

KEMÉNY ISTVÁN

ELŐADÁSOK
A MAGYAR
TÁRSADALOMFEJLŐDÉS
SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

BELVEDERE
MERIDIONALE

KEMÉNY ISTVÁN
ELŐADÁSOK A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS
SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

KEMÉNY ISTVÁN
ELŐADÁSOK A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS
SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

X 132 959

KEMÉNY ISTVÁN

**ELŐADÁSOK A MAGYAR
TÁRSADALOMFEJLŐDÉS
SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL**

2010. 08. 18.

BELVEDERE
MERIDIONALE

Szeged, 2010

A kötet megjelenését támogatták:

Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ
SZTE Polgáriért Alapítvány

A szerzővel közösen összeállította
Gábor Kálmán

Szerkesztette, a szöveget gondozta és a kiadói jegyzeteket írta
Kende László

Borítóterv
Majzik Andrea

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000883332

X 132959

ISBN 978-963-9573-71-0

© Kemény István örököse, 2010
© Belvedere Meridionale, 2010

TARTALOM

ELŐSZÓ.....	7
I. ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI ALAPOK	9
1. A szociológus Hajnal	9
2. Bibó Istvánról	16
3. Max Weber	22
4. Pierre Bourdieu	27
II. MAGYARSÁG ÉS EURÓPA – Berend T. Iván, Hajnal István, Bibó István ..	41
1. Orosz fejlődés és európai középkor	41
2. Magyar feudalizmus, magyar középkor	67
3. Bibó és a magyar társadalomfejlődés	76
4. Bibó és a nemzetiségi kérdés	80
III. A MAGYAR TÁRSADALOM XIX. ÉS XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL ..	89
IV. A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	99
V. A MAGYAR TÁRSADALOM 1945 UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL	107
VI. A SZOCIALISTA RENDSZER	116
1. A szovjet modell és a gazdasági ciklusok	116
2. A társadalom és a rendszer	123
VII. AZ ÁTALAKULÁS SZOCIOLÓGIAI KÉRDÉSEI	130
1. Szelényi Ivánról I.	130
2. Szelényi Ivánról II.	146
3. Az eladósodás társadalmi következményei.	163
4. Az átalakulás társadalmi költségei	168
5. A szociális kiadásokról	179
6. Munkanélküliség, vállalkozás, jövedelmek	189
7. Betegbiztosítás	191
8. Az adózás és a társadalombiztosítás reformja	193
NÉVMUTATÓ	197

ELŐSZÓ

Kettős értelemben is posztumusz kiadású könyvet tart kezében az olvasó. Kemény István, a magyar szociológia iskolateremtő tudósa Gábor Kálmánnak, a szegedi József Attila Tudományegyetem oktatójának felkérésére az 1991–1993-as tanévekben előadásokat tartott az egyetem Szociológiai Tanszékén. Jónéhány évvel később Kemény István Gábor Kálmán közreműködésével – az egyetemi előadásokat a szerző néhány más akkori előadásával kiegészítve – állította össze ezt a kötetet, de még mielőtt ezt a munkát teljesen befejezték volna, Kemény István 2008. áprilisban, majd Gábor Kálmán 2009. szeptemberben meghalt.

A szerkesztő a kötet anyagát Gábor Kálmántól kapta meg, de megbeszélésre már nem volt mód. Arra törekedett tehát, hogy a lehető legkevesebb, lényegében szöveggondozási jellegű, de az élő szó közvetlenségét nem kiküszöbölő beavatkozásra szorítkozzon. Ehhez tartotta magát ama előadások – *Az eladósodás társadalmi következményei*, *Az átalakulás társadalmi költségei* és *A szociális kiadásokról* – esetében is, amelyekben a szerző azonos vagy egymást átfedő kérdésköröket tárgyal, sok esetben ugyanazokat az adatokat, forrásokat és állásfoglalásokat vonultatja fel, egyetértőleg vagy polemizálva, de álláspontját eltérő megfogalmazással, érveléssel, gondolatmenettel fejti ki. A kötet összeállítói nem jutottak olyan döntésre, hogy e szövegek között válasszanak, illetve azokat egybedolgozzák. Mivel a szerkesztő nem tartotta magát illetékesnek arra, hogy ezt „helyettük” elvégezze, tankönyvben szokatlan módon – inkább kritikai kiadásba illően – mindet közreadja.

A végig folyamatosan számozott lapalji szerzői jegyzetek közé soroltuk a kiegészítő, illetve segítő célzatú, csillaggal jelölt jegyzeteket.

A szerkesztő

I. ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI ALAPOK

1. A SZOCIOLÓGUS HAJNAL

Az előadás címét magam választottam, de félek attól, hogy ez a cím és maga a téma is vitatható. A szó akadémiai értelmében Hajnal történész volt és nem szociológus. Nem is vallotta magát szociológusnak. *Történelem és szociológia* című munkájában kifejezetten történészként lép fel, és azt kérdezi, hogy mi hasznát veheti a történetírás a szociológiának. „Csupán a tapasztalatnak jogán szólalunk fel – írja –, a történetíró jogán, akinek stúdiuma éppen az emberi fejlődés nagy korszakainak összefoglaló ábrázolása.”¹

Könnyen előállhat tehát az a látszat, hogy témaválasztásomnak nincs jogsultsága. Utalok azonban egy másik tanulmányára, a *Kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* c. írására. Ennek végén olvasom a következő sorokat: „Ha arról van szó, hogy az egész Okcident kultúrszerkezetének alapjául szolgált elemi, konkrét módszereket találjunk, s e módszerek működését lehető nagy távlatokból, a szélső kicsiny nemzetek fejlődéséből vizsgáljuk, úgy kiindulásul az írásbeliség vizsgálatát tartjuk a leginkább célravezetőnek, gyakorlatilag legkivihetőbbnek. Nem mint egyoldalú iskolatörténeti, vagy művelődéstörténeti problémát, hanem mint történeti-szociológiai problémát.”²

Mármost tudjuk, hogy egyik legfontosabb munkája éppen ilyen módon vette szemügyre az írásbeliséget, és joggal mondhatjuk, hogy az *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* valóban történeti szociológia. Az idézett sorokban tehát nem közvetlen értelemben történeti szociológusnak mondotta magát.

Nem az a célom azonban, hogy Hajnalt, mint történeti szociológust mutassam be. A jelenkori társadalmat kutató szociológus szemszögéből közeledek a témához, és azokról a tanulságokról szeretnék pár szót szólni, amelyeket a szociológus vonhat le munkásságából, azokról a leckeokról, amelyeket ő adott fel nekünk.

Tehetem ezt annál inkább, mert Hajnal igen nagy hatást gyakorolt a magyar szociológiára. Utalok az 1945 előtti Erdei Ferenc-re, akinek *A magyar paraszttársadalom* című munkája erősen hajnali ihletésű, és azt hiszem, ez a könyve éppen Hajnal olvasásának hatására lett jobb korábbi műveinél. Hivatkozom továbbá Bibóra. Ő tulajdonképpen Hajnal gondolatainak volt feldolgozója, esszéisztikus továbbítója és néhány fontos ponton továbbfejlesztője. Az alapgondolatok Hajnaltól származtak, és Bibóé volt az az érdem, hogy amit

¹ Hajnal István: *Történelem és szociológia*. Századok, 1939.. 2. o.

² Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*. Századok, 1942. 159. o.

Hajnal nehézkesen, sokszor ügyetlenül fogalmazott, azt Bibó a modern eszszé nyelvén tudta kifejezni. A középkort Bibó teljes egészében Hajnal alapján értelmezte és magyarázta. Magyar középkor és Nyugat-Európa, magyar középkor és Kelet-Európa viszonyának értelmezésében is azokat a gondolatokat követte, amelyeknek első megfogalmazója Hajnal volt. Utalok továbbá Márkus Istvánra, akinek egész munkásságán érezhető Hajnal szemléletének hatása. Hajnal-tanítványnak vallom magamat is.

A hajnali leckék számosak, összegezésükhöz hosszú tanulmányra lenne szükség. Egy időben korlátozott felszólalás keretében csak ízelítőről lehet szó, illetve egyetlen kérdéskör kiemeléséről.

A magyar szociológiára leginkább azzal hatott, hogy a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem „találmányoknak”, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásának tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.

A legszebb és legrészletezőbben kidolgozott példa erre az írásbeliség alakulása. Egy másik példa az európai hivatalnokság kialakulása. *Az újkor története* című munkája I. részének 1. fejezetében leszögezi:

„A szakszerű európai államüzemnek, az európai hivatalnokságnak kialakulása nem magától értetődő dolog, nem egyszerűen tudatos, értelmes elgondolásoknak eredménye, hanem az emberiség hosszú változatos fejlődésének egyik fontos következménye.”³

A továbbiakban az antik világ államszervezetét és adminisztrációját vázolja, majd a középkor kezdete következik: az államhatalom hiánya, a földtulajdon nélküli földesuraság, a jogok és kööttségek számtalan változata. És végül a klerikusok, a klerikus-hivatalnokok.

„A klerikus-hivatalnokság építi fel, gondos aprómunkával, a kicsiny feudális államok szervezetét, a helyi társadalomalakulások, szabályozások lényeges elemeinek érvényesítésével. A középkor végén már egyöntetű képzettségű nagy központi iskolákkal; a rész-államokat ismét egységes nagy állammá forrasztja össze. A társadalom szempontjaiból és nem a központi hatalom egyoldalú szempontjából kiindulva épül fel tehát ez az új európai állam; a hivatalnokság, mint szakszerű, megbízható közintézmény, elsősorban a társadalom szükséglete, a társadalmat nem kényszer hajtja alá, hanem saját érdeke. Már a középkorban szervessé, üzemszerűvé válik az ügyvitel, hiszen minden rendelkezés az előzmények és a helyi alakulások sajátos viszonyainak vizsgálatát kívánja meg. A hivatalnokság az uralkodó jogainak gyűjtője és őre, de egyúttal köti a szakszerű ügyvitel is, és így áthatolhatatlan akadály a központi hatalom önkénye számára, a társadalomszervezet védelmében.”⁴

³ Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1988. 44. o.

⁴ Uo. 46–47. o.

A lényeg itt a szemlélet, a gondolkodásmód, az alakulás belső logikájának bemutatása. Racionálisnak látszó végeredmény jön létre, sőt túlracionalizáltnak látszó, apró folyamatokból, anélkül, hogy ezt a végeredményt bárki előre elgondolta volna. Ha most a közelmúlt magyar társadalmi folyamataira gondolok, ezen belül arra a bürokratikus szabályrendszerre és eljárásrendszerre, amely a nyolcvanas évek végére alakult ki, akkor meggyőződésem szerint ugyanolyan gondolkodásmód szerint kell eljárunk. Élhetünk olyan hipotetikus magyarázatokkal, hogy ezt vagy azt a fennálló rendszer erősítésének érdekében vezették be, tudatosan, de sokkal inkább kell figyelnünk azokra az apró folyamatokra, amelyek senki által sem akart eredményekhez vezettek.

A spontán fejlődésen van a hangsúly Hajnalnál akkor is, amikor az európai hűbériség kialakulását és ezen belül a parasztság helyzetét tárgyalja. „A rendiség társadalmában a parasztság helyzete a leglényegesebb a fejlődésre nézve, minden felső szerveződésnek, rétegződésnek lehetőségét, természetét e nagy, a történet háttérében élő, hallgatag népnek életszervezete szabja meg. Egyik rend kialakulása sem tudatos szerveződés eredménye, hanem szinte növényyszerűen nő fel a legalsó talajból, elsősorban a nemesség, de a papság is főként földesúri és adminisztratív szerepénél fogva válik renddé; a várost pedig az illető vidék földnépének szervezete kényszeríti arra, hogy szakszerű forgalomgazdaságnak munkaszervezete, európai értelemben vett város legyen belőle. A parasztságnak óriási módon túlnyomó tömege az egész szociális mozgás alapterülete.

Nem valami romantikus-szентimentális értelemben vett népi erő érvényesülése volt ez, hanem reális, tényszerű folyamat. Meg kell értenünk, ha az újkori társadalomfejlődés lényegét akarjuk érteni. A római birodalom bukása után a mai francia területekről eltűnt minden felső politikai és gazdasági szervezet: valóban magára hagyott társadalom, hegyek, völgyek, erdők, mezők letelepült lakossága vidékenként a maga életét élte. Csak a közeli, személyies kötelékeknek volt már jelentőségük újra, minden település ezen az alapon szerveződött újra, külön önmagát kielégítő egységgé. A forgalom, a csere szűntével megszűnt a pénz szerepe is, a terménygazdálkodás lett uralkodóvá. A nagybirtok, a latifundium, a későrómai vidéki társadalom alapvető képlete, amely egykor felfalta a kicsiny parasztbirtokokat, most kénytelen ismét az önálló parasztmunkára bízni területét, amelynek kapitalista kiaknázása már céltalan lenne, de nincs is oly uralmi és állami szervezet, amely azt biztosítaná. A rabszolgából egyszerűen személyileg függő paraszt lesz; elvben egész élete, ereje az úr rendelkezésére áll tovább is, a tényleges gyakorlat azonban a maga munkájára bízta őt, bizonyos igénnyel kialakult helyzetére, amin az úr rendelkezésjoga nem változtathat. Viszont a szabad telepes és szabad kisbirtokos is az úr alá adja magát, hűségviszonyba kerül vele. Az úr lassankint egy helyi változatos összetételű paraszttársadalom feje, kölcsönös kötelezettségekkel, főként a védelemre és a társadalom belső rendjének fenntartására. De nem

racióális szövetkezés, közös munkaszervezet a képlet, hanem történeti alakulás, ki-ki az apától ráhagyott exisztenciát őrzi s így a különböző parasztkondíciók legtarkább változata áll össze egymással.”⁵

A spontán fejlődés szerepét mutatja ki az európai képviseleti rendszer létrejöttében és különböző változatainak egymástól eltérő alakulásában, valamint az angol parlamenti rendszernek rajzában is. Mi mindig mindenütt elveket látunk, amelyeket egy lezártnak látszó fejlődés végsőnek gondolt állapotából vélünk kiolvasni. Jobban kellene gondolnunk arra, hogy az, ami létrejött, időben jött létre, egyéni cselekvésekből, a jelenidőt messzemenően befolyásolja a tegnapi, a mai cselekvések a tegnapiakat folytatják, vagy másképpen fogalmazva, Szabó Zoltán szavával, a múlt az, ami nem múlik el.

Az el nem múló múltat, a múlt el nem múlását érezteti Hajnal abban a radikális változásban is, amelyet angol ipari forradalom néven ismerünk.

„A XIX. századnak ez a gépkorszaka csak a XVII. század nagy társadalmi átalakulása által következhetett be. A technikának nincs filozófiája, csak társadalomtörténete van. Az emberi szellem, az elvont tudomány sohasem alakított volna ki önmagában modern technikát. A találmányok alapgondolatai már régóta élnek, mégsem lett belőlük technika.

A találmányok az 1760-as évektől kezdtek realizálódni Angliában, akkor, amikor a vidék társadalma végleg felbomlott és nagy munkástömegek állhatnak a vállalkozás rendelkezésére. De ennek éppen technika-ellenes hatásának kellett volna lennie, a tömegmunka felvásárolhatósága egyenesen megakadályozza a technikai fejlődést. Hiszen másként az antik rabszolga-dolgoztatás hozta volna meg a gépek korszakát. Angliában a munkaerő vásárolható lett; de a mai modern gondolkodás számára már nehezen elérhető régi, irracionális, társadalmias erők szerepe a döntő a modern technika kialakulásában.”⁶

Ezután kontrasztként az ipari fejlődés francia típusát említi, e szavakkal:

„Vállalkozás helyett rengeteg kisüzem céhszerű, adminisztratív közössége: ez a francia ipar nagyüzeme. Még amikor már a legegyszerűbb munkafázisokat a vidéki, otthoni munkára bízta is a céh, akkor sem alakulhat ebből racionális tömegdolgoztatás, a paraszt nem mozdul ki helyéről, régi teljes életét éli, nincs ijesztőbb számára, mint kiforgatása abból.”⁷

A francia kontraszt után az angol fejlődés rajza:

„Angliában azonban a céh elejétől kezdve kevésbé őrzője az exisztenciának; célra, haszonra irányuló szervezkedés felé haladt régóta. S mégis, elég nehéz volt a céhszerűség arra, hogy az üzletet szakszerű fejlődésre kötelezze. Az angol kézművességnek is elég erős volt az exisztenciája arra, hogy ne porladjon szét bér munkássággá, szakszerű teljesítményének biztosított érvényesülése a vállalkozást, az üzletet szakszerűvé tette, a nyers nyerészkedés helyett az üzem, a mun-

⁵ Uo. 72–73. o.

⁶ Uo. 591 o.

⁷ Uo.

kaszervezet tökéletesítésére alapozta a hasznát. Míg Franciaországban a paraszti valóban kivetett emberré lett volna, ha földjét elhagyta, Angliában az ipar oly szervezete várta, amelynek üzemében a régi szokásszerű biztonsághoz némiképp hasonló elhelyezkedést sejtethet. Nem igaz, hogy a tőke nyers hatalma vonzotta magához az embereket. ...Ridegebb érdekszerűséggel bár, de az ipari munkásság kialakulásában mégis sok a hasonlóság a francia osztályképződéshez, oly hivatásokra való tóduláshoz, amelyek nem pusztán érdek, hanem társadalmias igényeket elégítenek ki. Meg is figyelhető ez a folyamat. Az inclosure a XVIII. század első felében még nem katasztrofális arányú, s aztán is elsősorban a közföldekre veti magát. A paraszti háza kicsiny házkörnyéke megmarad, ragaszkodik hozzá, bár mind nagyobb mértékben kénytelen az ipartól neki kiosztott házmunkából fenntartani magát. Még mindig kaland, hóbort, kivetettség lenne számára az, ha munka reményében otthagyná helyét, környezetét. Defoe leírása mutat be ilyen félig paraszti, félig ipari településeket; az otthoni munkás még meglehetősen önálló fél a városi üzletemberrel szemben. Különösen Angliában, addig néptelenebb vidékein, ahol a szakszerű mezőgazdaság még nem tette súlyos értéké a földet, telepszeneek együvé nagy tömegekben az ilyen iparos-paraszti. A maguk hajlama szerint dolgoznak, egyéni tapasztalataikat követve és a környék vásárlóközönségének igényeit is, mert ha lehet, maguk adják el gyártmányaikat. Szívesen idomulnak azonban az üzleti vállalkozóhoz, ha irányítása alatt valami szerves folytonosságba kapcsolódhatik be munkájuk. A vállalkozó tehát messze előretekintve, a munkát, az áru fajtáját szélesebb piacok ismerete alapján megszervezve, biztosíthatja magának az állandó tömegmunkát, amely még mindig egy hűbéri életbiztonságra, teljes létre vágyó társadalom kezében van. Az európai szakszerűség: társadalomképződmény, nem üres racionalizmus. Nem is a tőke csinálja az első nagyüzemeket, az első igazi gyárosok a munkástársadalomból emelkedtek fel, akik ismerték a munka megszervezésének irracionális feltételeit is; és a gépek első feltalálói szintén kézművesek, vagy a háziipar vidéki társadalmában otthonos emberek. A félig parasztsorban élő kézműves, mint egykor földesurától, most a vállalkozótól várja a szokásszerűség biztonságát pótló elhelyezkedést.

Így aztán ki kell alakulnia azon látszólagos belső ellentmondásnak, hogy a vállalkozó felvásárolja a munkát, de szabadon hagyja az embert.⁸

E szemszögből nézve az angol fejlődés képe is eltér a megszokottól. Ezt a gondolatmenetet fejlesztette tovább Hajnal *Az első gépek* című 1949-es tanulmányában. Ebben kifejti, hogy az első fonógép, a Jenny létrejöttéhez a textilkézművesség és ezen belül a kézműves fonóipar hosszú fejlődésére és érettségére volt szükség. És leszögezi a következőket:

„Ezért kellett várni Európában a XVIII. századig, a kézművesmódszerek és a munkaszervezetek bizonyos érettségi fokáig és az egyes műveletfajták álta-

⁸ Uo. 591–592. o.

lánosodásáig, hogy az első fonógépek valóban megkezdhessék működésüket. *Ezért nincs fonógép más régi és idegen kultúrákban – s nem azért, mert hiányzott volna a konstruáló ötlet és készség, legkevésbé pedig azért, mintha nem lett volna másutt elegendő tőke vagy vágy a nyereségre, vagy nem lett volna meg általában a hajlam és a hatalom másoknak gépies dolgoztatására.*”⁹

És ugyanúgy, mint a középkori írásbeliségről szóló írásaiban, azt állítja, hogy a megelőző ipari fejlődés és maga az ipari forradalom nem magyarázható egyes intézményekkel, hanem csak az egész társadalmi struktúrával.

„Ez az a régi kézműves szervezet és a kézműves egzisztencia, melyből a modern kapitalizmus kinőtt, elsősorban Angliában. Az angol kapitalizmus a XVII. században már régóta elevenebb és áthatóbb volt, mint másutt Európában... A kontinensen az ipari vezetés elbürokratizálódott, a kézműves szorongva vonult vissza megszokott, biztos munkaköréhez. Itt éppen az volt a baj, hogy a munkás nem tudott üzletemberré kifejlődni. Angliában minden munkás egy kissé vállalkozásra hivatottnak is érezte magát. De az egész angol társadalom is, már a középkortól a paraszttól fel az arisztokratáig. Az angol parasztszervezet lazasága a kontinens parasztságához képest nem csupán az úri hatalom műve volt, a paraszt maga is könnyen változtatta munkáját, ha nyereségesebb kínálkozott. Ennek eredményeként széles üzleti középréteg alakult ki Angliában, a kicsiny vállalkozók sokasága sürgött-forgott a kézi munka társadalmában. Nagy iparvidékek alakultak ki már a gépkorszak előtt, a munkások ezrei telepedtek össze, kicsiny házaiknak végtelen soraiból orsó surranása, szövőszék kattogása hallatszott, a patakok vize színes és mocskos volt a gyapjúmosástól és a festőanyagoktól. A határ mezőin szövetek fehéredtek a napsütésre kiterítve. Kicsiny földművelés támogatta minden háznál a munkásegzisztenciát. A vállalkozók ilyen házsorokat jártak végig, szerződtek a munkára, a nyersanyagok és a munkaeszközök is mindinkább az ő tulajdonukba kerültek... Az első feltalálók szinte kivétel nélkül kézművesek voltak, vagy ha nem, úgy értelmiségiek, akiket hivatásuk a kisebb nép életéhez kötött...

Az európai kézművességhez, láttuk, mindig hozzá tartozott a munka üzleti oldala. Az első gépek tehát ilyen szempontból is az önálló kézművesség nagyszerű teljesítőképességét bizonyítják. A munkás feje mindig ki tudott nyúlni a szorosan vett kézimunka fölé is.”¹⁰

Ugyanígy tárgyalja Watt gőzgépét is. „Watt ellenben folytatta az elődeitől megkezdett részletmunkát, a gőz anyagának és a szerkezet anyagának kitapasztalását, a folyamat minden pillanatában. Lehetetlen a kézművesség részleteket tapasztaló munkájára nem ismerünk ebben. Egyébként is, a vasművesség folyton haladó eredményei nélkül sohasem sikerült volna Wattnak a gőzgépet használhatóan megszerkesztenie.

⁹ Hajnal István: Az első gépek, Válasz, 1949. 5–6. sz. 360. o.

¹⁰ Uo. 362–363. o.

A tüzelőszervezet pedig az ősrégi pék-kézművességből, a kazánszerkezet főként a sörfőzés kézművességétől vette tanulságait; a szivattyú szerkesztése ugyancsak ősi mesterség, a gép alkatrészeinek, erőátvitelének módszerei a malomszerkezetekben már régóta tökéletesedtek.

Watt intelligens iparos családból származott, gyenge egészsége miatt csak közepes iskolákat végzett. De apja hajóépítő műhelyében kisgyerek-korától külön kis műhelye volt, itt szerezte bámulatos technikai készségét. Apja elszegényedvén, Watt a műszerkészítő iparba állott be tanoncnak, felszabadulása után a glasgowi egyetem műszereinek gondozására alkalmazták. A fiatal professzorok és a diákok baráti körében kezdte kísérleteit a gőzgéppel is, megismerkedve a korabeli szakirodalommal is, erre a célra idegen nyelveket is tanult. Tehát a kézművesség és a tudomány átmeneti típusa. Amit csinált, az igen kevés előzetes theóriát mutat... nem csupán fogalmakkal és betűkkel, hanem az anyag formálásával is lehet gondolkozni.

Folytatta a gépen a kézművesi munkát, amit elődei megkezdtek, s ami egyúttal tudomány is volt: az anyag magatartásának kicsiny részletekben való vizsgálatát.”¹¹

A modern kapitalizmus születésének ilyen módon való bemutatása kétségen kívül személyi teljesítmény, és már hangvételében és fogalmazásmódjában is eltér más, hasonló tárgyú írásművektől, ugyanakkor mégis kapcsolódik százados, és ma is eleven vitákhoz a társadalomtudományokban, nemcsak a történelemben és a szociológiában, hanem a közgazdaságtanban is. Utalok elsősorban az osztrák közgazdaságtani iskolára, amely a modern kapitalizmus keletkezését Hajnalhoz hasonlóan spontán folyamatokból származtatja, olyan egyéni cselekvésekből, amelyek nem alkotják valamilyen összefüggő terv részeit, amelyekben a személyes motiváció is jóval szűkebb körű, mint az az eredmény, amely azután lesz az egészből. Hozzáteszem, hogy ez a vita, amelyen belül Hajnal álláspontját idéztem és az osztrák iskoláét, máig folytatódik.

Magyarországon eléggé elterjedt például az a Polányi Károly által alkotott mítosz, amely szerint a piacot az állam teremtetten törvényi és rendeleti úton. Hajnal-tanítványként azt gondolom, hogy az angol ipari forradalmat és piacgazdaságot nem az angol állam csinálta, hanem nagyon sok cselekvő ember, akik közé számítom különben az államhivatalnokokat is.

Azt gondolom továbbá, hogy nálunk is létrejön valamilyen piacgazdaság. Ezt sem az állam fogja létrehozni, hanem millió cselekvő ember. Érdekes és fontos téma az állami intézmények működésének elemzése, de még érdekesebbek és fontosabbak a spontán folyamatok.

Nem mutattam be a szociológus Hajnalt. Erre nem futotta volna az időből. Egy vonást emeltem ki a sok közül. Ugyanilyen fontos téma a szokásszerűség, amely szóval Hajnal a tradíciót helyettesítette. Műveiben következetesen

¹¹ Uo. 366. o.

érvényesítette azt a felismerést, hogy mint ahogy a múlt az, ami nem múlik el, a szokásszerűség, vagy ha úgy tetszik, a tradíció az, ami sohasem marad azonos önmagával. Ma, amikor újra keressük helyünket Európában, tanulmányoznunk kellene történeti tipológiáját, amelyből több tanulságot meríthetnénk, mint Wallerstein és Perry Anderson divatos műveiből. Végül hadd említsem ember és technika viszonyával foglalkozó tanulmányát, amelyet követni próbáltam a magyar munkásokról szóló írásaimban.¹² Most, hogy felébredt az érdeklődés iránta, remélni lehet, hogy örökségét feldolgozzuk, és kutató munkánkban hasznosítjuk.

2. BIBÓ ISTVÁNROL

Bibó István megértéséhez ismerni kell Hajnal Istvánt, a történész-szociológust. Végigvonulnak Bibó munkásságán a majdnem szó szerinti átvételek Hajnal különböző műveiből, és a közvetlen átvételeknél fontosabb, hogy Hajnal szellemében próbálta értelmezni a társadalomtörténeti folyamatokat. Ezek közül a legfontosabbnak vélem azt a hajnali gondolatot, hogy az európai középkorra a szabadság és egyenlőség viszonyainak fokozatos megjelenése és kiterjedése a jellemző. Most Bibót idézek, nem Hajnalt, de nyugodtan gondolhatná valaki, hogy ezt Hajnal írta: „...a hűbériség klasszikus berendezésében a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak vagy uniformizált jogintézmények. Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült, melyek mindinkább feloldották, személyivé és közvetlenné tették a teljes és egyoldalú kiszolgáltatottságnak az ókori, bizánci és közel-keleti társadalmakra oly jellemző viszonyait. Természetesen nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt, melyekben nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaiként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, szakmájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek. Az alávetettségnek, szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatai támadtak így, melyek szívósan ellenállottak azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, melyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak alkalmazni.”¹³

¹² Kemény István: Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Budapest, VITA 1990.

¹³ Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986. 491–492. o.

A nagyvonalú hipotézis Hajnal hipotézise, de őt megelőzték francia történészek ennek a hipotézisnek valamilyen megfogalmazásában. A hipotézis annyira nagyvonalú, hogy nem is igazolható. Úgy kell tekinteni ezeket a gondolatokat – és ez végigvonul Bibó egész munkásságán, Hajnalén kevésbé –, hogy ő nagyvonalú hipotéziseket állít fel, és nem is törekszik a bizonyításra. Éppen ezért nem is kell nekünk egyes tételeit úgy vennünk, mint tudományosan bizonyított tételeket, hanem mint olyan gondolatokat, olyan víziókat, amelyek alkalmasak arra, hogy mi magunk elgondolkozzunk, hogy tényleg így van-e, hogy mit tudunk kezdeni ezzel a magyarázó elvvel, igaz-e, és közelebb visz-e minket a probléma megoldásához.

Így van más szociológusokkal is, ez vonatkozik a politológiára is ugyanúgy, vagy még nagyobb mértékben; a mi tudományunkban nagyon kevés bizonyított dologgal fogunk találkozni. Szembe kell néznünk azzal, hogy ugyanazon témáról, ugyanazon problémáról különböző hipotéziseket szembesítsünk egymással, próbáljunk érvelni – ki-ki a maga hipotézise mellett –, de a bizonyosság állapotát nem célozhatjuk meg. A középkor értelmezésében is ez a helyzet. Az, amit itt felolvastam, nem más, mint a szerződés-elmélet. Ez az elmélet az alapja Szűcs Jenő nagy sikerű, híres tanulmányának is.¹⁴ Bibónál alig fordul elő valahol egy lábjegyzet, vagy hivatkozás, de Szűcs Jenő sem tudja bizonyítani nála sokkal nagyobb apparátussal, sokkal több lábjegyzettel. A lábjegyzetek sokasága sem változtat azon, hogy ez hipotézis, amelyet eddig senkinek sem sikerült bizonyítania.

A szerződés-elmélet Bibónál úgy egészül ki, hogy a mai, vagy a XIX. századi Európa, vagy a XVIII. századdal kezdődő modern Európa tulajdonképpen azokat a dolgokat tette általánossá, amelyek a középkorban megvoltak, tehát „a szabadság kis körei” szélesebb, általánosabb, univerzális intézményekké váltak azokon az alapokon, amelyeket a középkor már létrehozott. „A legmodernebb társadalomfejlődés, a francia forradalom és vele párhuzamos alakulások során azután bekövetkezett az ideje annak, hogy ez a sokféle, kisszerű, de biztosított szabadságokkal élő s erre ránevelt társadalom nekikezdett ezeknek a kisszerű korlátoknak a lebontásához és egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegezéséhez. Ebben a perspektívában a modern szocializmus nem jelent mást, mint ennek a folyamatnak a további korrigálását és teljessé tételét: azoknak a társadalmi rétegeknek, elsősorban bérmunkásoknak a szabadságigényét, akik a középkori szűk, de biztosított keretek lebontásával nem az egyetemes szabadság javaihoz jutottak, hanem a modern kapitalizmusnak egyoldalú kiszolgáltatottságot jelentő s éppen ezért elviselhetetlen feltételei közé.”¹⁵

¹⁴ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Bibó emlékkönyv. Budapest–Bern, Századvég Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1991 I. kötet. 161–218. o.

¹⁵ Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. Id. mű. 493. o.

Azt mondtam, hogy bizonyítás nincs, dehát alátámasztások azért vannak Bibónál, különböző munkáiban szétszórtan. Ilyen alátámasztásokként említem az egész parlamentarizmusnak olyan értelmezését, hogy ez a rendi képviseletekből származott, tehát a középkori rendi képviseleteknek fokozatos kiterjesztéséből. Nagy találmány volt, hogy egyik ember képviselheti a másik ember érdekeit és jogait, ez valóban középkori találmány, és ebből a képviseleti rendszerből alakult ki azután az a parlamentarizmus, amely eljutott hosszú idő után az általános választójogig. Ez az elgondolás megtalálható már Eötvösnél is. Mindezeket a dolgokat élvezhetjük esztétikai szempontból is, mert nagyon szép teóriák. De többet ér nekünk, ha megpróbálunk elgondolkozni azon, hogy ha fölteszük, hogy igaz, akkor mi következik. Csak egy példával, egy utalással élek: az Amerikai Egyesült Államok társadalmi rendszerének, politikai rendszerének vizsgálatánál már több nagyon kitűnő ember jutott arra a következtetésre, hogy korábban úgy gondoltuk, hogy az a jó Amerikában, hogy ott nem volt feudalizmus, mert azt nem kellett eltörölni, most viszont sokan állítják azt, hogy tán az a baja Amerikának, hogy nem volt benne feudalizmus, tehát nem volt miből megépíteni azt a modernséget, amely viszont Nyugat-Európában kiépült. Ezek a gondolatok hipotézisek, de olyan hipotézisek, amelyek elősegíthetik azt, hogy megértsünk valamit a mai Magyarországból, és megértsünk olyan különbségeket, amelyek Magyarország és Románia, vagy Magyarország és Bulgária között láthatók.

Hajnal műveiben visszatér (*Az újkor történetében* és másutt is) a két Európa gondolata. Az egyik a latin, a másik a bizánci Európa. A latin kereszténység, Horvátország, Szlovénia, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, a balti államok, és ettől délre és keletre van a bizánci, az ortodox. Hajnal különböző írásaiban visszatér az, hogy a civilizációnak brutálisabb formái jelentkeztek a bizánci kultúrában, a zsarnokság erőteljesebb volt, tehát szabadabb volt a latin Európa, mint a másik, és ez sok mindent megmagyaráz abból, ami azóta történt a Balkánon, a Szovjetunió országaiban, és sok mindent megmagyaráz abból, hogy Nyugaton miért mennek másképpen a dolgok. Ha az ember olvas olyan könyveket, amelyeket bizantinológusok írtak a bizánci civilizációról, akkor egy kicsit meginog abban, hogy talán mégsem egészen igaz ez a hajnali – és Bibó által átvett – tétel. De talán abban a formában igaznak vagy figyelemre méltónak látszik, hogy mindezek a területek, a bizánci civilizáció területei török vagy tatár uralom alá jutottak hosszú évszázadokon át, és ha tényleg látunk ilyen különbséget, a különbség abban áll, hogy az emberek jobban hozzá vannak szokva a zsarnoksághoz, kevesebb a törekvésük arra, hogy a szolgaságtól megszabaduljanak, és inkább törekednek arra, hogy ahhoz valamilyen ravasz módon alkalmazkodjanak, hogy kisebb a szerepe a biztosított magántulajdonnak, és még sorolhatnám a különbségeket, és ezek talán nem a bizánci örökség, hanem a török-tatár zsarnokság következményei. Még kell egy pár szót mondanom Bibóról, mert vannak olyan dolgok, amelyeknek még ebben a kurzusban is nagy fontosságuk lesz. Egyrészt Bibó és a magyar népi

mozgalom kapcsolata. Itt elsősorban személyes barátságokról van szó. Bibó és Illyés, Bibó és Németh László, Bibó és Szabó Zoltán, Bibó és Erdei Ferenc személyes barátok voltak, és ezek a barátságok részben meg is maradtak a 48 utáni, a kommunista párt által dominált időszakban is, de jellemző, hogy ezek közül a barátságok közül megmaradt Bibó számára Németh László, Illyés és Szabó Zoltán, holott Szabó Zoltán már messze, Nyugaton élt, és még levelezni sem nagyon lehetett a levélcenzúra miatt, de megszakadt a barátsága Erdeivel, aki átállt az uralkodó rezsim oldalára. Ezeknek az embereknek a közvetlen hatása mindenesetre kimutatható Bibó munkásságában.

Most áttérnék pár szó erejéig egy fontos művére, amely a magyar összkiadásban is megtalálható, a címe *Az európai társadalomfejlődés értelme*.¹⁶ Ennek a műnek az egyik alapgondolata Ferrerótól, az olasz történész-filozófustól származik, ez pedig a félelem és a legitimitás kapcsolata az emberi társadalmakban. A félelemre való hivatkozás nem is Ferreróra vezethető vissza, hanem Hobbesra. Hobbes írja, hogy nekünk, embereknek, a viselkedésünknek és cselekvésünknek az egyik meghatározója a félelem; az ember félelme a másik embertől. Ebből az alapgondolatból Hobbes más dolgokat vezetett le, mint Ferrero és Bibó. Ferrero nagyvonalú történeti áttekintéséből az olvasható ki, hogy az emberiség történetének hosszú évezredeiben a félelem úgy érvényesült, hogy majdnem mindenütt és majdnem mindig a hatalom birtokosai rettegtek az elnyomottaktól, és az elnyomottak rettegtek a hatalmasoktól, és ebből az ellentmondásból semmiféle kivezető út nem volt; arra, hogy ebből kivezető út legyen, arra csak néhányszor történt kísérlet a történelemben: egyrészt a görögöknél és a rómaiaknál, másrészt Kínában. Az igazi kísérlet arra, hogy megszabaduljanak egyrészt a félelemtől, másrészt a félelemből származó zsarnokságtól, amely zsarnokság még tovább növeli a félelmet, a harmadik, de mába nyúló kísérlet az európai középkorban kezdődik meg. Ezt vallotta Ferrero, és ezt a gondolatot vette át tőle Bibó. A lényege az, hogy ha létre lehet hozni egy olyan hatalmat, amelynek legitimitása van, akkor azoknak, akik legitim birtokosai a hatalomnak, már nem kell félniük az alattvalóktól, mert támaszkodhatnak a legitimitásukra.

Amit igazán ki akarok emelni ebből a tanulmányából, az az ideáltipikus megközelítés, amit ő ebben a műben ad az angol, holland, amerikai és a francia forradalomról. Az angol, holland, amerikai az egyik ideáltípus, és a francia a másik ideáltípus. Mindezeknek a forradalmaknak az volt a végső eredménye, hogy létrehozták egy idő után a modern parlamentáris demokráciákat, és aztán ezt még kiegészítették mindenféle szociális jogokkal, melyek részletezésébe most nem mehetünk bele. A holland, angol és amerikai esetben a hipotézis szerint az történt, hogy a korábbi legitimitás – az uralkodói le-

¹⁶ Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. 1971–1979. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986. 5–123. o.

gitimitás – helyére valóban egy másik került, de egyrészt fokozatosan, másrészt pedig, ami ennél fontosabb, oly módon, hogy a nemesség és a polgárság együtt szorította ki az uralkodói hatalmat, tette – hogy úgy mondjam – nem létezővé. Ezzel szemben a francia esetben a forradalmat az előzte meg, hogy a francia uralkodóknak sikerült a nemesség hatalmát megtörniök azzal, hogy a polgárságra támaszkodtak, ezáltal Franciaországban nagyon erős abszolutizmust hoztak létre – gyakorlatilag zsarnokságot, de azért azt tudnunk kell, hogy ez nem olyan zsarnokság volt, mint a hitleri vagy a sztálini, annál azért szabályozottabb és jogszerűbb volt, de mégis valamilyen zsarnokságot hoztak létre –, és amikor a francia forradalom ezt megdöntötte, akkor valahogy majdnem természetesen – éppen azért, mert egy abszolutizmus helyére került egy forradalmi hatalom – azonnal egy másik zsarnoksággal váltotta föl, melyet még az is jellemzett, hogy sokkal messzebb ment a zsarnokságban, mint amilyen messzire mentek a francia abszolutista uralkodók a XVI. és a XVII. században. Azok, akik a francia forradalom élére álltak és annak ideológiáját gyártották, értelmiségiek voltak, kvalifikált értelmiségiek, akik eredetileg az angol rendszer átvételére törekedtek. Alkotmányos monarchiát akartak létrehozni Franciaországban, és ha céljukat el tudták volna érni, annak eredménye a XIX. században az lett volna, hogy Franciaország hasonlít az akkori idők Angliájához. Ugyanakkor nagyon is ideologikus emberek voltak, elhatározott szándékuk volt, hogy egy általános tervet dolgoznak ki az egész társadalom átalakítására, és ezt a rendelkezésre álló összes eszközökkel végrehajtják. Ennek az általános tervnek a megvalósítása során nem sokat törődtek azzal, hogy a lakosság többsége nem ért velük egyet, hanem abban a pillanatban, amikor ellenállásra találtak, erőszakot kezdtek alkalmazni. Közelebről a döntő pont – de nem csak ez az egy pont volt döntő – az a törvény volt, amely kimondta, hogy a papoknak fel kell esküdniük a polgári alkotmányra. Ez ellen ellenállás mutatkozott a papok nagy részéről, és ellenállás mutatkozott a lakosság nagy részéről, és ezek után már lavinaszerűen következett be a francia forradalmi hatalomnak egyre radikálisabbá és egyre véresebbé válása.

Mielőtt tovább mennék, megemlítem, hogy ezt nagyon okosan írja le Bibó, nyilván jól ismerte a vonatkozó idők francia történelmét, de mindenesetre nagy meglepetéssel tapasztaltam, hogy sokkal nagyobb apparátussal és sokkal tudományosabban és szakszerűbben François Furet és kollégái a legutóbbi évtizedekben ugyanezt fejtették ki a francia forradalomról. Vagyis messziről is, és szabadon gondolkozva is el lehet jutni olyan eredményekhez, amelyeket a helyszínen, levéltárban ülő szaktudósok találnak aztán meg.

Mint tudjuk, a francia forradalom elbukott, helyére restauráció került, majd megint újabb forradalmak jöttek, és mindezek nyomán a kontinentális Európában a társadalmi kérdésekkel foglalkozó értelmiség létrehozta a forradalom mítoszáat. Azt a mítoszt, hogy társadalmi kérdéseket csak forradalommal lehet megoldani, és egy forradalom annál jobb, minél erőszakosabb. Reakciós mí-

tosz jön létre viszont azok között, akikből a francia terror félelmet vált ki, a démonikus forradalom mítosza. Az egyik oldalon a hivatásos forradalmár, a másik oldalon a hivatásos reakciós figurája jön létre.

Valóban a francia forradalommal kezdődött ez a mítosz, és valóban elterjedt egész Európában; az angolszász országokban nagyon kis mértékben terjedt el, és mindig csak nagyon kevés gondolkodót érintett. De én például jól emlékszem, hogy ebben nőttem fel. Nem a családban, mert a családom nem volt forradalmár, hanem a könyvek, amiket olvastam, abba az irányba tereltek, hogy a valódi mindig a forradalmi megoldás.

A francia forradalom azután csaknem kétszáz évre meghatározta Franciaország sorsát. Franciaországban egyfolytában polgárháború volt, néha véres polgárháború, sokszor, nagyon sok áldozattal, elképesztő áldozatokkal, és két ilyen véres polgárháború között a hideg polgárháború évtizedei zajlottak; az egyik oldalon voltak a haladók és a másik oldalon a reakciósok; az egyik oldalon voltak az antiklerikálisok, a másik oldalon a klerikálisok; az egyik oldalon voltak a királypártiak, a másik oldalon a köztársaságiasok, és így tovább, folytathatnám ezt a sort. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert ez a polgárháború más európai országokra is kiterjedt, csak más következményekkel, és más volt a lezajlás. És itt említtem mindjárt, hogy számomra megdöbbentő volt, mikor Párizsban olvastam Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című munkáját¹⁷ – először a *Bibó Emlékkönyvben*, szamizdatban, gépelve –, és ott azt láttam: a középkort illetően teljesen Hajnalt és Bibót követő szöveg volt, és aztán jött ez a modern világ, amelyik kezdődik mondjuk a XVI. századdal, vagy valamivel később, és ott azt olvashattam Szűcsnél, hogy zsákutcás társadalmak a lengyel, a magyar és még néhány másik körülöttünk, és a franciák meg az oroszok megtalálták az akkori idők problémáira a megoldást. Nem értettem, mert számomra Franciaország valóban megtalálta a megoldást – a hatvanas években, az 1960-as években; tehát sokkal-sokkal később, szörnyű áldozatok és kínszenvedések után. És hogy az oroszok milyen megoldást találtak, arról most nem kell beszélnem. Ez a bíráló megjegyzésem valamilyenre vonatkozik magára Bibóra is. Amikor visszagondolok *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*¹⁸ című, nagyon szépen írt és gondolatgazdag tanulmányára, akkor azt kérdelem: „zsákutcás magyar történelem”: melyik történelem nem zsákutcás? Majdnem mindegyik történelem olyan zsákutcákból áll, amelyekből vagy kiszabadulnak a népek, vagy nem.

¹⁷ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Id.mű. 161–218. o.

¹⁸ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. Id.mű. 569–619. o.

3. MAX WEBER

Mai előadásom Max Weber módszertanáról szól, a *Gazdaság és társadalom* című könyvének egyik fejezete alapján (az 1967. évi kiadásban a 41–53,¹⁹ az 1987. évi kiadásban a 37–51. oldalon²⁰).

Weber saját módszerét individualistának nevezi. A szociológiában vele kezdődik a néven nevezett módszertani individualizmus.

„Okvetlenül meg kell hát szabadulnunk attól a vaskos félreértéstől, hogy az 'individualista' módszer (bármilyen lehetséges értelemben) individualista értékelést jelent, valamint az olyan nézetektől, amelyek a fogalomalkotás szükségképpen (viszonylag) racionalista jellegét úgy fogják föl, mintha az a racionális motívumok *túlsúlyát*, esetleg a 'racionalizmus' pozitív értékelését jelentené.”²¹

Tehát nincs szó etikai individualizmusról, nincs szó filozófiai individualizmusról, *módszertani* individualizmusról van szó, és ehhez mindjárt – a Weberre jellemző módon – beköltözik a mondatba a racionalizmus szó is. Amikor is nem áll a filozófiai racionalizmus oldalára a filozófiai irracionálizmussal szemben, egyszerűen a szociológia tudományán belül használja, mint módszertani elvet.

„Egy szocialista gazdaságot szociológiailag éppúgy 'individualista' módon, vagyis az *egyesek* – az ilyen gazdaságban előforduló 'funkcionárius' típusok – *cselekvéséből* kellene értelmezően megérteni, ahogyan teszem azt a cserefolyamatokat megértjük a határhaszon-elmélet segítségével (vagy valamilyen 'jobb', de ezen a ponton hasonló módszer segítségével – ha találunk ilyet).”²²

A határhaszon-elmélet a közgazdaságtannak a múlt század utolsó három évtizedében – körülbelül 1870-től – kezdődő nagy iskolája, amelynek van angol, svájci és osztrák megalapítója. Weber közvetlenül a bécsi iskolához kapcsolódik, *Menger*hez. Filológiaiilag is kimutatható, hogy a gondolkodásmódot a bécsi közgazdaságtani iskolától és a határhaszon-elmélettől vette át.

„Az empirikus-szociológiai munka lényegi része ugyanis mindig, ott is csak azzal a kérdéssel kezdődik, hogy milyen motívumok *készítették*, illetve milyen motívumok *készítetik* ennek a szocialista 'közösségnek' a funkcionáriusait és tagjait olyan viselkedésre, amelynek következtében a közösség *létrejött*, illetve *továbbra is fennáll*?”²³

¹⁹ Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Szemelvénygyűjtemény. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Kemény István. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967.

²⁰ Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan. Fordította és a jegyzeteket készítette: Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1987. (A továbbiakban az oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak. – *A szerk.*)

²¹ Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Id. mű. 48. o.

²² Uo.

²³ Uo.

A szociológiában igen hosszú időn át – és ma is – igen nagy szerepet játszanak különböző, egymástól eltérő, egymással szemben álló iskolák, amelyek a társadalmi cselekvéseket, törvényeket, viselkedéseket úgy értelmezik, hogy ezek a struktúra fennmaradását szolgálják. A magyar kritikai irodalom is – tehát részben a kritikai közgazdaságtani, részben a kritikai szociológiai irodalom – átvette ezt a gondolkodásmódot, tehát amikor a hatvanas, vagy a hetvenes években hoztak valamilyen törvényt, bevezettek egy reformot, visszavettek egy reformot, akkor hajlamos volt arra, hogy a rendszer funkcionálásának szempontjából nézze, és az ún. uralkodó osztályt úgy jellemezze, hogy ilyen meg olyan dolgokat vezetett be annak érdekében, hogy ezt a rendszert fenntartsa. Én viszont azt tudom javasolni, hogy úgy próbáljunk gondolkodni erről a korszakról, hogy a benne szereplő egyének saját céljaikat követték, saját stratégiájukat, saját érdekeiket szolgálták, saját jövedelmi spekulációban gondolkodtak, és ha azok az előnyök, amelyeknek a megszerzésére, vagy megőrzésére törekedtek, nem is voltak mindig anyagi természetűek, (ezt mindenképpen hangsúlyoznom kell, amikor ilyen szubjektivisták közelítésről beszélek), minden esetben láthatjuk azt, hogy hol működnek az egyén szempontjából a racionális motívumok.

1969-ben és 1970-ben Solt Ottíliaval együtt csináltunk egy kutatást a gazdasági vezetők magatartásáról,²⁴ és ennek már a bevezetésében is hangsúlyoztuk ezt. Amikor egy vállalatban mozogtunk, és tárgyaltunk a vezérigazgatóval, a párttitkárral, a műszaki igazgatóval, a gazdasági igazgatóval stb., a különböző szereplőkkel, mindig arra törekedtünk, hogy személyes céljaikat találjuk meg. Természetesen az egyéni célkitűzéseket abban az időben népgazdasági érdekekkel magyarázta mindenki. A népgazdasági érdek, amelyet egyaránt hangsúlyozott a gazdasági igazgató és a párttitkár, akik kölcsönösen fűrták egymást, jelszó volt. Egyénileg mindketten a saját érdeküket követték. Valójában nem társadalmi rendszerben gondolkodtak – népgazdasági érdekekben sem gondolkodtak.

Ugyanezt kellett tennünk akkor is, amikor a második gazdasággal foglalkoztunk a hetvenes években. A második gazdaság szereplőinél hosszan tartó beszélgetések és a gyárban való otthonos mozgás tette lehetővé, hogy a célokat és a motívumokat megismerjük. A következő lépésben aztán úgyis az történik, hogy az ember talál olyan egyedeket, akár a vállalatvezetők, akár a munkások között, akiknek különleges céljaik vannak, sajátos a gondolatviláguk és motívumrendszerük, hogy a szociológus számára csak határesetnek, csak kivételnek tekinthetők. Az ember típusokat konstruál a sok beszélgetésből, és azután megpróbálja ellenőrizni valamilyen statisztikai eszközzel azt, hogy azok a típusok, amelyeket fölállított, megfelelnek-e a valóságnak. Minden esetben abból kell kiindulni, hogy miért teszik az egyének ezt és ezt, és miért nem tesznek mást.

²⁴ Kemény István – Solt Ottília: Gazdasági vezetők. In: Kemény István: Szociológiai írások. Szerk. Gábor Kálmán, Kemény István. Szeged, Replika Kör 1992. 85–122. o.

Ugyanígy nemcsak módszertani individualizmusról beszél több helyen Weber, hanem szubjektivizmusról is, amelyen megint nem azt kell érteni, hogy a szociológus azt mond, amit akar, szubjektív ítéleteit továbbítja az olvasóhoz, hanem azt, hogy azok az egyének, akikkel foglalkozik a kutatás, *szubjektív értelmet* tulajdonítanak annak, amit csinálnak, és ebből a szubjektív értelemről kell kiindulni akkor, amikor a típusalkotást és az oksági magyarázatot próbáljuk megközelíteni.

Amikor azt mondtam, hogy a statisztikák tükrében ellenőrzi a saját oksági hipotézisét, akkor nagyon nagyot ugrottam. Amikor a második gazdaságot kutattam, akkor egyes gyárakban lehetőleg mindenkiel készítettünk interjút. Nagyon intenzív mikrovizsgálattal jártunk el. A gyárak lehettek Budapest egyik vagy másik részében, egyik vagy másik iparágban, lehetett bennük szakmunkás dominancia vagy betanított munkás dominancia, és ugyanezt csináltuk vidéken is. Ezekből a beszélgetésekből nagyjából kialakultak számomra a megélhetési típusok, különös tekintettel a második gazdaságra. Akkor erre irányult az interjú, mi azt akartuk megnézni, hogy ő hogy él meg, hogyan biztosítja a megélhetését. Ennek alapján sikerült valamilyen típusokat felállítani, de a statisztikai ellenőrzést sohasem sikerült elvégezni. Azt tudtuk megmondani, hogy az általunk vizsgált kis mintákban mekkora a százalékos részesedése a második gazdaságnak, már tudniillik a jövedelmekben; azt tudtuk megmondani, hogy a különböző típusok – mezőgazdasági kistermelés, fűsimunka, kisiparosnál vállalt különmunka stb. – a mi mintánkban hogy oszlanak meg; arra, hogy ezt valamilyen reprezentatív módszerrel ellenőrizzük, sosem volt módunk.

Éppen ezért vita volt akkor, amikor becslésekkel éltem arra nézve, hogy milyen nagy a jelentősége a második gazdaságnak. Ez a vita elkezdődött a hetvenes évek közepén, 74 körül, és a magyar közgazdászok egy része elég hamar elfogadta, hogy az én becsléseim valószínűek, mások nem fogadták el mind a mai napig sem, például *Tardos Márton* elfogadta elég hamar, hogy ezek valószínű becslések, egy idő után *Kornai János* is elfogadta; *Soós Károly Attila* viszont mindig csak legyintett, mondván, hogy ez csak álmodozás. Tehát a statisztikai ellenőrzés nem könnyű, és egyébként is már a legelején hangsúlyoztam, hogy jó szociológus mindig hipotézisekkel dolgozik, és mindig nyitott arra, hogy hipotéziseit mások megcáfolják. Ez esetben sem a bizonyítás, sem a cáfolás nem sikerült, mert erre egyik vitatkozó félnek sem volt apparátusa. Nyitott maradt ez a vita.

Ami a vállalatvezetőket illeti, aki elkezd vizsgálni, napok alatt kezdi fölismerni, hogy hol vannak a konfliktusok. Ha jól kérdez, akkor előbb-utóbb nagyon világosan eligazodik, hogy ki mit akar valójában.

Abban az időben, amikor ezeket a kutatásokat csináltam, meglepően könnyű volt a magyar vállalatokban, vagy a vezetők, vagy a munkások között boldogulni. Ez nem biztos, hogy így marad. Minél kapitalistább, klasszikusan,

nyugatiasan kapitalista egy vállalat, annál kevésbé lehet arra számítani, hogy nyíltan mondják el, hogy mit és hogyan csinálnak.

A szociológus – ugyanúgy, mint a közgazdász, vagy bármely társadalomtudós – a valóság vizsgálata során találkozik tárgyi elemekkel. Ezek a tárgyi elemek is csak szubjektív értelmezésben világosodnak meg. Itt két Weber-példával élék: „...azonnal megértjük a favágó viselkedését, vagy az olyan emberét, aki a kilincs után nyúl, hogy becsukja az ajtót, vagy aki fegyverével célba vesz egy állatot.”²⁵

Ne gondoljuk, hogy ez olyan magától értetődő. Mindazok a lelketlen tárgyak, amikkel találkozunk, gépek, számítógépek stb., csak azáltal érthetőek, hogy használjuk ezeket, vagy a használatól tudjuk meg, hogy mire valók. A fejsze esetében természetesen közvetlenül tudjuk, mert mai világunkban még vannak fejszék, tudjuk, hogy mire való. De amikor személyi számítógépet először látott az ember, akkor megkérdezte, hogy mi is ez. Vagyis a tárgyak is akkor világosodnak meg, amikor a szubjektív értelmet figyelembe vesszük.

Valamely készítmény, például egy gép, csak annak az értelemnek alapján értelmezhető és érthető meg, amelyet a terméket előállító és felhasználó emberi cselekvés kölcsönzött, vagy akart kölcsönözni neki. E mozzanathoz való visszanyúlás nélkül a tárgy teljesen érthetetlen marad. Ami tehát érthető rajta, az az, hogy emberi cselekvéshez kapcsolódik, hogy a cselekvők eszköznek vagy célnak tekintették, cselekvésükben hozzá igazodtak. Az ilyen tárgyak csakis ezekben a kategóriákban érthetőek meg.

„Minden cselekvéssel foglalkozó tudománynak dolga akad olyan folyamatokkal és tárgyakkal, amelyeknek nem tulajdonítható értelem. Ezek az értelemmentes folyamatok és tárgyak emberi cselekvés kiváltói, eredményei, elősegítői, akadályai lehetnek. Az 'értelemmentes' nem azonos az 'élettelen' vagy a 'nem emberivel'. Minden mesterséges készítmény, minden artefaktum – pl. egy 'gép' – csupán abból az értelemből kiindulva értelmezhető és érthető, amelyet az előállító és felhasználó (alkalmasint igen eltérő célkitűzésű) emberi cselekvés kölcsönzött (vagy akart kölcsönözni) neki; ha nem megyünk vissza ehhez a mozzanathoz, teljesen érthetetlen marad. Éppen az az érthető tehát benne, hogy emberi cselekvés vonatkozott rá. Érthető mint 'eszköz' vagy mint 'cél', amely a cselekvő vagy a cselekvők előtt lebegett, és amelyhez cselekvésüket igazították. Csakis ezekben a kategóriákban történhet az ilyen tárgyak megértése.”²⁶

Ha ezt végig gondoljuk, akkor világossá válik előttünk, hogy alapvetően különbözik a társadalomtudományi gondolkodás a természettudományitól. A természettudományi gondolkodás felbonthat elemeket és szintetizálhatja azokat, de sohasem szerezhet maguktól az elemektől értesülést arról, hogy mire valók, és mire gondolnak. Ezt nagyon hangsúlyozza Weber.

²⁵ Max Weber: Gazdaság és társadalom. Id. mű. 41. o.

²⁶ Uo. 40. o.

Előzőleg bírálja a funkcionalizmust, amely megelégszik azzal, hogy megmondja, hogy egy bizonyos dolognak – mondjuk a polgári törvénykönyvnek – mi a funkciója a polgári társadalomban, mennyiben szolgálja annak fennmaradását és továbbélését. Azt hangsúlyozza, hogy ha ezt megtudtuk, akkor nem tudunk meg semmit, mert a szociológus munkája ezen a ponton kezdődik.

A társadalmi képződmények esetében ugyanis módunkban áll, hogy a funkcionális összefüggések és szabályok pusztá megállapításán túl olyasvalamit vigyünk véghez, ami örökké elérhetetlen lesz mindennemű természettudomány számára, azaz éppen a résztvevő egyesek viselkedésének megértését. Hiszen például a sejtek viselkedését nem tudjuk megérteni, hanem csak funkcionálisan felfogni, majd végbemenetelének szabályai szerint regisztrálni. Az értelmező magyarázat ennyiben többet nyújt, mint a megfigyelő magyarázat. E többletnek természetesen az az ára, hogy az értelmezéstől várható eredmények lényegesen hipotetikusabb és töredékesebb jellegűek.

„Társadalmi képződmények' esetén (ellentétben az 'organizmusokkal') mindenképpen módunkban áll, hogy funkcionális összefüggések és szabályok ('törvények') pusztá megállapításán *túl* olyasvalamit is véghezvigyünk, ami örökké elérhetetlen lesz mindennemű 'természettudomány' számára ('természettudományon' azt az eljárást érve, amely a történéseket és a képződmények működését kauzális szabályokba foglalja, és e szabályokból 'magyarázza' azután az egyes történéseket). Módunkban áll teszem azt 'megérteni' a résztvevő egyes *egyének* viselkedését, míg például a sejtek viselkedését *nem* érthetjük meg, legfőljebb funkcionálisan megragadhatjuk, s azután megállapíthatjuk, hogy milyen *szabályok* szerint játszódik le. Az értelmező magyarázat tehát többet nyújt, mint a megfigyelésen alapuló magyarázat, de persze azon az áron, hogy a várható eredmények lényegesen hipotetikusabbak és töredékesebbek. Ám éppen *ez* a többletteljesítmény a szociológiai megismerésre jellemző sajátosság.”²⁷

Ha nem látjuk át ezt a különbséget természettudomány és társadalomtudomány között, akkor szerintem zsákutcába jutunk. De a társadalomtudományokban – ahol a módszertan örökké vitatott ugyanúgy, mint a matematikában és a fizikában is – mindenki a saját felfogását követi.

Az eszközt azzal határozzuk meg, amit a cselekvők, a használók gondolnak róla. Azt értjük meg, hogy ők mit értenek rajta. *Tehát nem objektív tények a szociológia tárgyai, hanem objektív tények szubjektív értelmezései.* Ez így van az igen bonyolult matematikai eljárásokat alkalmazó közgazdaságtanban is.

Amikor azt mondom, hogy az egyének véleményét vizsgáljuk, akkor különbséget kell tenni az egyének saját magukra és saját cselekvésükre vonatkozó, (akár megélhetési törekvésről van szó, akár politikai törekvésről van szó), és az általánosabb dolgokról alkotott vélemények, között. Ez utóbbiakkal a szociológusnak nagyon kell vigyázni.

²⁷ Uo. 46. o.

Ennél a pontnál felhívom a figyelmet, hogy ha valaki a társadalomtudományok módszerével akar igazán foglalkozni, jobban teszi, ha közgazdaságtant olvas, mint ha szociológiát. Most nem olyan könyvekre gondolok, amelyek egy korszak történetét próbálják elemezni különböző elméleti megfontolások és hipotézisek alapján, hanem olyan közgazdasági tanulmányokra, amelyek elsősorban módszertani jellegűek. Ebből a szempontból figyelmükbe ajánlom Stigler könyvét,²⁸ amely nehéz olvasmány. Célszerű a könyv legutolsó fejezeit elővenni, ahol olyasmikről van szó, mint a közgazdászok és az állam, a közgazdászok és a politika, az értelmiség és a piac, vagy olyan tanulmányt, mint az állami szabályozás elmélete, mert ezek aránylag könnyen olvashatók, és az ember kap egy inspirációt, hogy hogy is gondolkodik egy elméletileg elsőrendűen felkészült közgazdász ezekről a kérdésekről.

Ha elolvassák Mancur Olson könyvét (*A kollektív cselekvés logikája*),²⁹ ez módszertanilag közel áll ahhoz, amit én képviselek ezen a kurzuson, de még inkább a másik Olson-könyv, a *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása*³⁰, ahol különösen az utolsó fejezetekben teljesen világosan érvényesül az a logika, amelyet most próbáltam megpendíteni.

Magyar szerzőktől ajánlom figyelmükbe Galasi Péter és Kertesi Gábor írásait,³¹ az egyik a korrupcióról szól, a másik a hálapénzről.

4. PIERRE BOURDIEU*

Bourdieu két könyvéből indulok ki. Az egyiket 1989-ben adta ki *La noblesse d'État* (*Az állami nemesség*) címmel, alcíme *Grandes écoles et esprit de corps* (*Nagy iskolák és testületi szellem*). A másik a *Réponses* (*Válaszok*) című könyv, amelyet Loïc J. D. Wacquant-nal együtt írt. Látszólag interjúkötet, valójában az általa Chicagóban tartott szeminárium összegezése, úgyhogy a kérdés-felelet inkább szerkesztési játék, nem kell valódi kérdés-feleletre gondolni. Ez a könyv 1992. januárban jelent meg Párizsban.

²⁸ George J. Stigler: Piac és állami szabályozás. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989.

²⁹ Mancur Olson: A kollektív cselekvés logikája. Szociológiai füzetek 29. Budapest 1982.

³⁰ Mancur Olson: Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1987.

³¹ Galasi Péter–Kertesi Gábor: A korrupció terjedése. Közgazdasági Szemle, 1987. 9. sz. 1053–1074. o.; „Patkányverseny” a korrupciós piacon. Közgazdasági Szemle, 1988. 7–8. sz. 900–920. o.; Korrupció és tulajdon. Közgazdasági Szemle, 1990. 4. sz. 389–425. o.; A hálapénz ökonómiája. Közgazdasági Szemle, 1991. 3. sz. 260–288. o.

* Megjelent: Educatio, 1995 tél. Negyedik évf. Negyedik szám

Magyarországon leginkább *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* címmel magyarul is megjelent könyvére szoktak hivatkozni, amely az 1970 előtt írt tanulmányokból hoz válogatást.³² Ezen kívül szoktak hivatkozni *La Distinction (A megkülönböztetés)* című könyvére is, amelyet 1979-ben jelentetett meg.³³ Bourdieu folyamatosan újragondolja a saját gondolatait, folyamatosan újrafogalmazza a saját fogalmait, folyamatos érlelődés megy nála végbe – noha már éretten lépett a tudomány színpadára –, fokozatos átalakulások vannak nála, és a legcélszerűbb, ha aránylag friss műveit vesszük alapul.

A *La noblesse d'État* című könyv egyik tárgyát az alcím jelöli meg. Franciaországban vannak középiskolák, vannak főiskolák és egyetemek. Ezekről merőben különböznek az úgynevezett nagy iskolák, amelyeknek neve egyáltalában nem mutatja jelentőségüket, mert a nevük inkább szerény. Van talán negyven ilyen nagy iskola. Az egyik nagy múltú nagy iskola az *École Normale Supérieure*, amely tanárképző főiskolát jelent magyarul, és az ember azt gondolhatná, hogy nem egyetem, hanem főiskola. Ez volt Franciaország legelőkelőbb és legfontosabb iskolája egészen a második világháború utánig, és ma is a legelőkelőbbek egyike. A két háború között az *École Normale Supérieure* adta a francia tudományos élet nagyságainak többségét, a francia szellemi élet vezérfiguráit, minisztereket, miniszterelnököket és más főhatósági vezetőket, tehát ez volt az elitképző intézet. Ehhez az elitképző intézethez párosult még abban az időben – tehát a 44 előtti korszakban – két vagy három nagy iskola. Az egyik volt a *Politechnikum*; erről lehetne gondolni, hogy valami középiskola-féleség, pedig mérnököket, matematikusokat és fizikusokat képzett, és magas beosztású államhivatalnokokat adott Franciaországnak. A *Politechnikum* mellett a másik volt az *École de Mine* (Bányászati Iskola). A Bányászati Iskola – csakúgy, mint a *Politechnikum* – főhivatalnokokat, elsősorban a pénzügyi igazgatás vezető tisztviselőit képz. Hasonló a helyzet az *École Nationale Supérieure des Ponts et Chaussées* (Hidak és Utak Iskolája) esetében is, ennek a nevében sincs benne az, hogy egyetem, márpedig ha valakinek ez az iskola szerepel a névjegyén, akkor ez olyasmit jelent, mint a régi Magyarországon a nemesi származás.

Ezek voltak azok az iskolák, amelyek 1944-ig a francia politikai elitet adták. A nagy iskolákban viszonylag rugalmas társadalom- és államfenntartás érvényesült, vagyis diákjaik kétharmad részben burzsoá és egyéb jobb módú családok gyermekei voltak, de egyharmad részben alulról jöttek, tehát a francia elit, amely bámulatos képességekkel rendelkezett annak fenntartásában, amit Franciaországnak nevezünk, ösztönös módon nagyon ügyelt arra, hogy ne legyen kasztszerűen zárva, hanem valamilyen utánpótlásról gondoskodik. Bourdieu egy kicsit ki is csúfolja ebben a könyvben az újságok és a népszerű irodalom társadalomképét, amely szerint klasszikus az, ha a parasztszülőktől származó

³² Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó 1978.

³³ Pierre Bourdieu: *La Distinction*. Paris, Ed. de Minuit 1979.

tanító gyereke bekerül az École Normale-ba, a tanító gyerekéből *Normalien* lesz, és a *Normalien*ből a köztársaság elnöke, mint Georges Pompidou, aki valóban tanítónak volt a gyermeke. Ez a mobilitás persze kisszámú emberre korlátozódott, csak azokra, akik ilyen nagy sikert értek el. A bejutás nehéz volt, fantasztikusan szigorú felvételi vizsgával. Emlékeztetek *Roger Martin Du Gard* könyvére, a *Thibault-családra*. A nagypolgári család lázadó gyereke jelentkezik az École Normale-ba, egy évig tanul éjjel-nappal, megy a felvételi vizsgára, és a bejutás az egész családnak nagy sikert jelent. Elegáns névjegy volt abban az időben, és még most is nagyon elegáns névjegy, amelyen az áll: Jacques Dumont *Normalien*. Semmi több. Akkor már tudják, hogy kicsoda. Ezért használja azt a kifejezést Bourdieu, hogy állami nemesség.

Mindez átalakult a második világháború után. A régi Franciaország kezdett alkalmazkodni a modern világhoz. Megjelent két vagy három új nagy iskola. Az egyik az ENA (*École Nationale de L'Administration*), magyarul Államigazgatási Főiskola. Erről azt gondolhatná az ember, hogy kishivatalnokokat képez. Ez vált aztán Franciaország legelőkelőbb iskolájává, és szokás mondani: ahhoz, hogy az ember miniszter lehessen Franciaországban, először az ENA-t kell elvégezni.

Ebben az iskolában, szemben a Bányászati Iskolával, az Utak és Hidak Iskolájával, a Politechnikummal stb., a tudomány ugyan nagyon nagy szerepet játszott, de a konkrét államigazgatási feladatokra való felkészülés előtérbe került, tehát modernebb, mint az előbb említettek. Említeném még az *École des Hautes Etudes Commerciales*-t, népszerűen HEC-et (Kereskedelmi Főiskola), amely szintén magas rangú államhivatalnokokat képez, és a *Sciences Po*-t³⁴, amely már 1872-ben létrejött, de régebben inkább szabad iskolának látszott, amelyben olyan emberek tanulnak, akik szabadabban akarnak mozogni a világban, s amely nem olyan hierarchizált, mint az előbb említettek. A későbbiekben a *Sciences Po* is elitképző helyé alakult át.

Megpróbálom megjelölni azt a néhány kategóriát, amelyekben rendezhető ez az anyag. Az egyik az *objektívizmus és a szubjektívizmus problémája*.

A társadalomtudományban két nagy áramlat van: az egyik az objektivisták, a másik a szubjektivisták (nyilvánvaló, hogy kicsit egyszerűsíték). Az objektivisták klasszikus nagy figurája *Émile Durkheim*, a szubjektivisták klasszikus nagy figurája *Max Weber*. Magyarországon ismerősebb szerzőre hivatkozva az objektivisták nagy klasszikusa *Karl Marx* is. Bourdieu-nek az a törekvése, hogy egyesítse az objektívizmust és a szubjektívizmust, ezt úgy érti, hogy valamilyen társadalmi jelenségcsoport vagy egy egész társadalom vizsgálatánál objektíve adott pozíciókból kell kiindulni. E pozíciók nem egyeznek a társadalom önmagáról alkotott képével. Tudományos feladat megtalálni az objektív pozíciókat. A második fel-

³⁴ Institut d'Études Politiques de Paris

adat pedig megtalálni az objektív pozíciókban elhelyezkedő emberek diszpozícióit, hajlamait, s az elképzeléseit az egész társadalomról és az ő saját helyükről. A prioritást az objektív pozícióknak kell adni, mert ezek határozzák meg az elképzeléseket is. (Nem is nagyon jó szó az elképzelés, angolul is, franciául is *representation*). Hivatkozik ezzel kapcsolatban Durkheimnek Marcel Mauss-szal együtt írt tanulmányára, amelynek címe: *A klasszifikációk néhány primitív formája*.^{*} Azt állították ebben a tanulmányukban, hogy a primitív társadalmakban az értelmi klasszifikációk egyszerűen visszatükrözik a társadalmi csoportban meglevő klasszifikációkat, egész egyszerűen abból származnak. Vagyis a csoportstruktúrából következnek a kollektív elképzelések, és a kollektív elképzelésekből következnek az értelmi kategóriák. Azt mondják, hogy ez a primitív társadalomra vonatkozik, de nem vonatkozik a nagyon fejlett társadalomra. Bourdieu továbbmegy, és azt mondja, hogy minden értelmi osztályozás, ami csak van a világon, mindig csak az objektív társadalmi viszonyoknak a tükörképe. Tehát egyszerűen vannak objektív viszonyok, ezeket az egyének magukévá teszik, belsővé teszik, *inkorporálják* – állandóan visszatér ez a kifejezés –, és abból, amit magukévá tettek, abból alakítanak ki értelmi kategóriákat, vagyis minden értelmi kategória a meglevő társadalmi struktúra tükörképe. *Homológja, hasonmása*.

Itt kell használnom azt a fogalmat, amelyet nagyon sokan használnak – magyar szociológusok is – Bourdieu-re hivatkozva: *habitus*. A *habitus* szó Bourdieu terminusa. A *habitus* az egyén egész gondolkodásmódja, életstratégiája. A *habitus* Bourdieu szigorú megfogalmazásában az objektív struktúrák inkorporált változata.

Láthatjuk, hogy Durkheim szélsőségesen objektivistá és szélsőségesen szociológista volt, mindennek, ami a világban van, szociológiai értelmezést akart adni, de Durkheim kevésbé volt szélsőséges, mint Bourdieu.

Bourdieu sokszor hivatkozik Ernst Cassirerre, a *Philosophie der symbolischen Formen* (*A szimbolikus formák filozófiája*), valamint a *Substanzbegriff und Funktionsbegriff* (*A szubsztancia és a funkció fogalma*) című könyvére.³⁵ A szimbolikus formákat lefordítja saját nyelvére, és ez a fordítás tökéletesen átalakítja a Cassirer-féle koncepciót, mert számára a szimbolikus struktúrák mindig, minden egyes esetben az uralom eszközei. Minden társadalomnak megvan a maga uralmi rendszere, és a szimbolikus struktúrák ennek az uralmi rendszernek az eszközei. Ez ugyanaz, amit Marx mondott, amikor azt mondta, hogy ezek ideológiák.

Ezzel kapcsolatban Bourdieu hangsúlyozza, hogy az ő szociológiájában feloldódik a szociológia és a szociálpszichológia hamis antinómiája, miszerint a

³⁵ Ernst Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen*. 4 vols. Berlin, Cassirer 1923–1931; uő: *Substanzbegriff und Funktionsbegriff*. Berlin, Cassirer 1910.

^{*} 1903-ban az *Année Sociologique*-ban jelent meg. Magyarul: Az osztályozás néhány elemi formája. In Békés Vera–Fehér Márta: Tudásszociológia szöveggyűjtemény. Typotex Kiadó 1905.

szociológia vizsgálja az objektív viszonyokat, a szociálpszichológia az egyéni viszonyokat. A feloldás úgy történik meg, hogy a szociálpszichológia feloldódik az objektivista szociológiában.

Az osztályozási rendszerek és az értelmi kategóriák nemcsak az uralom eszközei, hanem harci eszközök is. A szimbolikus formák *enjeu des luttes*-öt alkotnak.³⁶ Az *enjeu* a szerencsejátékokból kölcsönzött kifejezés, a tétet jelenti, amiért a küzdelem (*lutte*) folyik. A társadalom konfliktusok szövvénye, és minden konfliktus versenykonfliktus, minden konfliktus az uralomért és a hatalomért folyik, és ezek a gondolati formák mind e szünet nélkül folyó harc eszközei és céljai. Úgy alakítják őket, hogy megőrizték azt, ami van, vagy hogy fölborítsák azt az adott helyzetet, és valami új hatalmi struktúrát hozzanak létre.

Kedvelt kifejezése Bourdieu-nek a *relacionizmus*. ő relacionista szociológiát képvisel, és hangsúlyozza, hogy a relacionizmus meghalad egy rossz antinómiát, egy rossz ellentétet, a struktúra és a szereplő antinómiáját. Mert honnan nézzük a társadalmat? A struktúra felől, ami merevnek látszik, vagy a szereplők felől, akik akarnak valamit, akik próbálkoznak valamivel. Ezt az antinómiát akarja a relacionizmussal meghaladni. Ezt úgy érti, hogy van egy hálózat, amely objektíve létezik, és a hálózat visszatükröződik az egyének fejében, egy második hálózatban, a szimbolikus formákban, gondolati formákban. „A társadalmi valóság kétszer létezik, a dolgokban és a fejekben, a mezőkben és habitusokban, a cselekvők környezetében és belsejében. Amikor a habitus kapcsolatba kerül azzal a társadalmi világgal, amelynek produktuma, úgy érzi magát, mint hal a vízben, és a világot magától értetődőnek látja.”³⁷ Ezzel kapcsolatban szívesen idézi Marx egy híres mondását, amelyet hevenyészett fordításban úgy lehetne megfogalmazni, hogy „a társadalom nem egyénekből áll, hanem az egyének közötti viszonylatok összességéből”.^{*} Ez tehát nyilvánvalóan erősen objektivista felfogás.

Most térjünk át a mások – sokak – által is átvett terminusára: a *mező*. Van gazdasági (ökonómiai) mező, kulturális mező, szimbolikus mező, társadalmi mező és sok más mező is. Ezek a mezők bizonyos autonómiával rendelkeznek. Tehát más játék folyik az egyetemeken – mert van egyetemi mező is –, mint a nagyvállalatokban. De minden egyes mezőre jellemző: „A mező úgy definiálható, mint hálózat, mint pozíciók közötti objektív viszonyok konfiguráció-

³⁶ Pierre Bourdieu avec Loïc J. D. Wacquant: Réponses. Pour une anthropologie réflexive. Paris, Le Seuil, 1992. 22. o. (Magyar fordítása: A reflexív szociológia felé – Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel. Replika, 1990. 1. sz. – *A szerk.*)

³⁷ Uo. 103. o.

^{*} „A társadalom nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással.” Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. Marx és Engels Művei. 46/I. köt. Budapest 1972. 168. o.

ja.”³⁸ Akkor mi a habitus? „A habitus és mező közötti viszony mindenekelőtt tendencionalási viszony: a mező strukturálja a habitust, amely a mező immanens szükségszerűségének vagy a többé-kevésbé egybehangzó mezők együttesének produktuma.”³⁹ A habitus lenne az a fogalom Bourdieu szociológiájában, ahol az egyén aktivitása és gondolkodásmódja fejeződik ki, de teljesen világos, hogy gondolkodásmódja is és cselekvése is szigorúan alá van rendelve az objektív hatalmi és erőviszonyoknak. Nem csak alájuk van rendelve, hanem magáévá is teszi ezeket. „A habitus a külső struktúrák interiorizálása.”⁴⁰ Pascalt idézi: A világ magába foglal engem, de én is értem a világot. Értem a világot, teszi hozzá Bourdieu, mert a világ magába foglal engem; mert a világ hoz létre engem, mert a világ hozza létre a kategóriákat, amelyeket alkalmazok rá, mert magától értetődőnek, evidensnek látom... Mivel a habitus az inkorporált társadalmi, otthon érzi magát a mezőben, amelyben lakik.”⁴¹ Ezzel kapcsolatban nagyon érdekes, hogy hivatkozik egy helyen *La Boétie* nem is olyan régen magyarul is megjelent könyvére *Az önkéntes szolgaságról*.^{*} La Boétie a XVI. században arról írt, hogy mindenütt a világon szolgaság van, és szolgaság csak azért van, mert az emberek nem láznak fel, mert ha egyszer föllázadnának, akkor nem lenne szolgaság. Bourdieu kicsúfolja ezt, mert azt állítja, hogy az elnyomottak mindig hozzájárulnak az elnyomásukhoz, mégpedig azért, mert belső diszpozícióik az uralom inkorporációi.

Vegyük például az irodalmi mezőt. Megvannak a saját játékszabályai, a saját tétjei és a saját habitusai, de ott is mindig a hatalomért folyik a játék az irodalmárok között, és ez az egész irodalmi mező benne van a hatalmi mezőben, és annak van alárendelve.

„A mező fogalma arra emlékeztet, hogy a társadalomtudomány igazi tárgya nem az egyén, nem a ’szerző’, még akkor sem, ha egy mező konstruálásához az egyénekből kell kiindulnunk, minthogy a szükséges információ a statisztikai analízis számára általában egyénekhez és egyéni intézményekhez kötődik. A kutatási műveletek centrumában a mezőnek kell lennie. Ez nem azt jelenti, hogy az egyének csak tiszta illúziók, hogy ne léteznének. Az egyéneket a tudomány konstruálja mint *ágenseket*, és nem mint biológiai egyéneket, nem mint aktorokat és nem mint szubjektumokat. Ezek az *ágensek* társadalmilag vannak konstituálva arra, hogy a mezőben legyenek aktívak és cselekvők az ehhez szükséges tulajdonságaik által, amelyek révén a mezőben hatékonyak tudnak lenni és ott hatásokat tudnak produkálni.”⁴²

³⁸ Uo. 25. o.

³⁹ Uo. 102. o.

⁴⁰ Uo. 25. o.

⁴¹ Uo. 103. o.

⁴² Uo. 82–83. o.

^{*} Étienne de la Boétie: *Az önkéntes szolgaságról*; A zsarnok ellen. Ford. Újfalusi Németh Jenő. Budapest, Helikon 1990.

Ezek után térjünk át a *tőkékre*. „A mező struktúráját a mezőben működő különleges tőkefajták megoszlása határozza meg... A társadalmi ágensek nem különleges erők által mechanikusan rángatott 'partikulák'. Ők inkább tőkehordozók, s életpályájuktól és tőkeellátottságuk révén elfoglalt pozíciójuktól függően vagy a tőke fennálló megoszlásának megőrzésére törekednek, vagy ennek a megoszlásnak a felborítására”⁴³

Visszatérek az objektivisták és szubjektivisták ellentétére. Az objektivista áramlathoz tartozik a strukturalizmus is. Ebben a viszonylatban azt mondja Bourdieu, hogy ő tényleg közel van a strukturalistákhoz, de közel érzi magát azokhoz is, akik közelről nézik a dolgokat, mint például Goffman, ő csak azt nem akarja, hogy ebből a közelnézésből teória szülessék, mert akkor ez a rövidlátás teóriája lesz. Ez tehát nagyon világos és éles állásfoglalás nemcsak minden szubjektivizmussal, hanem minden közelnézéssel szemben.

A tőkék definícióit többször újrafogalmazta. Az 1992 januárjában közölt szöveget idézem: „Bizonyított, hogy a tőke három alapvető fajtában jelentkezik. Tudniillik gazdasági tőke, kulturális tőke és társadalmi tőke. E három fajtahoz csatolni kell a szimbolikus tőkét, amely az a forma, amelyben e fajták egyike vagy másika megjelenik, amikor különböző észlelési kategóriákon keresztül felfogjuk ezeket.”⁴⁴ Ez a megfogalmazás nyilván homályos, maradjunk abban, hogy négy tőke van a legfrissebb Bourdieu-nél: gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőke. Folytatom: „Nem akarok kitérni a gazdasági tőke fogalmára.”⁴⁵ Azt hiszem, ez nem is szükséges. A gazdasági tőke a vagyon, a gyár, a pénz stb. Ezen nincs mit cifrázni. „Elemeztem a kulturális tőke sajátosságait, amelyet tulajdonképpen információs tőkének kellene nevezni, hogy a teljes általánosságot megadjuk neki.”⁴⁶ Ez is változtatás. Most már kulturális tőke helyett a jövőben várhatjuk, hogy információs tőke lesz. „A társadalmi tőke azoknak az aktuális vagy virtuális forrásoknak az összessége, amelyek rendelkezésére állnak egy egyénnek vagy egy csoportnak, annál a ténynél fogva, hogy kapcsolatok tartós hálózatával rendelkezik, intézményesített ismeretekkel és elismerésekkel, tehát azoknak a tőkéknek és a hatalmaknak az összessége, amelyeket ez a hálózat mozgósítani tud.”⁴⁷ Vagyis társadalmi tőkének a kapcsolati tőkét nevezi. Mindannyiunknak vannak kapcsolatai, amelyek segíthetnek bennünket egy állás megszerzésében, megőrzésében, hatalmi befolyásban, vagy ha nincs ilyen kapcsolatrendszerünk, akkor nem vagyunk jól, és mindnyájan tudjuk, hogy nemcsak a mai francia, hanem a mai magyar valóságban is ez valóban fontos tőkeforrás, mert aki megfelelő számú és súlyú kapcsolattal rendelkezik, az bizony jól áll a társadalmi ranglétrán. „Ha például

⁴³ Uo. 83. o.

⁴⁴ Uo. 94. o.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 95. o.

a társadalmi térről adunk számot a régi demokratikus országokban, mondjuk Svédországban, vagy a szovjet típusú országokban, akkor számításba kell vennünk a társadalmi tőkének azt a különleges fajtáját, amelyet a politikai tőke jelent, azt a tőkét, amely a gazdasági tőkéhez hasonlóan privilégiumokról és profitokról tud gondoskodni a kollektív erőforrások patrimonializálásával, az egyik esetben a szakszervezeteken keresztül, a másik esetben a kommunista párton keresztül.”⁴⁸ Az 1992-ben megjelent könyvben tehát a társadalmi tőke nem más, mint kapcsolati tőke, és a politikai tőke úgy jelenik meg, mint a kapcsolati tőkének egyik válfaja. Ami a kulturális és a szimbolikus tőkét illeti, azok ebben a nagy könyvben összefonódnak, el is különülnek egymástól, meg is különböztethetők, de azért ez nem olyan egyszerű.

Beszéltem a nagy iskolákról. Minden ilyen iskolához kapcsolódik egy testület. Tehát van a Bányászati Iskola. Oda nem könnyű bejutni, és nem könnyű elvégezni. Miután elvégezte valaki, nem feltétlenül jut be a Bányászati Testületbe. Csak a legjobbak jutnak be a Bányászati Testületbe. Ugyanez vonatkozik az Utak és Hidak Iskolájára is, a Politechnikumra, az ENA-ra, és mindegyikre. Aki ilyen testület tagja, szimbolikus tőkével rendelkezik, előnye van bármilyen állás megszerzésében, vagy fölkéri olyan tevékenység elvégzésére, amely jövedelmekkel jár. Profitok keletkeznek a testületi tagság révén. De nem egyszerűen profitokról van szó, hanem társadalmi rangról is. Nem véletlen, hogy *Az állami nemesség* a könyv címe. Talán nem is nemesi, hanem majdnem főnemesi rang, ha valaki ezeknek a testületeknek a tagja. Ezt tehát nyugodtan nevezhetjük szimbolikus tőkének.

A kulturális tőke Bourdieu értelmezésében különböző fajtákban jelentkezik. *A megkülönböztetés* című könyvében erről nagyon sok oldal szól.⁴⁹ Próbálom egyszerűen kifejezni: a kulturális tőke Bourdieu-nél örökség: részben családi örökség, részben iskolai képzettség. Legegyszerűbben úgy lehetne mérni, hogy kinek mi a végzettsége: minél magasabb fokú a végzettsége, annál nagyobb a kulturális tőkéje. De ez a legegyszerűbb mérés hiányos lenne. Nem mindegy ugyanis, hogy az iskolát kitüntetéssel végezte, vagy anélkül, és nem mindegy az, hogy melyik iskolát végezte. Az előbb felsoroltam a nagy iskolák közül a leghíresebbeket, de negyvenet is felsorolhattam volna. Egészen más dolog, ha valaki nagy iskolát végzett, mint ha csak egy átlagos iskolát. Tehát a kulturális tőkében benne van a végzettség helye, és hogy milyen fokon végezte.

Továbbá tudni kell, hogy Franciaországban minden fontos állást *concours*-ok útján töltenek be. Magyarra úgy fordíthatnánk, hogy pályázati úton, de a dolog nem ilyen egyszerű. Meg kell pályázni mondjuk a muzeológusi állást. De valójában nem állásokat pályáznak, hanem testületi tagságot. Minden évben pályázatot hirdetnek arra, hogy ki lehet *conservateur*, muzeológus. S minden ilyen

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Pierre Bourdieu: *La Distinction*. Id. mű

concours-on a jelentkezők közül csak az első kettőt, első hármat fogadják be, ezt megszabják. Jelentkeznek ötvenen, és csak hárman mentek át. Akik átmentek a vizsgán, azok jogosultak a muzeológusi állásokra szerte Franciaországban. Ugyanilyen pályázatot hirdetnek az élet minden területén. Hat évet jár valaki az orvosi egyetemre, utána három évig tanulja a gyermekgyógyászatot, mikor megvannak az összes szemeszterek, akkor mehet a concours-ra, ahol mondjuk ezer jelentkezőből négyszázötven mehet keresztül. A többiek kilenc évig hiába tanultak. Ők nem lesznek gyermekorvosok. Aki átjutott a concours-on, bekerült a gyermekorvosok testületébe. Ez így van az élet minden területén. Ezen a ponton nem Bourdieu hibájából keveredik a kulturális tőke és a szimbolikus tőke, mert aki bejutott egy ilyen testületbe, az bizonyosan rendelkezik egy tudásanyaggal, ezt nevezhetjük kulturális tőkének, de azáltal, hogy a testület tagjává vált, szimbolikus tőkével is rendelkezik. De próbáljuk egy kicsit tovább finomítani a dolgot.

Az előbb beszéltem a nagy iskolákról. Említettem, hogy most előtérben van az ENA, és mindjárt mellette második és harmadik helyen – politikai vezető állásokról beszélek – a Kereskedelmi Főiskola és a Sciences Po. Ezek hárman adják a politikai elitet. De ez nem azt jelenti, hogy az École Normale Supérieure minden tekintetben háttérbe van szorítva. Mindenki tudja, hogy igazi tudást az École Normale-on azért jobban lehet szerezni. Ez is szimbolikus tőke. Az École Normale-nak van természettudományos része, a *Sciences*, és van irodalmi része, a *Lettres*. Aki az École Normale-on kitüntetéssel végezte a tanulmányait, annak egy bizonyos értelemben nagyobb a szimbolikus tőkéje, mint aki az ENA-t végezte. Az egyik alkalmas arra, hogy politikai vezető szerepet játsszon, a másíkról el van ismerve, hogy tudós. Ugyanezt megtalálhatjuk a művészetben is. A francia társadalomban van hivatalos művészet. Nagy eladásokkal, nagy megrendelésekkel, sok pénzzel. És mindig van avantgarde művészet. A mindenkori társadalmi világban vannak művészek, akik nem tekinthetők hivatalos művésznek. Az avantgarde művész szimbolikus tőkéje nagyobb, mint a hivatalos művészé, a hivatalos művésznek a pénze több, mint az avantgarde művésznek.

Ez kifejeződik Párizsban, mert Franciaországban minden Párizsban van. A „*Bal Part*” és a „*Jobb Part*”. A Szajna bal partján vannak a híres újságírók, a híres írók, a művészek, a szimbolikus tőke tulajdonosai kilencven százalékban a bal parton laknak, a gazdasági tőke birtokosai a jobb parton laknak.

Az *állami nemesség* című könyv egyik kitűnő fejezetét valamivel részletesebben ismertetem.⁵⁰

Megállapítja, hogy a nyolcvanas évek végén Franciaországban előtérbe került a banktőke az ipari tőkével szemben, a banktőke dominanciája valósul

⁵⁰ Pierre Bourdieu: *Écoles du pouvoir sur l'économie*. In: *La noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*. Ed. de Minuit 1989. 428–468. o.

meg a gazdasági életben, másrésről viszont összefonódás jött létre az állami gazdaság és a magángazdaság között. Egyikből a másikba át lehet menni és vissza, de azon kívül is, kölcsönös az érdekeltség. Még mindig szerepet játszik a családi tőke is. Más típusú tőkések a részvénytársaságok menedzserei, de társaságukban rendszerint van részvénytársaságjuk, tehát részben főnökök, részben pedig tőketulajdonosok. Utolsónak említi a miniszteriális és hatósági pozíciókat. Az Ipari Minisztérium kabinetjében elhelyezkedő emberek fantasztikus gazdasági hatalommal rendelkeznek, ugyanúgy, mint nálunk. Kormányváltás idején az egész kabinet lecserélődik. Minden minisztériumban vannak szakhivatalnokok, akik odakerültek állásba huszonegynéhány éves korukban, és aztán mennek fölfelé a hivatali ranglétrán. Fölöttük helyezkedik el a miniszter negyven-ötven főből álló kabinetje, amelyet hozott magával. A kabinet tagjai addig vannak ott, amíg ő is ott van, és utána kicserélődik az egész. Amikor elmegy a miniszter, nemcsak a kabinetjét viszi magával, hanem az egész irattárat is. Mindent.

Ezek a gazdasági élet fő figurái. A tulajdonos család, a menedzser, aki tőkés is, és az állami állásokban levő főnökök. „Mind közül a pénzügyi vezetők vannak a legjobb helyzetben ahhoz, hogy a gazdasági és társadalmi világról való felfogásukat győzelemre juttassák. A sikerhez az ENA és a Sciences Po a legjobb előiskola: az ott elsajátított társadalomfilozófia, vitakészség, alkudozni tudás, nyelvtudás és a tisztviselő csiszolt udvariassága”⁵¹ Úgy is lehet mondani, hogy Bourdieu leírásában az abszolút úriemberek uralkodnak Franciaországban.

A gondolatmenet folytatódik. „Az állam nagy főnökei (például Pierre Joven, Wilfrid Baumgartner, Ambroise Roux, Roger Martin, Pierre de Calan, Jacques de Fouchier), elsősorban főtisztviselők és szabad foglalkozásúak lezármazottai, kisebb mértékben tisztai és földbirtokos családok gyermekei, mintegy predesztinálva vannak arra, hogy elfoglalják a legfontosabb pozíciókat abban a világban, amely a közületi szektor és a magánszektor között, a bank, az állam és az ipar között van, tehát azon a helyen, amelyet a hatalom helyének nevezhetünk. Minden abban az irányban hat, hogy ezek a kapcsolati emberek foglalják el a vezető pozíciókat a nagy bankokban, az energia, a közlekedés állami vállalataiban, a egyes vállalatokban, ahol a nagy állami üzletekről alkudoznak, cinkosságban és konfliktusban, az 'alapiparágaknak' és a 'csúcstechnológiáknak' juttatott szubvenciókról, és ahol politikai döntéseket hoznak új beruházási területek és profitforrások támogatásáról.”⁵² De még többet mond Bourdieu. „A régi nemesség, vagy a régi burzsoázia valamelyik családjához való tartozás birtoklást jelent, társadalmi tőke birtoklását, kapcsolati tőke birtoklását a rokonságon és az ismeretségeken keresztül, és lehetővé teszi, hogy ezt a tőkét még tovább növeljék.”⁵³

⁵¹ Pierre Bourdieu: *La noblesse d'État*. Id. mű. 470. o.

⁵² Uo. 472. o.

⁵³ Uo. 473. o.

A kulturális tőke birtokosai (a legtekintélyesebb diplomákkal), a szimbolikus tőke birtokosai (gyakran nemességük, becsületrendjük van, a legzártabb klubok tagjai), a társadalmi tőke birtokosai (családi örökség, házasság, nagy iskolák, miniszteri kabinetek, igazgatói tanácsok) a gazdasági hatalmi mező adott struktúrájának megszemélyesítői. Az állami fináncoligarchia és a nagytőke kifelé a tiszta technikai racionalitás homlokzatát állítja fel, a hatékonyságot és termelékenységet biztosító szakszerűséget teszi meg legfőbb értéknek, hogy elrejtse az uralkodó pozíciók megszerzésének valóságos módjait. A modernista és racionális kép mögött a kiválasztás ténylegesen ható belső elvei a múltban, a történelemben, a szerzett jogok régiségében találhatók. „Nincs nagyobb akadály, mint az idő”.⁵⁴ – írja az újonnan jött nehezen titkolható keserűségével és haragjával.

Ez a leírás jólérteltesültségre és éleselméjűségre vall, de nélkülözi a konkrét elemzéseket, megmarad az általánosságok szintjén, de még a megközelítő ellenőrzést sem teszi lehetővé. Hozzá kell tenni, hogy az általánosságok többnyire feltételes általánosságok és gyakran csupán metaforák. Bourdieu ugyanis szívesen teszi idézőjelbe az általa használt kifejezéseket, jelezve ezzel, hogy nem szó szerint értendők. De ha nem szó szerint, akkor hogyan? Jó példa erre a *Le Mondenak* adott egyik interjúja:⁵⁵

„– Kérdés: Végül is mik ezek a habitusok?

– Válasz: Ezek 'programfajták (informatikai értelemben).'

– Kérdés: De miről ismerjük fel a habitus létezését?

– Válasz: Arról, hogy az uralkodó osztályban szeretik Beethovent, etc.

– Kérdés: Körben forgunk. Nem lehet-e legalább feltételezni, hogy az emberek tudnak habitusokról?

– Válasz: Naiv hipotézis. Csak az öntudatlan habitusok hatékonyak. Látnia kell, hogy az aktor vagy inkább az ágens mindig hamis érvekkel magyarázza tetteit, hogy a 'szükségből erényt csinál.' Szabadnak hiszi magát, de valójában rab.

– Kérdés: Vagyis az Ön habitusai úgy vannak elrejtve, mint az ópium altatóereje?

– Válasz: A habitusok hatásai akkor vannak a legjobban elrejtve, amikor úgy jelennek meg, mint a struktúra hatásai..., mert az ágensek produktumai, az ágenseké, akik nem mások, mint az 'emberi' struktúra.”

A kijelentések semlegességének, a bíráló megelőzésének másik eszköze a *mintha* használata. „Bourdieu kedvenc kifejezéseinek egyike a 'tout se passe comme si' (minden úgy történik, mintha), – írja Elster – ... A kifejezés

⁵⁴ Uo. 477. o.

⁵⁵ Entretiens avec „Le Monde” : La société. Paris, La Découverte/Le Monde, 1985. 110 o. Idézi Raymond Boudon: *L'idéologie*. Paris, Fayard, 1986. 227. o.

lehetővé teszi, hogy a beszélő anélkül sugalljon, sőt burkoltan állítson egy magyarázó kapcsolatot, hogy nyíltan kiállna mellette”⁵⁶

Idézőjelben vagy anélkül, minthá-val enyhítve, vagy enyhítetlenül, lépten-nyomon találunk olyan mondatokat, amelyek komikusan hatnak. „Az uralkodó osztályban szeretik Beethovent” kijelentés akkor is komikusan hat, ha kérdőíves kutatás statisztikája bizonyítja, hogy az uralkodó osztályban többen szeretik Beethovent, mint az alsó osztályban. A megkülönböztetés olvasói tudják, hogy az idézett mondathoz olyan következtetések sora csatlakozik, amelyek valójában nem következtetések, hanem következetlen, csapongó, önmagának ellentmondó érveléssel rosszul alátámasztott merész kijelentések. Az uralkodó osztály tagjai nem a zenéjének hallgatásából vagy játszásából származó élvezetért vagy örömért szeretik Beethovent, hanem kizárólag azért, hogy megkülönböztessék magukat az alsóbb osztályok tagjaitól, mint ahogy jó bort sem az élvezetért isznak, hanem megint csak a megkülönböztetésért. Rafinált vizsgálódások nélkül is elég világos, hogy megkülönböztetés létezik, a megkülönböztetésre irányuló törekvés is, sznobizmus is, de mégsem mindenki sznob, és a sznobok is szerethetik a jó zenét és élvezhetik a jó bort. Világos továbbá, hogy az emberek életmódját befolyásolja a megkülönböztetésre való törekvés, de más tényezők még inkább befolyásolják.

Nem lepődhetünk meg azon, hogy a megkülönböztetésre irányuló törekvésnek nemcsak a kulturális javak fogyasztását kell megmagyaráznia, hanem magukat az alkotásokat is. A *megkülönböztetés* című munkában például azt olvastam, hogy „a művész életstílusa mindig kihívás a burzsoá életstílussal szemben”.⁵⁷ Flaubert vagy Baudelaire életstílusa és egész művészete abban az időben valóban kihívás volt a burzsoá életstílussal szemben, az *Education sentimentale*-t és a *Fleurs du mal*-t* azonban aligha magyarázhatjuk ezzel a megállapítással.

De térjünk vissza a „gazdaság fölötti hatalom” (Bourdieu kifejezése) és a privilégiumok tárgyalásához *Az állami nemességben*. Említettem, hogy Bourdieu állítása szerint a legfontosabb gazdasági pozíciók betöltésénél a kiválasztás ténylegesen ható belső elvei a múltban, a történelemben, a szerzett jogok régiségében találhatók meg. Érdekfeszítőek ezek a sorok. Az olvasóban azonban kételyek támadnak. Ha tényleg így van, akkor mitől versenyképes a francia gazdaság? Ha most is azok uralkodnak a gazdaság fölött, akik mindig is uralkodtak, akkor mivel magyarázható az a dinamikus gazdasági fejlődés, az a lenyűgözően gyors átalakulás, amelynek hosszú fejezetet szentelt Mancur Olson a nemzetek felemelkedéséről szóló könyvében?*

⁵⁶ Jon Elster: Sznobok – Pierre Bourdieu *La Distinction* c. könyvéről. Replika, 1990. 1. sz. 78. o.

⁵⁷ Pierre Bourdieu: *La Distinction*. Id. mű. 60–61. o.

* Flaubert regénye, *Az érzelmek iskolája*, 1862-ben jelent meg, Baudelaire verskötete, *A romlás virágai* 1857-ben.

** Lásd 30. jegyzet

Említettem továbbá, hogy Bourdieu szerint a tiszta technikai racionalitás és a hatékonyságot biztosító szakszerűség csupán homlokzat, amelyet a nagytőke és az állami fináncoligarchia állít fel, és amely mögött a régiség uralma rejtőzik. Vajon akkor is ugyanezt gondolja-e, amikor TGV-vel* délre utazik, Airbuszal más országokba, vagy amikor a France Télécomot használja?

A nagytőke és az állami fináncoligarchia szavakat használtam az imént. A kettő közötti viszony Bourdieu-nél egyértelmű. A nagytőke fölött az állami fináncoligarchia uralkodik. Számos előző és további mondatban szerepel az állami és a nem állami nagytőke, valamint a közösségi és a magánszektor megkülönböztetése, de *Az állami nemességen* végigvonul Bourdieu-nek az a meggyőződése, hogy az egész gazdasági életben az állami fináncoligarchia uralkodik. Amikor tehát gazdaságról beszél, állami gazdaságra gondol, és amikor elemezni próbál, az állami gazdaságot tartja szem előtt. Hangsúlyozni kívánom, hogy az állami gazdaságra vonatkozó állításait sem tudom elfogadni, legfőbb gyengéjét mégis abban látom, hogy összekeveri az állami és a magángazdaságot, illetőleg az utóbbit feloldja az előbbiben. Így azt sem látja meg, hogy ha a francia közösségi szektor valóban olyan lenne, mint amilyennek látja, akkor ugyanolyan rosszul működne, mint a szocialista gazdaság, és viszonylag jó működését annak köszönheti, hogy magánszektor veszi körül, hogy versenyre van kényszerítve, és olyan játékszabályoknak van alávetve, amelyek vegyesek ugyan, de alapelvei a piacgazdaság elvei.

E ponton idézendők fel Bourdieu nézetei a tőke különböző fajtáiról és azok meghatározásairól a *Válaszokban* és más könyveiben. Gazdasági, kulturális (információs), társadalmi és szimbolikus tőke. Ha figyelembe vesszük, hogy nála a tőke a hatalom szinonímája, akkor elgondolkodhatunk azon, hogy a hatalom legfontosabb fajtája, a politikai hatalom nem szerepel ebben a felosztásban. Ez természetesen nem véletlen. Bourdieu ugyan gyakran hangsúlyozza, hogy nincs olyan törvény, amely egyszer s mindenkorra, minden történelmi korszakra, univerzálisan meghatározná a mezők viszonyát, de az ipari társadalmat mégis egyetlen (részpiramisokból álló) piramisnak látja, amelynek tetején a gazdasági tőke van. Mint említettem, az egyes mezők viszonylagos autonómiával rendelkeznek, de a kulturális mező mégis a gazdasági mező alá van rendelve. A kulturális tőke birtokosai az uralkodó osztályokhoz tartoznak, de a gazdasági tőkéhez képest alárendeltek és alávetettek. „Az irodalmi mező például a hatalom mezőhöz tartozik, amelyen belül alávetett a pozíciója. (Vagy, kevésbé adekvát nyelven: a művészek és az írók, még általánosabban az értelmiségiek „az uralkodó osztály alávetett frakcióját” képezik.)”⁵⁸ E képben, mint láttuk, a politikai hatalomnak mellékes szerep jut: nem más, mint a társadalmi tőke egyik változata.

⁵⁸ Pierre Bourdieu avec Loïc J. D. Wacquant Id. mű. 80. o.

* Francia nagysebességű vasút

Részben e képnek, illetőleg a képet alkotó szemléletnek tulajdonítható, hogy Bourdieu ekvivalenciát állít fel a svéd szakszervezetek s a szovjet kommunista pártpolitika és gazdasági hatalma között. Szociológusok között hosszú időn át elég elterjedt volt az a nézet, hogy a piacgazdaságokban a termelési eszközök tőkés tulajdona az uralom, az elnyomás és a kizsákmányolás alapja. Egyetemi vizsgatárgyaik között talán szerepelt némi közgazdaságtan, a továbbiakban azonban valamilyen *ekonofóbia* jellemző rájuk, akkor is, vagy még inkább akkor, ha a társadalmi élet magyarázatánál a gazdaság primátusát vallják. Idegen számukra annak belátása, hogy mivel a tőke tetszőleges mértékben állítható elő, (és mivel a tőkések abban vannak érdekelve, hogy a tulajdonukban levő munkatermékeket felhasználják vagy eladják), nem ad hatalmat tulajdonosának embertársai fölött; annak belátása továbbá, hogy állami hatalomtól és monopóliumoktól mentes versenyzgazdaságban senkinek sincs hatalma *mások* felett.⁵⁹

Jól tudjuk természetesen, hogy állami hatalomtól és monopóliumoktól mentes gazdaság a valóságban sehol sincs. A világ minden fejlett piacgazdaságában kötelezettségek nélküli monopólium a tartózkodási és termelési helyek tulajdona, és minden országban kényszerítő hatalmat gyakorol a gazdaságban az állam. A kényszer és a járadék alapja azonban nem a tőkés tulajdon, hanem a monopólium és az állami hatalom.

Igen jellemző ebből a szempontból, hogy bár Bourdieu szerint a francia gazdaság fölött az állami fináncoligarchia uralkodik (ez különben csak részben igaz), okfejtéseiben mégsem különbözteti meg az államot a gazdaságtól, és fenntartja azt az alapállítását, hogy a hatalmi mezők csúcán a tőkés tulajdon áll.

⁵⁹ „Egy olyan világban, melyben minden egyes jószág minden egyes vevője nagyszámú eladóval kerül szembe, akik között költségmentesen átcsoportosíthat, és ahol minden egyes jószág minden egyes eladója ugyancsak nagyszámú vevővel kerül szembe, akik között szintén költségmentesen átcsoportosíthat, ott senkinek sincs hatalma mások felett. Egy ilyen környezetben a 'közgazdasági hatalom' teljesen értelmetlenné válik.” James M. Buchanan: Piac, állam, alkotmányosság. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1992. 31. o

II. MAGYARSÁG ÉS EURÓPA

BEREND T. IVÁN, HAJNAL ISTVÁN, BIBÓ ISTVÁN

1. OROSZ FEJLŐDÉS ÉS EURÓPAI KÖZÉPKOR

A mai témakört *Berend T. Ivánnal* kezdem, aki hosszú időn át a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és a magyar kormány egyik legfontosabb gazdasági tanácsadója volt, és akinek gazdaságtörténeti munkái igen nagy presztízst élveztek Magyarországon a legutóbbi időkig. Ezek a könyvek nemcsak a magyar gazdasági fejlődéssel foglalkoztak, hanem a kelet-európai gazdasági fejlődéssel is. A könyvek nagy részét kollégájával, az azóta elhalt Ránki Györggyel együtt írta, más könyveket azonban egyedül. Berend az establishment egyik legjellegzetesebb, legismertebb figurája volt, de nem az úgynevezett sztálinisták közé, hanem a reformszocialisták közé tartozó tudós.

Magyarság és Európa, ez természetesen nagyon régi kérdés. Végeredményben állandóan szerepel azóta, amióta a magyar polgárosodás a XVIII. század végén megindult. Minden nemzedékben újra és újra fölvetették, kezdődött a II. József korabeli reformnemzedékkel, Hajnóczyékkel, folytatódott Széchenyivel és kortársaival, és mindig az itteni politikai küzdelmeknek és tudományos vitáknak egyik központi kérdése volt. Háttérbe szorult a kérdés az elnyomatás éveiben, de közhely, hogy ez az elnyomatás is nagyon hullámló volt, voltak nagyon véres és nagyon terrorisztikus évei, és voltak lazább, engedékenyebb időszakai. Tény az, hogy a nyolcvanas évek elején a kérdés megint egyszerre felvetődött, és ez valamilyen szellemi útkeresésnek, valamilyen szellemi megújulásnak volt fontos jele és mozzanata. 1986-ban két nagy kötetben jelent meg a *Helyünk Európában* című tanulmánygyűjtemény, amelyet korábbi tanulmányokból állítottak össze, ahol bizonyos öncenzúrával, de sorra vették azokat a gondolkodókat, akik erről a témáról igényesebb tanulmányokat tettek közzé. Jól emlékszem, hogy a könyv szerkesztője, Ring Éva elküldte azt a két kötetet Párizsba egy levéllel kísérvé, amelyben arról adott számot, hogy igyekezett a legjobbat összeszedni, de természetesen tekintettel kellett lennie a politikai körülményekre. Elég jó válogatás volt, de az is igaz, hogy tekintettel kellett lennie a politikai körülményekre.

Ehhez a könyvhöz az előszót Berend T. Iván írta:⁶⁰ de valójában korábban írta, a *Valóság* 1982. évi decemberi számában jelent meg.⁶¹ Nagyon tanulságos ez az előszó. Kifejezi a kort, kifejezi a szerzőt, és alapjában véve jó indítás a

⁶⁰ Berend T. Iván: Magyarország helye Európában. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. I. kötet. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986. 8–38. o.

⁶¹ Berend T. Iván: *Helyünk Európában*. *Valóság*, 1982. 12. sz. 122. o.

problematikában. Azt kérdezi a cikkben Berend T. Iván, hogy „*Hol a helyünk Európában* s ezen belül abban a térségben, ahol élünk...?”⁶²

A cikk nagy terjedelmű, és fel van sorolva benne mindenki, Szekfű Gyula, Veres Péter, Imrédy Béla, aki miniszterelnök volt a németekkel való együttműködés idején, Teleki Pál, aki angolbarát miniszterelnök volt, Jászi Oszkár, a magyar radikalizmus nagy alakja, Szabó Dezső, Illyés Gyula, Bartók Béla, Váczy Péter, a kitűnő magyar középkor-történész, Baráth Tibor, elfelejtett és nem kitűnő magyar történész, Szabó Zoltán, a *Cifra nyomorúság* írója, Tamási Áron, Balogh Edgár, Eckhardt Sándor, Gáldi László, Makkai László, Szűcs Jenő, Hajnal István, Pach Zsigmond Pál, Niederhauser Emil, és még nem is említettem mindenkit, aki ebben a tanulmányban idézve van. A cikk nehezen kihüvelyezhető alapgondolata az, hogy Európa 1000 év óta két részre oszlik, Nyugat-Európára és Kelet-Európára. A határ Európa két fele között az Elba és a Lajta. Ez a határvonal az 1000 év alatt hol egy kicsit nyugatabbra tolódott, hol egy kicsit keletebbre tolódott, de lényegében azonos maradt. Vagyis nincs Közép-Európa, csak Nyugat-Európa és Kelet-Európa. Azok az országok, amelyek közé Magyarország is tartozik, a szomszédos Lengyelország és Csehszlovákia, valamint különös módon Németország keleti része, az akkor még Kelet-Németországnak nevezett állam, Kelet-Európához tartoznak. Németország másik része viszont Nyugat-Európában volt. Az az igazság, hogy Berend állítása tulajdonképpen megfelelt az akkori nemzetközi köztudatnak, kormányok, politikusok, parlamentek, és sajnálattal kell megállapítani, hogy a szaktudósok köztudatának is. Az akkori köztudat számára volt Nyugat-Európa és volt Kelet-Európa, és mi Kelet-Európához tartoztunk.

Berend cikkében fölveti a földrajzi megosztás lehetőségét is, de ezt a lehetőséget elveti, és idevonatkozó érveit nem volna szükséges részletebben ismertetni. Az ő felfogása történeti. A kelet-európai részen belül megkülönböztet négy alrégiót. Az egyik Oroszország, a második a Balkán, ebben benne van Jugoszlávia, a harmadik a Kárpát-medence és Lengyelország, a negyedik az osztrák, cseh, német területek. Ezek az alrégiók különböznek egymástól, de hangsúlyozza, hogy a különbségek háttérbe szoríthatók, mert a meghatározó az a történeti közösség, amely ezeket az országokat egymás mellé rendeli, így közelebbről mondjuk Oroszországot és Lengyelországot, vagy Oroszországot és Magyarországot. A történeti magyarázatban azzal az érveléssel él, hogy az egyik vonása ezeknek az országoknak, hogy a XI. század előtt, tehát mondjuk 1000 előtt nem tartoztak a keresztény Európához, hanem valamennyien valamikor 1000 körül vették föl a kereszténységet. A második, és ennél azt hiszem, fontosabb érv az, hogy a XVI. században a kelet-európai fejlődésben egy fordulat következett be, amely fordulat valóban szerepel a történeti irodalomban, elsősorban a magyar történeti irodalomban, és ez a fordu-

⁶² Berend T. Iván: Magyarország helye Európában. Id. mű. 8. o.

lat az, hogy ezek a vidékek a XVI. századtól kezdve keletiesedtek. A magyar történetírás egyik ismert, ma is élő jelentős alakja, Pach Zsigmond Pál* ezt a magyar történelemben bekövetkezett fordulatot elkanyarodásnak nevezte.⁶³ A Pach Zsigmond-féle koncepció szerint Magyarország a XVI. századig nem volt egészen azonos társadalmi szerkezetű vagy fejlődésű a nyugat-európaival, de ahhoz hasonlított, attól nem olyan nagyon sokban tért el, és a XVI. században elkanyarodás következett be, amely elkanyarodás – hogy úgy mondjam – reakciós jellegű volt, mert addig Magyarország lépést tartott a nyugati fejlődéssel, akkor viszont egy más útra tért, és mindjárt hozzáteszi Pach – aki különben nagyon sok cikket és könyvet tett közzé erről –, hogy ebben a fejlődésben osztozott Lengyelország, Csehország, Ausztria és Németország keleti része, tehát megint az Elbától keletre eső részek. Ez az elkanyarodás összefüggött azzal, amit a történeti irodalom második jobbágyságnak nevezett. Ezt úgy kell érteni, hogy a középkorra jellemző jobbágrendszer Nyugat-Európában is megvolt, nálunk is megvolt, de a középkor XIII–XIV–XV. századában ezek a jobbágykötélékek Nyugaton is lazultak, és nálunk is és a lengyeleknél is lazultak ezek a kötélekek, olyan módon, hogy nem teljes felszabadulás, de majdnem teljes vagy fél felszabadulás következett be. Ez aztán Nyugaton folytatódott a teljes felszabadulásig, viszont Magyarországon és Lengyelországban és Csehországban megmerevedés következett be, a jobbágviszonyok nemhogy tovább lazultak volna, hanem nagyon is megmerevedtek, és ezért nevezték ezt az állapotot második jobbágyságnak.

Ebben osztozott – Pach és Berend szerint – a már említett kis országokon kívül a cári Oroszország is, vagyis itt közös fejlődés van. Orosz, lengyel, magyar végeredményben ugyanazon az úton haladt tovább, ezen a második jobbágysági úton.

A harmadik hasonlóság Berend cikkében a XIX. század, ahol is arról ír – ez már nem Pachtól van kölcsönözve, hanem saját munkásságából meríti –, hogy a XIX. században mindezekben az országokban kísérleteztek társadalmi reformokkal, de ezeket a reformokat mindig felülről, mindig az uralkodók és kormányok csinálták, és ezek a reformok mindig csőddel végződtek, tehát további hasonlóság a reformok bukása. Az ilyen típusú reformokat modernizációnak, modernizációs kísérletnek is szokás nevezni, de a Berend-féle értelmezésben itt egy tágabb dologról van szó: nem csak arról, hogy korszerűsíteni akarták az elődök a társadalmi szerkezetet, hanem meg akarták oldani az alapvető társadalmi kérdéseket, de valahogy ezekkel nem boldogultak.

⁶³ Pach Zsigmond Pál: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiktól (I.: a XV. század végétől a XVI. század végéig) 135–166. o.; (II.: a XVI. század végétől a XVII. század végéig) 197–321. o. In: Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1963.

* Pach Zsigmond Pál 2001-ben meghalt.

A negyedik hasonlóság 1917, illetve 1945. Mivel azok a korábbi kísérletek nem sikerültek, Berend szerint ezek az elbukott kísérletek Oroszországban 1917 előtt és a többi említett országban a két háború között végeredményben tökéletes csődhelyzethez vezettek, és ebből más kiút nem volt, mint a sztálini iparosítási modell elfogadása, amely iparosítási modell ezekben az országokban természetes szükségleteket, régóta meglevő igényeket elégitett ki.

Vagyis végeredményben Kelet-Európa határát Berend cikkében a Varsói Szerződés határozza meg, és mondhatjuk, hogy ez a koncepció akkor sem volt érvényes, amikor ki lett nyomtatva, de a 89-es változás pillanatában a tények cáfolták meg.

A tanulmányban, amelyben mindenkit idéz, Hajnal Istvánt is idézi. Mulatságos, hogy hogyan idézi. „...Hajnal István pedig a görög-ortodox világ különbözőségét hangsúlyozva mutatott ugyanekkor rá, hogy az orosz területek is a keresztény kultúra részévé váltak, s egyáltalán nem magától értetődő, hogy Oroszország a fejlődés 'szélső területe' lett. ... 'Oly óriási a különbség tehát a nyugati fejlődéssel – írja Hajnal –, ... hogy földrajzi helyzet, idegen uralom nem magyarázhatja meg, hanem csak a társadalomnak és intellektualizmusnak már bizánci eredetével örökölt szerkezeti fogyatékosága.' Mindezek ellenére azonban Oroszország kívülreredő különállása a 18. századtól mégis feloldódik, megszűnik, s a birodalom a 18–19. századra az európai világgazdaság periferiális részévé vált. A korábbi kiválás, a későbbi visszakapcsolódás természetesen erőteljes különbségeket indukált. A különbségek a nyugati típusú gazdasági, társadalmi és politikai rendszerekhez képest azonban mintha nyugatról keletre haladva általában is fokozatosan erősödnének.

Mindez végül is megerősíti a kiinduló Elba-Saale felosztó vonal jelentőségét. Ettől keletre a nyugati modelltől eltérő közép- és kelet-európai típus különböző változatairól, ha úgy tetszik, altípusokról beszélhetünk.”⁶⁴

„Már Hajnal István is levonta e következtetést [mármint azt a berendi következtetést, hogy az Elbától és Lajtától keletre minden egyetemesen tulajdonképpen azonos rendű, azonos jellegű – *K.I.*] összehasonlító kutatásaiból, amikor felhívta a figyelmet, hogy a Balkán bizonyos történeti-földrajzi adottsága folytán 'Európa közepe' lehetett volna, s hogy ez nem így történt, azért kizárólag a török hódítás (ami itt volt a leghosszabb, legsúlyosabb hatású) nem okolható, mert az később jött, mint a balkáni lemaradás. S ugyanígy int [mármint Hajnal] attól is, hogy az orosz fejlődés különbségeit kizárólag a tatár hódításból eredeztessék.”⁶⁵ Hozzáteszi Berend, hogy „Hajnal érvei értelemszerűen érvényesek a magyar fejlődés megtörésére is.”⁶⁶

Ezeket az idézeteket *Az újkor történetéből* vette Berend, abból a fejezetből, amelyben Hajnal a görög-keleti Európáról és az orosz biroda-

⁶⁴ Berend T. Iván: Magyarország helye Európában. Id.mű. 23–24. o.

⁶⁵ Uo. 26. o.

⁶⁶ Uo.

lomról ír. A fejezet ezzel a mondattal kezdődik: „A latin kereszténységen kívülálló európai területek csak a legújabb századok folyamán váltak valóban Európává.”⁶⁷ Ez a mondat utal a korábbi fejezetekre, a magyar és lengyel fejezetekre, amelyekben elmondja Hajnal, hogy a magyarok és a lengyelek az Okcidens széles határsávjához tartoznak. „A magyarság önmagát védte kelet felé, mint nyugat felé is. A lényeges az, hogy úgy küszködött, mint tartozéka, a lengyellel együtt, annak a széles határsávnak, amely az Okcidens mélyült emberiségén kívülálló, balkáni-keleti élethez semmiképpen sem tudott már csatlakozni.”⁶⁸ Majd így folytatja Hajnal: „Szent István vármegyékbe szervezett országából is könnyen alakulhattott volna az orientális vagy orosz birodalmakhoz hasonló nyers uralmi állam. ... S íme, a XIII. sz.-tól nagy belső válságok jelzik, hogy a magyar társadalomban régóta mély átalakulás folyik, kicsiny, gyenge egzisztenciák valami szokásszerű fejlődés révén megalapozott, elismert rétegekkel emelkednek, minden külsőlegesen parancsoló szervezet szétbontásával. A nyugati hűbéri fejlődéshez hasonló folyamat; hiábavaló lenne vitatkozni azon, hogy 'valóságos hűbériség'-e vagy sem, tény az, hogy az erősebb nem gyűrheti feltétlenül maga alá a gyengébbet, a nyers érdek helyett valami kölcsönös méltányosság formálja, tagozza a társadalom kicsiny részecskéit, alakítja ki a földművelő hivatás rétegeit, az európai értelemben vett parasztságot salakítja ki európai értelemben vett nemességet is, amelyet íratlan szokások köteleznek a parancsszónál sokkal mélyebb jelentőségű társadalomigazgatásra. A balkáni és az orosz társadalmakban hiányzik ez a folyamat.”⁶⁹

Hajnal a későbbiekben így folytatja: „A balkáni s keleti szláv fejlődéssel szemben pedig: bármily feltétlen is az újkorban az úr joga a paraszt fölött, már nagyarányú jogszabályozás tette Magyarországon európaivá az életet, alakította ki mindenkre kötelezően az emberséges méltányosság szellemét.”⁷⁰

A könyvnek Európa ezen részeivel foglalkozó fejezetein végighúzódik ez a megkülönböztetés: egyfelől van Bizánc, a Balkán és Oroszország, tehát az ortodox kereszténység területe, másfelől a latin kereszténységű Okcidens, egyik oldalon a nyers uralmi állam, másfelől a szabályozott kölcsönösség. Ezek az ortodox területek, mind a Balkán, mind Oroszország, hosszantartó török, illetőleg tatár hódítás alá kerültek.

„Földrajzi és kulturális helyzeténél fogva a Balkán lett volna hivatva arra, hogy az új Európának magva legyen. Az idegen, török-tatár hódítások nem okolhatják meg visszaszorulását, hiszen ezek már akkor jöttek, amikor a versenyben a feltörő Nyugattal szemben már rég elmaradt. A török s a tatár épp a keleti kereszténység hanyatlása miatt tudott úrrá lenni itten, míg a magyar

⁶⁷ Hajnal István: Az újkor története. Id. mű. 146. o.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. 146–147. o.

⁷⁰ Uo. 158. o.

s lengyel határokon meg kellett állania, szinte megmagyarázhatatlan belső erők tartóztatták fel hódító hatalmukat.”⁷¹

Mi a magyarázat? Miért nem tudták ezek feltartóztatni, és miért mások igen?

„Kétségtelen, hogy a görög-keleti kultúrkör fejlődésképtelenségének oka magában a társadalomszervezetben rejtett; épp abban, hogy Bizánc az antik társadalom egyenes folytatása, amelynek racionális tökéletessége nem engedte lassú, erős, szokásszerű fejlődésre a népi, helyi életalakulások mélyebb elemeit, a kultúrtechnika körébe nem tudta bevonni azokat... Hűbériség, céhszerűség, földesúri s polgári életközösség nem alakult ki, az állam nem belőlük nőtt fel, s nem belőlük az egyház sem... Államegyház, a hatalommal szövetségben tartja meg vallásos hitében a népet. ...Tragikus példája annak, hogy semmi finomult szakszerűség sem jelent igazi alkotó, fejlődésképző erőt, ha nem a társadalom szervezetéből választódott ki. Az intellektualizmus érett gyakorlatiassága, célszerűsége nem ragadja meg a társadalmi tényeket, inkább elsöpri útjából őket ...az intellektuális munkának nincs új feladata, új mondanivalója. ...A kultúrszervezet gépiessé, merevvé vált, alatta magára hagyatva süllyed le a népi élet. ...a török hódítás már nem talál társadalmi ellenállásra, hanem külsőleges, a hódított társadalomnak megfelelő racionális uralmi szervezettel a bizánci és az arab birodalomnak örököseként még egyszer egységbe foglalja a hatalmas területeket.”⁷² „A Balkán antik kultúrterülete tehát belső fejlődés következtében szakadt le a tulajdonképpeni Európa testéről, a török hódítás csak végzetessé tette ezt a szakadást, a süllyedő Levantével kapcsolván össze az itt élő kereszténységet. A görög-keleti kereszténység szabadon s önálló államszervezethez kapcsolódva csak az északi szlávoknál, az orosz birodalomban élt tovább. Az újkor elején a középkori mongol hódítás alól véglegesen felszabadulva, e birodalom Bizánc örökösének tartotta magát, az orthodox egyház és világ vezetőjének, mint ahogyan kultúrszervezete valóban a bizáncinak átültetése. A nyugati Európa előtt idővel félelmetesen bontakozik ki a birodalom óriási területe és népessége, de belső fejlődése mindmáig magán viseli eredetének tragikumát.”⁷³

Mielőtt még tovább mennék, említenem kell a következőt: a török világ, a tatár világ, és az egész orosz birodalom kérdésének óriási az az irodalma, amely nem szerepel Berend T. Iván cikkében. Ennek az irodalomnak az egyik legjelentősebb darabja Karl Wittvogel⁷⁴ könyve, amelynek címe *Oriental Despotism*

⁷¹ Uo. 267–268. o.

⁷² Uo. 268–270. o.

⁷³ Uo. 273. o.

⁷⁴ Karl August Wittvogel: *Oriental Despotism; a Comparative Study of Total Power*. Yale University Press 1957. Az 1896-tól 1988-ig élt, Németországból 1934-ben az Egyesült Államokba emigrált, addigi kommunista meggyőződésével 1939-ben radikálisan szakító, a szovjet és a kínai állammal élesen szembeforduló társadalom-

(*Keleti despotizmus*), és amelyben ő óriási – évtizedekig tartó – összehasonlítható történeti munkával nagyon nagy hasonlóságot állapít meg a bizánci birodalom és más despotikus, nagy kiterjedésű, soknemzetiségű és sok vallás fölött uralkodó birodalmak, a cári Oroszország és aztán a kommunista Oroszország között. Ezeknél a birodalmaknál közös vonások állapíthatók meg. Közülük egyelőre e birodalmak *militáris szervezettségét* emelem ki, a társadalomszervezet alárendelődését a katonai feladatoknak. Azzal, amit Wittvogel ír, párhuzamba állítható az az orosz történetírás, amelyet Sztálin idejében iktattak ki az orosz szellemi életből, és amelynek emigráns képviselői munkájukat aztán Oroszország határain kívül Nyugaton folytatták. Legnagyobb figurája ennek az orosz történetírásnak Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij.

Kljucsevszkijt emelem ki, de más orosz szerzőkre is hivatkozhatnék. Az egyik tényező mindenesetre a bizánci indítás – mert amikor Magyarország Rómához, ugyanakkor Oroszország Bizánchoz, a görög-keleti szellemi központhoz fordult. Wittvogel szerint Bizánc is olyan típusú birodalom volt, mint amilyené lettek aztán később az orosz birodalom és utódai, vagyis ez a kultúrhatás – annak ellenére, hogy ugyanazt a Bibliát és ugyanazt kereszténységet követte, ugyanúgy Jézus Krisztust és a szeretet szavát – már más jellegű volt, mint a római, a latin kultúrhatás. Ennél azonban jóval lényegesebb, hogy ezt az Oroszországot, amely addig szépen fejlődő terület volt, megrohanták a tatárok, egy részét közvetlenül, más részét pedig hűbéres fejedelemségek formájában igázták le, és ennek az Oroszországnak valóban katonai eszközökkel kellett megszabadulnia a tatár uralomtól. A cári Oroszország militarizálódása a tatár hódítás ellenhatásaként született meg. Az orosz fejedelemségek, amelyek adófizető fejedelemségek voltak (a tatár kánoknak fizették az adót), már abban az időben, mikor még fizették az adót, fokozatosan átszerveződtek a tatár mintára, a tatár katonai és közigazgatás módszereit és eszközeit vették át. Nem is tudták volna kiszorítani a tatárokat Oroszországból, és fölszabadulni, ha ezeket nem vették volna át. Végeredményben a tatár társadalomszervezet és tatár katonai szervezet átvétele tette lehetővé azt, hogy Oroszország először fölszabadítsa magát a tatár uralom alól, azután elfoglalja azokat a tatár területeket, ahol azelőtt sosem éltek oroszok, majd ugyanezekkel a módszerekkel elfoglalja a muzulmán országokat és Szibériát. Ugyanezzel a katonai szervezettel, ugyanezzel az igazgatással és ugyanezzel a társadalomszervezettel lépett föl Nyugat felé is, és hódította meg még az 1945 előtti időszakban, tehát a XIX. században a Nyugathoz tartozó területek egy részét is.

Már Puskin megállapította: „Sajnos, sohasem ismertük a feudalizmust,” vagyis amikor Európában feudalizmus volt, akkor Oroszországban despoti-

kutató gondolkodási körének középpontjában a „keleti despotizmus”, vagy „hidraulikus társadalom” fogalma állt. Kiindulási pontja egyrészt a már Marx által is használt „ázsiai termelési mód” fogalom, másrészt a Max Weber-i „vízépítőbürokráciai hivatalnokállam” fogalom volt. Wittvogel a 20-as évektől kezdve egy sor tanulmányban fejtette ki elképzeléseit a „keleti despotizmusról”.

kus államhatalom volt. Idézem Kljucsevszkijt: „A régi Oroszország három megkülönböztető vonása közül az első az állami szervezet katonai jellege... A rendszer második jellegzetes vonása a társadalmi struktúra és az adminisztráció kényszerítő jellege volt... Az igazgatás kényszerrel toborzott emberek kezében volt. Voltak parancsnokok, katonák, dolgozók, de nem voltak polgárok... Végül a harmadik vonás a cár legfelső hatalmának korlátlansága, és az alattvalóihoz való viszonyában a kodifikáltság teljes hiánya.”* Valóban igaz, a régi Oroszországban a föld állami tulajdonban volt, az arisztokraták szolgáló nemesek voltak, csupán adminisztrálták az állami tulajdon rájuk bízott részét, mint ahogy itt Magyarországon nemrégén még az állami vállalat vezetője csak adminisztrálta azt, amit rábíztak. A kereskedők és az iparosok is tulajdonképpen állami ügynökök voltak és nem független polgárok, és mindezen túl pedig az orosz parasztság – szemben a nyugat-európaival, és ebben a vonatkozásban ide vehetjük a magyar parasztságot – nem magántulajdonban bírta kis vagy nagyobb földjét, hanem kényszerítő közösségekbe volt szervezve (obscsina), ez a kényszerítő közösség pedig nem a parasztok kollektív ösztöneiből származott, hanem egyszerűen kényszerszervezet volt, közadó-szervezet. Az obscsinák fennmaradtak egészen 1907-ig, amikor egy cári miniszter – Sztolipin – megkezdte magántulajdonnal való felváltásukat, de 1917-ig még csak oda jutottak el, hogy a földek egyharmada került paraszti magántulajdonba, a kétharmad megmaradt kényszerközösségekben.

Egyház és állam ezen az ortodox területen nem különült el egymástól. Az egyház teljesen alárendelődött az államnak, míg viszont a Nyugatot a középkorban tulajdonképpen inkább az egyház prioritása jellemezte az állammal szemben. A klasszikus középkorban, a kora középkorban és a középkor csúcscorszakában, tehát a középkor virágzása idején végeredményben a két fél – az állam és az egyház – közül nagy általánosságban mindig az egyház volt az erősebb, és az egyház nemcsak szellemi hatalmat jelentett, hanem annál valahogy többet is. Most nem térek ki arra, hogy az egyházi jogalkotás, egyházi társadalomfilozófia, egyházi társadalomról való gondolkodás hogyan, milyen fázisokban vált világivá, vagyis mindazokat a dolgokat, amelyekkel a mai szociológia küszködik, középkori egyházi papi szerzőknél meg lehet találni. (Hogy mást ne említsek, a XIX–XX. századi szociológiában állandóan visszatérő *közösség és társadalom* közötti megkülönböztetés megjelenik a XIII. századi egyházi irodalomban, a XIII–XIV. századiban, ahol *universitas* és *societas* van egymással szembeállítva.)

A nyugati fejlődés további vonása a nemzetek és az országok pluralizmusa. Azért teszem a nemzethez mindjárt hozzá, hogy ország, mert a középkori

* Az idézet a *Kursz russzkoj isztorii* XI. előadásának *Oszobennosztyi jego szklada* c. alfejezetéből való. V.O. Kljucsevszkij: *Szocsinyenyija v 9-i tomah*. Tom 2. Moszkva 1988. 372.o. A forrás megjelöléséhez nyújtott értékes segítségért köszönet illeti Farkas Jánost, Tamás Pált, Szvák Gyulát és Filippov Szergejt.

Európában a nemzetek vagy még nem voltak, vagy nem abban az értelemben voltak, mint ahogy most vannak. Európában állandóan vándoroltak az országok tagjai egyik országból a másikba, és vitték magukkal vándorlás közben a technikát is és a gondolatokat is. Ez a folytonos csere az európai országok között, ez volt tulajdonképpen a legfontosabb mozzanata annak, hogy az európai fejlődés folyamatos fejlődés volt, ez volt a legfontosabb ellenszere a stagnálásnak. Ezzel szemben a cári Oroszországban ez teljesen lehetetlen volt, Oroszországból nem lehetett utazni, Oroszországból legfeljebb küldték az embereket. Egy régi szerzőt idézek, Giles Fletchert (1549–1611): „Megakadályozták őket abban, hogy utazzanak, nehogy valamit is tanuljanak, és megtudják, hogy hogyan élnek külföldön. Orosz utazóval csak valamilyen nagykövet kíséretében találkozhatunk, hacsak el nem menekült hazájából, ami szinte lehetetlen, hiszen a határokat szigorúan őrzik, s a szökést halállal és vagyonelkobzással büntetik.” Ez a szöveg a XVI. századból származik, és még hadd idézzek innen két mondatot: „Nincs szolga vagy rabszolga, ki jobban rettegne urától, vagy szorosabb alávetettségben élne, mint ezek a szerencsétlenek.” A kereskedőkről: „Nem mernek kereskedni, mert minél többet birtokolnak, annál inkább kell félniök attól, hogy nem csak javaikat veszítik el, hanem életüket is... Ezért a henyélsnek és az ivásnak adják magukat: csak napról-napra élnek.”⁷⁵

Oroszországban nehezebb lesz áttérni egy jobb rendszerre, mint nálunk, mert az évszázados szokások miatt az emberek is mások, mint Angliában, de mások, mint Magyarországon is. A 45 év nálunk is eléggé átformálta az embereket, kedvezőtlen irányba, de 45 év nem ezer. A mi átalakulásunk végeredményben vidéken akkor kezdődött, amikor még nem is beszélt senki átalakulásról. A mezőgazdasági kistermeléssel kezdődött: a mezőgazdasági kistermelők azt folytatták, amit paraszti elődeik csináltak. Másképpen, más körülmények között, de végeredményben azt csinálták tovább, és nem felejtették el a régi mentalitásokat ilyen rövid idő alatt, 1959-ben volt a kollektivizálás, és a mezőgazdasági kistermelés a hatvanas években indult útjára. Utólag nem is lehet csodálkozni, hogy pár év szünet után olyan jól ment ez a dolog. Mert egy időben nagyon jól ment. Most rosszabbul megy, de az más okok miatt van.

Ezzel szemben az oroszoknál, ahol sohasem volt paraszti magántulajdon, az a gondolat, hogy majd Jecsin visszaadja a földet a parasztoknak, kérdés, hogy ugyanolyan eredményekhez vezet-e, mint nálunk.

Visszatérek Hajnalhoz. Mint említettem, Hajnalnál egyfelől van a bizánci kultúrkör, másfelől a latin kultúrkör, és a magyarok és a lengyelek benne vannak a latin kultúrkörben, tehát ha nem is olyanok, mint a nyugatiak, de

⁷⁵ Giles Fletcher: *Of the Rus Commonwealth* Ed. by Albert J. Schmidt. Cornell U. P. 1966. 66–67. o.

végeredményben velük közös kultúrában élnek, közös karaktervonásokkal. Ez számomra különben evidencia. Hajnaltól tanultam, akkor, amikor gyerek voltam, de evidencia, mert hogyha innen elmegyek Franciaországba, akkor ugyanazokat a román templomokat látom, amikből itt csak nagyon keveset, ott meg ezret, ugyanazokat a gót templomokat, amikből itt csak nagyon keveset, ott meg kétezret, de végeredményben ugyanazokkal a jelenségekkel találkozom, itt is volt egy reneszánsz, ott is volt reneszánsz, itt is volt barokk, ott is volt barokk. Ezek nem lényegtelen dolgok, a vizuális élmények szembetűnően hasonlatosak, még akkor is, hogyha francia falvak inkább hasonlítanak egy olyan virágzó magyar városhoz, ami még nincs meg, mint egy magyar faluhoz, de azért alaphangulatában mégis hasonlít egy francia falu a magyar faluhoz.

Hajnal úgy találta, hogy valamikor az első évezrednek a közepe táján – tehát mondjuk 600 körül – volt egy belső európai mag, amely nagyjából Észak-Itáliát, Dél-Franciaországot és Közép-Franciaországot foglalta magában, tehát nagyon kis mag volt még akkor. Ez kezdett terjeszkedni, de nem katonai hódítás útján, hanem kulturális kapcsolatok útján. Ebben a fejlődésben a XI. században történt az – ez volt a nagy expanzió, 1000 és 1100 között, vagy 900 és 1100 közötti idő –, amikor csatlakoztak a kereszténységhez nemcsak a lengyelek, csehek, magyarok, akikre gondolunk, hanem ebben az időben a dánok, a norvégok, a svédek, a finnek, az észtek, a lettek és a litvánok is, tehát egy egész Európát körülvevő sáv. Tartózkodom attól, hogy perifériának nevezzem, mert nagyon visszaélnék ezzel a szóval. Ez a sáv akkor nyilvánvalóan a nyugatosodásnak az első lépcsőit tette meg, tehát már eltávolodott a Kelettől, de messze volt attól, hogy olyan legyen a kulturális felépítettsége és társadalmi felépítettsége, mint mondjuk Közép-Franciaországé volt ugyanabban az időben. Mert volt egy négy évszázados elmaradása. Igen ám, csak hogy ez nem végzetszerű. Mert hol vannak most a svédek és a dánok? Legalább ott vannak, ahol a franciák, úgyhogy abból, hogy négyszáz év késéssel indultunk mi mind, akiket felsoroltunk, nem következik, hogy ez a négyszáz éves késés még négyszáz év múlva is meglesz. Persze lehetséges, hogy meglesz, de nem végzetszerű ez.

Annak az európai kultúrfejlődésnek, amely körülbelül 600-ban kezdődik, a leglényegesebb vonása Hajnalnál – egy általa ritkán használt szóval – a *szerződés*, a kölcsönösség a társadalmi partnerek viszonyában, ahol mind a két fél számára vannak kötelezettségek és vannak jogok. ő nagyon ritkán használta a *szerződés* szót, mert ebben az időben nem szerződésekről, hanem szokásokról lehetett beszélni, a szokás szó viszont minden oldalon nyolcszor fordul elő a hajnali életműben, de végeredményben arról van szó, hogy akkor kezdődött az, amit társadalmi szerződésnek nevezünk ezekben az országokban, vagy társadalmi szerződések sokaságának, és ezt a gondolatot Hajnal nagyon nagy apparátussal, nagyon finom részletekkel ábrázolta *Az újkor története* című könyv-

ben, de maga a gondolat tulajdonképpen egy francia törtéénésztől származik, Marc Blochtól (1886–1944), akinek a *La Société féodale (A feudális társadalom, 1939–1940)* című munkájában* ez a központi gondolat.

Ebben a gondolatmenetben az is benne van, hogy az a középkori világ, amiről Hajnal és Bloch beszéltek, messzemenően korlátozta az uralmat, de többek között azért korlátozta az uralmat, mert azzal kezdődött, hogy megsemmisültek a korábbi uralmi viszonyok. A germán fejedelmeknek a kíséretén alapuló hatalma megszűnt akkor, amikor betelepedtek ezekre a római birodalmi részekre, és a Római Birodalom is megszűnt, a hatalmak kölcsönösen annullálták egymást, tehát végül is a társadalom magára maradt, és hogy egy Hajnal-idézettel éljek itt, „eltűnt minden felsőbb politikai és gazdasági szervezet: valóban magára hagyott társadalom, hegyek, völgyek, erdők, mezők letelepült lakossága, vidékenként a maga életét élte. Csak a közeli, személyes kötelékeknek volt már jelentőségük, minden vidék, minden település ezen az alapon szerveződött újra...”⁷⁶ Ebből ő azt olvasta ki, hogy mivel így szerveződött, tehát seholy sem tudták igazán sérteni a kialakult egyszisztenciákat, és valahogy a közvetlen együttélés alapján jött létre valami, amelyet a későbbi civil társadalom elődjének lehet tekinteni.

Hangsúlyoznom kell mindezekkel kapcsolatban, hogy nagyon sok a bizonytalanság. A középkori magyar faluról gyakorlatilag semmit sem tudunk; de a kora középkori franciáról sem sokat. A legutóbbi időig, a mai napig is tudtam követni azt, amit francia törtéénírók – akik kitűnőek – nyújtanak erről a dolgról, és bizony az a helyzet, hogy a spekuláció nagy. Alig vannak írásos emlékek. A spekulációnak jóval nagyobb a tere, mint a konkrét tudásnak.

Hajnal az írásbeliség törtéénének volt a nagy kutatója. Társadalomfilozófus volt, szociológus volt, elsőrendű törtéénész, de legjobban az írásbeliség törtéénét tudta, mégpedig a középkori írásbeliség törtéénét, és a középkori francia egyetemek belső világát. E téren valóban nemzetközi szaktekintély volt és maradt. Egy bizonyos korszakról írja a következőket: „Az intellektuális hivatás emberei megjelennek mindenütt, magával hozva hivatásuknak általánossá vált szabályait, tekintélyét. Senki érdekében sem jönnek és senki ellenére sem; hanem hivatásuk objektív teljesítésére, mindenki szolgálatára... Ez osztály önállósága készítette a fejlődést a társadalmias értelemben vett szakszerűségekre. A modern tisztviselő, a modern képzettség magától értetődő kötelessége, hogy ne csak szűkszakadatait nézze, hanem az embereket is, céljainak társadalmias vonatkozásait. A hűbéri elemek maradtak most is az igazi, mélyen forradalmasító erők, mert minden más erővel, tőkével, hatalommal szemben továbbra is alapvető társadalomátalakításon dolgoztak...”⁷⁷ A konklúzió mindebből:

⁷⁶ Hajnal István: Az újkor története. Id.mű. 73. o.

⁷⁷ Uo. 422–423. o.

* Magyarul Marc Bloch: A feudális társadalom. Ford. Sujtó László. Budapest, Osiris 2002.

„A modern szabadságot nem elvek alakították ki, hanem a privilégiumok általánosodása”.⁷⁸

Ezek után Bibóval folytatom. A középkort Bibó teljes egészében Hajnal alapján értelmezte és magyarázta. Magyar középkor és Nyugat-Európa, magyar középkor és Kelet-Európa viszonyának értelmezésében is azokat a gondolatokat követte, amelyeknek első magyar megfogalmazója Hajnal volt. „Az emberi társadalom fejlődésének nem mindig vannak szükségszerű állomásai. Az emberi társadalom csak ott fejlődik, ahol az emberi társadalom elindul valamiféle értelmes fejlődés útján, ez pedig nem szükségszerű. Nincs természettörvény, amelyik azt mondaná, hogy a rabszolgaságból a hűbériségbe és a hűbériségből a kapitalista társadalomba és így tovább fejlődünk. Az emberiségnek vannak a társadalom értelmes fejlődésére irányuló kísérletei, ilyen kísérlet a kínai, amelyik a maga előző formájában minden jel szerint megakadt, és a legújabb korban átengedte magát az európai újabb inspirációknak, és ilyen kísérlet a többszöri zökkenőkkel folyó görög-római-középkori-európai; és ahol ilyen kísérlet van, ott van értelme beszélni a társadalom fejlődéséről, és az adott esetben van értelme beszélni például forradalmakról is. ... Az a fajta forradalom azonban, amelyik egy uralmon számon kéri azt, hogy elvileg nem tölti ki a helyes hatalomgyakorlás formáit, kereteit és tartalmát, az a féle forradalom, amelyik társadalmi reform igényével indul meg, ahol az időnként kitörő nagy kínai parasztforradalmaknak ugyanaz az erkölcsi számonkérő jellege és gyakran eredménye volt, mint az európainak. És beszélhetünk Európában, ahol ezekben a forradalmakban különleges szerepet kapott az a többé-kevésbé eszmeileg nevelt klerikus értelmiség, amelyik újból és újból megfogalmazta a helyes hatalomgyakorlással szemben felállítható követelményeket. Nem szükségszerű fejlődésről van tehát itt szó, hanem egész kultúráknak nagy kollektív erőfeszítéseiről, amit egyes kultúrák megtesznek, más kultúrák nem tesznek meg, az erőfeszítésnek nekiinduló kultúrák is esetleg kudarcba fulladhatnak.”⁸⁰

Alapvetőnek tartom, amit itt fölolvastam. Nem kell mondanom, hogy szöges ellentétben áll a marxizmusnak a történelmi szükségszerűségre épített koncepciójával. Fontosabb ennél, hogy e felfogás szerint jelenlegi világunkat (nemcsak a magyar világot) csak akkor érthetjük meg, ha abból indulunk ki, hogy vannak ilyen vállalkozások, mint amilyen az európai volt, és ezek vagy sikerülnek, vagy nem, és egyik országban jobban, a másokban kevésbé, a harmadikban pedig egyáltalában nem. Az a vállalkozás, amely Európában az első évezred második felében elkezdődött, páratlan, mert ma látjuk, hogy ez volt az egyetlen kultúra, amelynek olyan expanziós képessége volt, hogy ma az egész világon mindenütt az európai kísérletek imitációival van

⁷⁸ Uo. 423. o.

⁸⁰ Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. 1971 – 1979. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986. 25 – 26. o.

dolgunk: a kapitalizmust Európában találták ki, a szocializmust Európában találták ki, a nacionalizmust Európában találták ki, a jó gondolatokat és a rosszakat is egyáltalán Európában találták ki, és most az egész világon, Afrikában, Ázsiában azt utánozzák, amit Európában már kitaláltak, kipróbáltak, kikísérleteztek, megbuktak vele, vagy sikerült. Bibó Európa-felfogásában az európai civilizáció a görög-római civilizáció alapjain, de végeredményben a mi időszámításunk első évszázadaiban kezdődött, tehát alapjait valahol Jézus Krisztus és Aquinói Szent Tamás között rakták le, és mindaz, ami ma van, akkor kezdődött el, és az, ami akkor elkezdődött, alapvetően különbözött már a görög és római előzményektől. „Ott, ahol az ókori és modern demokrácia közötti különbségekről van szó, nagyon fontos leszögezni azt, hogy alapvető minőségi különbség van az ókori és a modern demokrácia között. ...Arisztotelésznél ugyan már megvan a jelentős gondolat, hogy a politeiában nem az emberek uralkodnak, hanem a törvények, mindamellett az alapvető kategorizálás abból indul ki, hogy a monarchia egy ember uralma, az arisztokrácia több ember uralma, és a demokrácia sok embernek az uralma. Mint ilyen, a demokrácia az ókorban valóban sok ember uralma volt, de egyben rendkívül törekeny és veszélyes államformának bizonyult. Igaz, hogy ragyogó korszakokat tudott létrehozni rövid időre, de törekeny volt, demagógiának kitett volt, és a politikából élő, élősdű közember típusát is kifejlesztette; úgyhogy az ókortól kezdve egészen az újkorig, sőt majdnem a francia forradalomig magától értetődő vélemény volt az, hogy a monarchia és az arisztokrácia jobb kormányformák a demokráciánál, illetve hogy demokrácia nem létezhetik valamiféle arisztokratikus, monarchikus belekeverés nélkül. Ez volt Arisztotelésznek és Cicerónak ...államideálja, amelyben demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemek keveredtek. Ez az igazság ma is fennáll tulajdonképpen minden államformában: monarchikus, azaz egy ember uralmát jelentő; arisztokratikus, vagyis egy vezető csoport szerepét jelentő; és demokratikus, vagyis az összközösség ellenőrzését jelentő elemek egyaránt jelen vannak. A modern demokráciában nem az az újság, hogy a modern demokrácia sokak közvetlen uralma, hanem az, hogy a modern demokrácia az uralom fogalmának, az uralom jelenségének a megszüntetésére irányul. A modern demokrácia erkölcsi követelménye az egyenlő emberi méltóság, ez azt jelenti, hogy a szabadságprogram jegyében minden embernek joga van kinyilvánítani azt a szándékát, hogy az őt irányító és kormányzó kisebbséggel nincs megelégedve, és joga van részt venni annak elmozdításában. ...a maga idejében alapjában jogos vélemény volt az, hogy a demokrácia törekeny és nem ideális államforma; viszont a modern moralizált demokrácia, amely nem a sokak uralmát, hanem az uralom megszüntetését tűzte ki, minden másnál jobb államformának bizonyult már eddig is.”⁸⁰

⁸⁰ Uo: 95–96. o.

Ez a gondolata Bibónak vitatható, a továbbiakban értelmező eszköznek nem is használok fel, de fontosnak tartottam az idézését.

Van viszont egy másik különbség a görög-római politikai élet és a középkori, valamint a mai európai politikai élet között. A görög-római gondolkodásban a szabadság mindig *közszabadság*ot jelentett. Vagyis azt, hogy a polgár részt vett az uralomban; szavazásával és minden egyéb módon. A középkor politikai filozófiájában kezdődött meg az, hogy a szabadság nem *közszabadság*, hanem *egyéni* szabadság. A szabadság függetlenség az uralommal szemben. Az antik politikai filozófiában az állam arra való, hogy helyes útra vezesse az embereket. Akkor van rendben egy állam, ha azt a bölcsesség irányítja; a helyes elvek irányítják, és ezek uralma biztosítja azt, hogy az emberek is helyesen éljenek. A középkorban indult útjára az a felfogás, amelyet a klasszikus liberalizmus filozófusai magukévá tettek, tudniillik hogy az állam ne vezesse helyes útra az embereket. Először is azért ne vezesse helyes útra az embereket, mert ezt úgysem tudja megtenni. Mert minél inkább meg akarja tenni, annál inkább letérnek arról az útról. E felfogás szerint az emberek elemi joga, hogy saját maguk keressék meg életük helyes vagy helytelen útját, és az állam feladata nem az, hogy kijelölje a helyes utat, hanem hogy szavatolja a helyes út megkeresésének a lehetőségét.

Hogyan értelmezte Bibó a hűbériséget? Annak a részeként, amelyet európai vállalkozásnak minősített. Nem sémát látott a hűbériségben, hanem kísérletet bizonyos céloknak a megvalósítására. A hűbériségben egy klasszikus történetírói hagyomány szerint a hűség a lényeges, tehát van egy hűbérúr, annak van egy vagy több hűbérese, azoknak hűségeseeknek kell lenni, és ez a hűség tartja össze a hűbéri társadalmat, ami az egész társadalomra kiterjed. Ez a hűségi kapcsolat valóban jelen volt az európai középkorban, de jelen volt nagyon sok más korszakban is a történelemben, ahol ilyen értelemben hűbériség volt. Aki látott japán történelmi filmeket, jól ismeri azt a japán hűbériséget, amely ebben a tekintetben hasonlított az európai hűbériségre. A marxizmus meghatározásában a hűbériség nem jelent mást, mint hogy a jobbágy alá van vetve a földesúrnak, aki a jobbágy fölött nem csak gazdasági, hanem politikai hatalommal is rendelkezik. Bibó cáfolja azt, hogy ilyenfajta dolog másutt is, máskor is volt a történelemben, az, ami Európában volt, az egészen más. Az európai az első szerződéses társadalom, tudniillik a saját parcelláján élő középkori paraszt a termelés biztonsága érdekében, a saját személyének biztonsága érdekében, otthonának biztonsága érdekében szerződést kötött azokkal a hatalmakkal, amelyek neki ezt a biztonságot, tehát a termelési, egzisztenciális, személyes és házszabadságot biztosították. Ez a szerződés csereaktus volt, a paraszt dézsmával és robottal fizetett, a kiváltságos osztály pedig biztonsággal. A parasztok nem azért végezték el kötelezettségeiket, mert azoknak elvégzésére rá lettek kényszerítve, hanem mert mint saját földön dolgozó magántulajdonosok elfogadható lehetőségekhez jutottak, azon az áron, hogy fizették

az adót, a robotot és a dézsmát. A csere aránytalan volt. A parasztok olyan uraktól kaptak védelmet, akik maguk jelentették a veszedelmet. Így jött létre a legtöbb francia falu, ahol az úr vagy az egyház, tehát a földbirtokos biztosította azokat a szabadságjogokat, amelyekről az előbb beszéltem.

„A döntő az volt, hogy a hűbériség klasszikus berendezésében a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak, vagy uniformizált jogintézmények. Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült, melyek mindinkább feloldották, személyivé és közvetlenné tették a teljes és egyoldalú kiszolgáltatottságnak az ókori, bizánci és közel-keleti társadalmakra oly jellemző viszonyait. Természetesen nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt, melyekben nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaiként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, szakmájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek. Az alávetettségnek, szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatait támadtak így, melyek szívósan ellenállottak azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, amelyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak alkalmazni. Ebből következett az is, hogy a szorosan vett nyugat-európai területen az a fajta jobbagság, amit mi annak ismerünk, nagyjából már régebben megszűnt, és előbb különféle szolgáltatásokkal tartozó, de földjéről ki nem mozdítható paraszttá, később pedig szabad és szakszerű földművelővé alakult át. Ugyanezt jelentette a kézművesek céhszerű szerveződése: személyi kapcsolaton és szakszerű elmélyülésen alapuló munkaszervezetet. Ezt koronázta be a 11. századtól kezdve a Franciaországból kiinduló és egész Európában elterjedő korai európai írásbeliség, mely egy egyházi eredetű, de hamarosan elvilágiasodó értelmiségi, igazgatási réteg kifejlődésére vezetett, amelynek az volt a szerepe, hogy a legkülönbözőbb és esetleg egyáltalában nem a leghatalmasabb társadalmi szervezetek szolgálatában írásbelivé tegye, oklevelek formájában feldolgozza és racionalizálja a szolgáltatásoknak, szabadságoknak, és kötelezettségeknek ezt az egész bonyolult hálózatát... A legmodernebb társadalomfejlődés, a francia forradalom és vele párhuzamos alakulások során azután bekövetkezett az ideje annak, hogy ez a sokféle, kisszerű, de biztosított szabadságokkal élő s erre ránevelt társadalom nekikezdett ezeknek a kisszerű korlátoknak a lebontásához és egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegezéséhez.”⁸¹

⁸¹ Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. Id. mű. 491–493. o.

Bibó szerint tehát a modern szabadságok végeredményben nem mások, mint a középkori privilégiumok általánosításai.

1980-ban, Bibó halála után egy évvel jelent meg gépiratos formában a *Bibó emlékkönyv*. A könyv egyik legnagyobb hatású tanulmányát Szűcs Jenő írta, Hajnal és Bibó ihletésére, *Vázlat Európa három történeti régiójáról* címmel.

A hűbériség értelmezésében Szűcs azon az úton jár, amelyen előtte Hajnal és Bibó jártak. A hűbériségnél tartottunk. „Magában a személyi függőviszonyban semmi különös nincs, ilyen volt már a germán katonai kíséret (*comitatus*, *Gefolgschaft*) éppúgy, mint a kései római *clientela*. A formát minden prefeudális társadalom ismeri, a nomádok is, szövevénye minden feudalizmus kötőanyaga a kijevi Rusztól Japánig. A nyugati vazallitást mindenekelőtt az különböztette meg a rokon szervezetektől, hogy egyrészt szinte maradéktalanul befőzte a társadalmi erózió után szabadnak megmaradt összes társadalmeelemeket a rendszerbe, másrészt *nem az állam mellé vagy alá, hanem* jóformán *helyébe lépett*, következésképpen az 'állam' képletét szinte helyettesítette 'társadalmi' viszonylatokkal.”⁸² (Az utóbbi kiemelés tőlem. – K. I.)

Valóban úgy történt a Római Birodalom bukását követő évszázadokban, hogy megszűntek, gyakorlatilag nem működővé váltak az állami hatalmak, és ha a társadalmi szerveződésnek ez az európai hűbériség volt az alapformája, ez azt jelentette, hogy a társadalmi szerveződés nemcsak független az államtól, hanem abszolút független, mert pótolja is az államot. További egyedi vonások is jellemzik: „Ilyen specifikus vonás a vazallitás sajátos 'szerződéses' jellege. ... Egyenlőtlenek viszonya a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte...”⁸³ Alapfogalom volt a középkorban a *fidelitas*, a hűség, de a *fidelitas* kétirányú volt: a hűbéresnek hűségesnek kellett maradnia, de ha az úr nem teljesítette azt, amit neki kellett teljesíteni, akkor ez a szerződés megszegését jelentette, ami fölborította ezt a hűbéresi viszonyt.

„További egyedi vonás az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóság motívuma. A 'szolgálóember' Európán kívül általában, de még az orosz fejedelemségekben is földig hajolt, kézcsókra járult, vagy éppen földre vetve magát, a porban kúszva csókolgatta urának ruhaszegélyét. A nyugati homagium ceremóniájának keretében a vazallus emelt fővel ereszkedett féltérdre, majd összetett tenyerét hűbérurának összetett tenyerébe helyezte, végül a létrejött viszonyt kölcsönösen váltott csók pecsételte meg. Egy kor, mely mindent hangsúlyos szimbólumokban és látványos gesztusokkal fejezett ki, hívebben már nem is ábrázolhatta egy viszonylat alapmodelljét...”⁸⁴ „Ebben a miliőben formálódott ki a *contrat social*, a társadalmi szerződés nagy jövőre hivatott

⁸² Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. In: Bibó emlékkönyv. Budapest–Bern, Századvég Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1991. I. kötet. 172. o.

⁸³ Uo. 172–173 o.

⁸⁴ Uo. 173 o.

embriója.”⁸⁵ Ezt akár Blochtól is idézhettem volna, mert ezek a sorok majdnem szó szerint egyeznek, onnan vannak átvéve. Tehát a hajnali felfogásban – mert ezeken a pontokon Szűcs is Hajnalt követi – a szerződés, a kölcsönösség és az uralom korlátozása az alapelvek. Ezt az egész dolgot általában a kereszténységhez kötik az idézett szerzők, és itt mindenesetre érdemes arra hivatkozni, hogy valóban a keresztény filozófiában vannak olyan elemek, amelyek ezt a dolgot alátámasztották, és amelyek nélkül ez nem is értelmezhető.

A korai keresztény filozófia az első filozófia, amely alapvető princípiumként és végső értéként az egyént jelöli meg. A keresztény filozófiában az egyes ember egyedül áll az istennel szemben, és életének célja az üdvösség keresése. A társadalom berendezkedése ezt megkönnyítheti, megnehezítheti, de ez az alapvető viszony, az egyéni viszony az egyén és az isten között. Ez a tény már régebben is feltűnt társadalomkutatóknak, így többek között Magyarországon Eötvös Józsefnek, de klasszikus formában egy német történész fejtette ki, Ernst Troeltsch. Máig nem vitatott, teljes kifejtése ennek a dolognak az 1910-es években megjelent *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen (A keresztény egyházak és csoportok társadalmi tanításai)*⁸⁶ című munkájában található. A modern értelemben vett individuum tulajdonképpen ezzel a filozófiával születik meg. Individuumok empirikus értelemben mindig voltak, vannak és lesznek. A modern értelemben vett individuum ezzel a filozófiával lép a történelem színpadára. Aki jobban szeret franciául olvasni, mint németül, annak tudom ajánlani Louis Dumont könyvét: *Essais sur l'individualisme (Tanulmányok az individualizmusról)*. 1983-ban jelent meg⁸⁷ Párizsban, ahol körülbelül ugyanez a gondolat van nagyon elegánsan kifejtve, mint a franciáknál általában.

A másik keresztény filozófiai gondolat szorosan a politikához tartozik, ez pedig úgy fogalmazható meg, hogy a politika viszonyai mindig morális megítélés alá tartoznak. Az alapmű ebből a szempontból Szent Ágostonnak a *De Civitate Dei (Isten városáról)* című munkája, amely a hatalmat mint abszolút rosszat tünteti fel, ugyanakkor aláveti a morális megítélésnek, és megkülönbözteti a morál elveit követő hatalmat a morál elveit elvető hatalomtól. Ez az elv végigvonul az európai történelmen, először keresztény formában, később pedig világi módon.

Szűcs, mint Marc Bloch, mint Hajnal és Bibó, ennek a középkorban születő európai civilizációnak azokat a jellegzetességeit keresi, amelyek koroktól és politikai rendszerektől függetlenek, vagyis amelyek érvényesek voltak 1000-ban is, 1500-ban is, 1980-ban is. „Olyan fogalmakra gondolva, mint természetjog, társadalmi szerződés és népszuverenitás, hatalomátruházás vagy hatalmak el-

⁸⁵ Uo. 175 o.

⁸⁶ Ernst Troeltsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. Tübingen 1912.; angolul: Ernest Troeltsch: *The Social Teaching of the Christian Churches* New York, Harper Torchbooks 1961.

⁸⁷ Louis Dumont: *Essais sur l'individualisme*. Paris, Seuil 1983.

választása, bizonyára legtöbbeknek Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau neve jut eszébe, s természetesen a francia forradalom és ami utána következett. Bizonyára kevesen tartják számon, hogy e kulcskérdések Bolognában, Párizsban és Oxfordban jó fél évezreddel korábban nyerték el első fogalmazásukat, jóllehet a moderntől meglehetősen távoli és idegen kontextusban; mi több, a középkor zenitjén és 'nagy századában', a tizenharmadikban, alig kevésbé álltak a politikai elmélet fókuszában, mint a modern idők előkészítő nagy században, a tizennyolcadikban.”⁸⁸

E karaktervonások és fogalmak meghatározott időben keletkeztek, különleges előzmények nyomán. Ilyen előzmény egyfelől a társadalom és az állam, másfelől a civilizáció és a politikai keret szétválása; a politikától független civilizáció és államtól független társadalom létezése. Ezek a jellegzetességek első ízben a középkorban keletkeztek, akkor, amikor teljes dezintegrálódás és anarchia következett be, vagyis megszűntek azok a politikai hatalmak, amelyek korábban működtek. Felbomlott az állam, és az állam helyére jöttek létre ezek a társadalmi képletek. A harmadik ilyen szétválás – amelyre már utaltam – az egyház és a politika, az egyház és az állam szétválása.

Az anarchiát természetesen integrálódás követte, és fokozatosan létrejöttek a középkori államok. De ebben az integrálódásban az alapvető jellegzetesség – Szűcs felfogásában és már előtte más szerzőkében is – az volt, hogy nem felülről következett be az integrálódás, hanem alulról. Azoknak a szerződéses viszonyoknak az alapján, amelyről beszéltünk. „Minden nyugati parasztfelkelés az emberi méltóság elemi felháborodásának hangsúlyával bélyegezte meg a földesurak 'szerződésszegését', és követelte a 'szabadságokhoz' való jogot.”⁸⁹ Vagyis a szerződés betartása a társadalom legalsóbb szintjén is alapkövetelménynek számított. Kicsit későbbi példával élve: az első angol forradalom idején, aztán a második angol forradalom idején (Dicsőséges Forradalom – 1688) mindvégig arra hivatkoztak azok, akik aztán nyertek, tehát elkezdték felépíteni azt az Angliát, amelyet ismerünk, hogy helyre kell állítani az angol alkotmányt, amely érvényes volt (jelzem: nem volt semmiféle angol alkotmány, hanem csak szokásokban rögzített állapotok voltak), tehát a világ szerződéses rendjét kell visszaállítani, vissza kell térni a középkori szabadságjogokhoz. Egyébként a legtanulságosabb föltétlenül az angol fejlődés, mert a középkori szabadságjogok általánosítása valósággal feltűnővé válik azokban az angol politikai mozgalmakban, amelyek a modern fejlődést megalapozták. Természetes volt a hivatkozás az azelőttre, a középkorra.

Megint Szűcs: „...a sok-sok kis, saját szokásjoggal élő tartomány az interkommunikáció adott szintjén sokkal alkalmasabb talaj volt általában a közvetlen jogszerűség kifejlődésére, és a jog mint 'szokás' (*mos terrae*) minu-

⁸⁸ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Id. mű. 166–167 o.

⁸⁹ Uo. 173. o.

ciózus érvényesülésére, mint a nyersen és felülről tagolt, elnagyoltan tágas és uniformizált politikai-kormányzati keretek. Ez volt az a közeg, amely lehetővé tette, hogy a jog és kormányzat 'alulról felfelé' ható elvei a lokális szinteken minél több ponton áttörjenek a hatalomgyakorlás 'felülről lefelé' érvényesülő mechanizmusán – hogy W. Ullmann fontos jogtörténeti tipológiáját idézzük ('ascending-descending conception of law and government').⁹⁰

„Nincs még egy korszak a Római Köztársaság és a francia forradalom közt, mely a szabadság jelszavát oly fennen és sűrűn (noha sokféle tartalommal) hangoztatta volna, mint a Nyugat XII–XIII. százada. A kórusba belevegyült már a parasztság hangja is, elsőként az újonnan feltört földek telepesei, majd egyre erősödve a többieké... Mindez együttesen belső törvényszerűséggel tárgította ki a legalsó szintekig a struktúra szervezőelveként a 'szabadságokat'. ... nyugati sajátosság, hogy a szolgaság és különféle köztes állapotok kiiktatásával a parasztság egésze jutott korlátozott, de nagyjában-egészében homogen pozitív jogokhoz, melyeket nemcsak a 'szokás' szentesített, hanem írott 'szerződéses' jelleg is garantált.”⁹¹

Ez a világ, a középkor világa zűrzavaros és széttöredezett világ volt. Nem volt rideg szerkezetű világ, hanem olyan volt, mint egy gótikus katedrális, ahol ha az ember alaposan végignéz mindent, ami belül és kívül található, akkor egyrészt azt lehet mondani, hogy olyan konstruktív képesség hozta létre az egész épületet, amelynek a megértésére is alig vagyunk képesek, de ugyanakkor tele van homályos dolgokkal, érthetetlen részletekkel, rendkívül sok dologgal, amiről nem lehet tudni, hogy miért tették azt oda, és mit akartak vele. Az egész társadalom is ilyen volt: minden csoportnak vagy a legtöbb csoportnak volt valamilyen kis privilégiuma. Aki hosszabb időn át él Nyugaton, annak arra kell rájönnie, hogy ez azóta sem változott. Most is zűrzavarosak a társadalmak, most is minden csoportnak van egy kis privilégiuma, most sem lehet áttekinteni az egészet, tehát noha vannak nagy általános, gyönyörűen megfogalmazott és agyonmagyarázott jogszabályok, de a való élete ennek a Nyugat-Európának kis kiváltságoknak a sokasága, és nem is képzelhető el, hogy valaha is le lehessen ezeket bontani. Ezek sokszor károsak különben, és a tiszta, racionális ökonómia szemszögéből mindegyik káros, mert minden privilégium arra épül, hogy a többieknek nincs meg ez a privilégiuma. De mivel mindenki valamilyen privilégiumnak a birtokosa vagy részese, ezért alapjában véve ez a világ nagyon is élhető. Nem olyan nagyon racionális ez a világ. Ha mi át akarnánk venni Nyugat-Európát – amit természetesen akarunk –, akkor ezt csak nagyon hosszú idő alatt tudjuk megtenni. Az alapelveket nagyon gyorsan meg tudjuk tanulni, és bizonyos szabályokat azonnal lehet érvényesíteni, és bizonyos technikákat is át lehet venni. De amíg az egymást biztosító és egy-

⁹⁰ Uo. 174 o.

⁹¹ Uo. 177. o.

mással valamilyen kapcsolatban álló szövevényeknek ez a rendszere létrejön, ez öt-hat évtizednél hamarabb nem történhetik meg, nagyon lassú folyamat következményeként.

Itt áttérhetünk a következő korszakra, arra az időre, amelyet Pach Zsigmond Pál elkanyarodásnak nevezett. Végeredményben igaz, hogy a XVI. századig a nyugati fejlődésnek egyik változata volt a magyar is meg a lengyel is. A XVI. században azonban kétségtelenül történtek dolgok, amelyek megváltoztatták ezt a helyzetet, és ezt Pach Zsigmond Pál elkanyarodásnak, Szűcs Jenő pedig visszahajlásnak nevezte. Visszahajlásan azt értette, hogy a magyar társadalom, amely 500 éven át egyre jobban nyugatosodott, az ő magyar történelem-értelmezésében keletiesedni kezdett 1500-tól nagyon sokáig.

Ennek a keletiesedésnek magyarázatánál Szűcs abból indult ki, hogy valamikor a XIV–XV. században a középkornak általános válsága kezdődött meg, egész Nyugat-Európában, és ez kiterjedt a közép-európai országokra is. (A középkor feltételezett válságának igen nagy nyugati irodalma van, és ő erre hivatkozik, tehát nem a saját kutatásaira, hanem az elolvasott könyvek sokaságára.) Ebből a válságból keresték a kiutat a különböző középkori társadalmak. A kiútra vonatkozólag különböző magyarázatok állnak rendelkezésre. Szűcs Jenő ebben a tanulmányában főleg két szerzőre hivatkozik, elsősorban Immanuel Wallersteinre és Perry Andersonra. Wallerstein és Anderson és az őket követő Szűcs-féle elgondolás szerint abból a válságból, amely a XIV. században jelentkezett, a XVI. században találták meg a kiutat a középkori országok, elsősorban Franciaország, mégpedig az abszolutizmus bevezetésével, amely azután tovább fejlődött, és elérte a maga végső fejlettségét – most Franciaországról van szó – a XVIII. század második felében. A Wallerstein–Szűcs-féle elmélet szerint ez a királyi abszolutizmus megszüntette a polgárháborús állapotokat, amelyek ellen tulajdonképpen létrejött, rendet teremtett a társadalomban, a fegyveres nemességnek és arisztokráciának az egymással vívott harcait megfékezte, az arisztokrácia egy részét királyi katonai szolgálatba fogadta, más részének pedig biztosította az összes lehetséges kiváltságokat, de politikai tehetetlenségre kényszerítette.

Ugyanilyen középkori válság volt a Szűcs-féle elmélet szerint Oroszországban is, és Oroszországban is megtalálták a kiutat a cári abszolutizmusban.

A zsákutcák egyik példája a Szűcs-féle elméletben Lengyelország. Lengyelország a XVI. században nemesi demokráciává alakult át. A lengyel lakosságnak ebben az időben 5-6, vagy esetleg 7 százaléka is nemesekből állt. A nemeseknek korlátlan politikai jogaik voltak, mivel minden politikai döntés a nemesek egyetértésétől függött, ezért Lengyelország végül is politikailag impotens országgá vált, és gazdasági hanyatlás következett be, amely aztán Lengyelország felosztásával végződött.

A másik példa Németország keleti része, Poroszország, ahol a Hohenzollerneknek sikerült egy abszolút fejedelemséget létrehozni, egy vi-

szonylag kis területen, nagyon erős katonai hatalommal, a társadalom önállóságának a minimumra való korlátozásával, ami azt jelentette, hogy a kis Poroszország katonailag majdnem, vagy ugyanolyan erős volt, mint a nagy Oroszország és a nagy Franciaország. Szűcs hivatkozik itt Bibó *A német hisztéria*⁹² című tanulmányára, amelyben a német történelmet követi Bibó Hitlerig, és a német történelem különböző zsákutcáiból vezeti le azt, hogy miért éppen ebben az országban győzött Hitler. Az első ilyen zsákutca a porosz állam.

A zsákutcák következő példája Csehország és Magyarország. Csehországban a cseh nemesek valami olyanféle nemesi demokrácia létrehozására törekedtek, mint amilyen Lengyelországban létrejött, ezt a Habsburgoknak sikerült katonai úton leverni, a cseh arisztokráciát nagy részben megsemmisíteni, más részben tökéletesen Habsburg-szolgálatba kényszeríteni, a cseh nemzeti önállóságnak a legkisebb jelét is megszüntetni, és ennek következtében Csehországban egy olyan polgári fejlődés indulhatott meg, amely ezen a tájékon egészen páratlan siker volt.

Magyarországon szintén Habsburg-uralkodó volt 1526-tól kezdve. A magyar nemesség ugyancsak nemesi demokrácia létrehozására törekedett, mint a lengyel nemesség, elég ereje azonban nem volt ahhoz, hogy ezt megvalósíthassa, hanem olyan viszonyba került a Habsburg-uralkodókkal, amelyben a felkelések és a kiegyezések követték egymást, de alapjában véve igaznak mondható az az állítás, hogy a XVI. század közepétől egészen a magyar reformkorig végső soron egy újra meg újra megújuló, de azonos tartalmú kiegyezés volt az abszolutizmusra törekvő Habsburg-uralkodók és a függetlenségre törekvő magyar nemesek között. Azt is lehet mondani, hogy a Habsburg-uralkodók nem eléggé törtek az abszolutizmusra, és a magyar nemesség sem eléggé törekedett a függetlenségre, mert hiszen mindig megkötötték a maguk egyezségét. Ebből a szituációból magyarázza Szűcs a magyar történelemnek ettől kezdődő és máig – illetőleg a tanulmány megjelenéséig, 1981-ig – tartó zsákutciját, vagy zsákutca-sorozatát.

Ennek az elméletnek leginkább a gyengéit látom. Az ő értelmezésében nyugat-európai kiút – a francia abszolutizmus. Nyugat-Európa akkor sem csak Franciaországból állott, hanem nagyon sok más országból, amelyek közé tartozott Németország, Hollandia, Anglia és az északi országok. A francia fejlődésre visszavezetni az egész nyugat-európai fejlődést, úgy feltüntetni, mintha csak francia fejlődés lett volna, nyilvánvalóan megengedhetetlen. Valóban ilyen volt a francia abszolutizmus, mint ahogy azt ő leírja, bizonyos mértékig hasonlóak voltak a kis német abszolutizmusok, de azoknál tudni kell, hogy nagyon kicsik voltak. Vagyis tulajdonképpen még rosszabbak voltak, mint a francia abszolutizmus, mert kis területen a zsarnokság még sokkal

⁹² Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről, II. fejezet. A német politikai hisztéria okai és története. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986. 365–402. o.

kellemtlenebb, és sokkal jobban fojtogatja az emberi viszonylatokat. De nem jött létre ilyen abszolutizmus Hollandiában és Angliában, és ezt a túl franciás történelemszemléletet valahogy nem tudom felfogni, mert ebben az időben – mondjuk 1700-tól kezdve – világossá vált, hogy Európa vezető országai Anglia és Hollandia. Azóta Hollandia már nem vezető ország, de akkor ez volt Európa két vezető országa. Tehát úgy ábrázolni a nyugati fejlődést, hogy a vezető országokat zárójelbe tesszük, valahogy nem sikerülhet. Angliában és Hollandiában nem abszolutizmus következett be, hanem egészen más természetű fejlődés.

A legkiáltóbb példája e szemlélet tévedésének az orosz abszolutizmus mint sikeres kivezető út. A porosz állam zsákutcájából nem feltétlenül következett az, hogy két évszázaddal később hitlerizmus jön létre, de valóban lehet azt mondani, hogy Poroszország elindult abba az irányba, hogy aztán még sok-sok válság, forradalom és egyéb esemény hatására majd Németországban hitlerizmus legyen. De az nyilvánvaló, hogy a cári Oroszország a XVI. században egyenesen elindult abba az irányba, hogy az a fajta cárizmus legyen belőle, amely megelőzte az 1917-es forradalmat, és az a sztálinizmus legyen belőle, amely jött a forradalom után. Abszurd az az állítás, hogy az orosz abszolutizmus valamilyen értelemben kivezető út volt, és csak a kor hatásával tudom magyarázni.

A francia abszolutizmussal valóban az történt, hogy Európa legerősebb katonai hatalma volt Franciaország a XVIII. században. Ez az abszolutizmus szülte végül azt a francia forradalmat, amely végletesen megosztotta aztán a francia nemzetet, 1789-től kezdve egészen a XX. század második feléig. Franciaország a hideg és a forró polgárháborúk országa volt kétszáz éven át, egyes következményeként annak, hogy az abszolutizmus olyan gyűlöletet váltott ki maga ellen, amely a jakobinus terrorban fejeződött ki, és amely után többé nem volt lehetséges az, hogy franciák bármilyen kérdésben egyet tudjanak érteni egymással.

1789–90-től kezdve kialakult két Franciaország: az egyik királypárti, a másik köztársaságpárti; az egyik katolikus, a másik ateista, vagy legalábbis laikus, antiklerikális. Ez a két Franciaország új meg új forradalmakban és ellenforradalmakban csapott össze a XIX. században. Az utolsó változata ennek az összecsapásnak 1940, a Vichy-Franciaország,* amikor néhány évre a hagyományos Franciaország, a katolikus és a rendpárt, a klerikális, a végső soron királypárti Franciaország kerekedett felül, és megdöntve a francia köztársaságot és mindazokat a liberális és demokratikus hagyományokat, amelyek addig léteztek, elég erős terrort gyakorolt a francia lakosság fölött. Ennek vetett véget a második világháború vége, illetőleg az amerikai-angol hadsereg, amely 1944-ben elkergette Franciaországból a német megszállókat. Ennek nyomán Franciaország

* 1940–44-ben Dél-Franciaországra nem terjedt ki a német megszállás; a Francia Köztársaság helyett Francia Állam nevet viselő államalakulatnak a náciakkal kollaboráló kormánya, melynek feje Philippe Pétain volt, Vichy fürdővárosban székel.

akkor megint a demokratikus oldalra csapott át, de ez az átcsapás úgy történt meg, hogy azonnal rettenetes bosszúhadjárat kezdődött a klerikális, ellenforradalmi, konzervatív Franciaországgal szemben. Az irodalomban a meggyilkoltak száma tízezer és százezer között változik. Vagyis ha meggondoljuk, hogy nálunk rendszerváltozás van, és még emberhalál nem volt, és figyelembe vesszük, hogy Franciaországban egy ugyanilyen rendszerváltozás áldozatainak a száma minimálisan tízezer volt, de sokak szerint százezer is – mindenesetre teljesen szabályozatlan formák között zajlott le, egészen egyszerűen lincselések formájában –, akkor azt lehet mondani, hogy a francia történelemben a francia abszolutizmus nem megoldást hozott a feudalizmus válságából, hanem olyan abszolutizmust hozott felszínre, amely évszázadokra zsákutcát jelentett Franciaország számára. Az 1944-es bosszúhadjárat után pedig gyakorlatilag az történt, hogy a lakosságnak mintegy harmada De Gaulle mögé sorakozott fel, egyharmada a kommunisták mögé, a harmadik harmad pedig ijedten figyelte, hogy melyik harmadtól várhatja a mézárlásnak a megismétlését. Ez a polgárháborús állapot – ekkor már nem lőttek, csak a félelem volt, a szélsőségek egymástól való félelme, és a középen állóknak mindkét szélsőségtől való félelme – 1958-ban ért véget, amikor De Gaulle puccs-szerűen vette át az uralmat. Mivel őszintén demokrata és őszintén hazaszerető ember volt, a puccs nem azzal folytatódott, hogy megvalósította egyszemélyes diktatúráját, hanem olyan alkotmánymódosítással, amely végeredményben megőrizte a parlamentáris rendszert, de fél-prezidenciaális rendszer formájában: a nép által megválasztott elnöknek nagyobb szava volt, mint nálunk Göncz Árpádnak, vagy Németországban a választott elnöknek, de nem akkora hatalma, mint az amerikai elnöknek. Ez a De Gaulle-féle uralom huszonhárom évig tartott (közben ő maga lemondott, és meg is halt, de a gaulleisták uralma huszonhárom évig tartott Franciaországban). Franciaországban végeredményben a legitim, konszolidált társadalmi berendezkedés akkor jött létre, amikor 23 évi gaulleista uralom után egy elnökválasztáson a szocialista François Mitterrand a szavazatok 50 egész nem tudom hány tized százalékával éppen hogy elnök tudott lenni. Az a tény, hogy nem rendszerváltozás, de hatalomváltás be tudott következni, és rendezett formák között zajlott le, azt jelentette, hogy Franciaországban véget ért az a polgárháború, amely 1789-ben kezdődött.

Mitterrand megválasztása szorosan kapcsolódott ahhoz a tényhez, hogy a kommunisták egyharmadnyi bázisa leolvadt 16-17 százalékra – azóta még jobban leolvadt –, és a francia lakosságnak az a része, amelynek legfőbb félelme a kommunistáktól való félelem, rájött arra, hogy ezektől most már nem kell félni. Ettől a pillanattól kezdve már más dolgok kezdték őket érdekelni, és így történhetett meg, hogy a szocialisták felülkerekedtek, és azóta is ők kormányoznak.* Nem arról van szó, hogy az a jó, hogy a szocialisták kormá-

* Mitterrand 1981-től 1995-ig volt köztársasági elnök, ezalatt 1986–88 és 1993–95 kivételével a miniszterelnöki poszt is a szocialistáké volt.

nyoznak, hanem az a jó, hogy lehetséges rezsimváltás anélkül, hogy a polgárháború veszélye fölmerülhessen.

A francia forradalomnak ez a vészes hatása nemcsak Franciaországban volt vészes, hanem egész Európában is, mert a politikával foglalkozó embereket elég hamar két táborra osztotta: azok táborára, akik semmitől sem féltek jobban, mint attól, hogy megismétlődik az ő országukban a jakobinus terror, ami Franciaországban volt, a másik tábor pedig azokból állott, akik semmitől sem féltek jobban, mint hogy megismétlődnék azok az ellenforradalmi, királypárti, klerikális, ugyancsak véres cselekmények, amelyek szintén ismétlődtek a francia történelemben. Ha például a mi magyar történelmünket akarjuk értelmezni, bizonyos, hogy nagy hatást tett az itteni politika iránt érdeklődő emberekre, és ki az egyiket, ki a másikat választotta. A félelem munkált a lelkekben. Egyfelől a szélsőséges jakobinus típusú forradalomtól, másfelől egy szélsőséges antijakobinus terrortól. Ez a magyar politikai életben ebben a pillanatban is jelen van: amikor jobboldali vagy baloldali szélsőségekről beszélnek, amikor arról beszélnek, hogy melyik nagyobb a kettő közül, akkor az eredeti modellek visszavezethetők a XVIII. század végi francia forradalomra, ahol már egyszer lejátszódott mindaz, ami most nálunk nem fog lejátszódni – erről meg vagyok győződve –, de aminek a lejátszódásától sokan félnek.

Ami pedig az orosz forradalmat illeti, ott Lenin és társai, akik a forradalmat csinálták, kifejezetten mintának tekintették a francia jakobinus forradalmat, szélsőséges módon. Megint visszaugorva a magyar történelemre, az 1848-at közvetlenül megelőző időben Petőfi Sándor és a hozzá hasonlóak messzemenően úgy gondolták, hogy azt úgy kell csinálni, ahogy a franciák csinálták, *Akasszátok fel a királyokat!* című verse példája annak, hogy ő menyire mintának tekintette a jakobinus forradalmat. A másik oldalon viszont a magyar politikai élet olyan gondolkodói, mint Széchenyi István és Eötvös József, nagyon sokat tanultak az angol és francia mintából. Széchenyi angolmán volt, de nem azért, mert jobban szerette az angolokat, mint a franciákat, hanem az angol fejlődést érezte mintaszerűnek és nem a franciát. Eötvös fő műve, *A XIX. század uralkodó eszméi*, teljes egészében arról szól, hogyan lehet elkerülni a francia utat, és hogyan lehet követni az angol utat. Nem szó szerint akarta követni az angol utat, de politikai nézeteit ez a két nagy történelmi példa befolyásolta, és aki a mai Magyarországot meg akarja érteni, annak meg kell értenie a kiegyezést is. A kiegyezés koncepciója Eötvös Józseftől származott, végrehajtója Deák Ferenc volt. Az eötvösi koncepciót messzemenően meghatározták ezek az angol és francia tanulságok.

Vagyis baj van a tipológiával, a kiutakkal és a zsákutcákkal. A legmeglepőbb számomra azonban az volt, amikor frissiben olvastam Szűcs tanulmányát, hogy két részre oszlott. Az egyik rész szólt a középkorról és a másik arról, ami utána következett. A középkori részben Hajnal–Bibó szellemű ember szövegét olvastam, akinek számára van abszolút mérce, tudniillik az egyéni szabad-

ság elért foka. A történelemben természetesen vannak visszaesések és esetleg előrelépések, de ez a mérce. A XVI. századtól kezdve ez a mérce el van felejtve, a mérce ettől kezdve a nemzet külpolitikai sikere. Vagyis Szűcs tanulmányának második részében a hajnali történelemszemléletről áttért Szekfű Gyula történelemszemléletére, amely különben a mai magyar történetírásban eléggé uralkodónak mondható.

Hogyan látta ugyanezt a kort Bibó? Másképpen. A szóban forgó korszakban szerinte a harci helyzeteknek három egymástól független felállása alakult ki. Ami egyben arra is int – írja –, hogy a középkor harcait ne elemezzük egyértelműen úgy, hogy a fönt levők és a lent levők küzdelme – ez a marxista hagyomány, amelyben mindig van kettő: egy uralkodó és egy elnyomott. „A harcok egyik típusa az volt, mikor a parasztság, helyenként a polgárság a mindennemű feudális felelősséggel kezdett egy harcot, mindennemű elősdiékkal szemben, munkátlanokkal szemben, akik az ő dolgosabb és alkotóbb életformájával szemben álltak. Ezek a polgár- és parasztlázadások rendszerint a királyság és a nemesség szövetségét idézték elő, és rendszerint a lázadások teljes leverésével végződtek. Ennek ellenére a társadalom gyarapodása olyan mértékű volt, hogy hosszú lejáratra a parasztlázadások leverése a parasztság és a polgárság helyzetének fokozatos javulását nem tudta megakadályozni. A felállás másik formája az volt, hogy az erősödő királyság a papság közreműködésével a polgársággal lépett szövetségre a garázda nemességgel szemben. Ez a folyamat hosszú lejáratra egyes országokban, elsősorban Franciaországban a nemesség teljes leverését, udvari nemességgé szelídítését idézte elő, hosszú lejáratra azonban annyiban volt terméketlenítő hatású, hogy megnyitotta az utat a teljes királyi abszolutizmus számára, amely a középkori tagolt, rendies alkotmányosság megszüntetését, a társadalom gazdag szerveződésének a felbontását, és egyoldalú gócnak, az abszolút királyi hatalom gócnak a kialakulását tette lehetővé... A harmadik felállás az volt, amikor az egész társadalom, elsősorban természetesen a nagyon megvagyonosodott polgárság és a melléje felsorakozott nemesség állt fel a királyi hatalommal szemben, illetve a nemesség által a királyi hatalomtól már régebben kicsikart alkotmányos jogokba az egész polgárság és bizonyos értelemben az egész társadalom belenőtt. Ez a folyamat zajlott elsősorban Angliában és Németalföldön, és hosszú lejáratra ez bizonyult a legegészségesebb és a legtermékenyebb folyamatnak...”⁹³ Ezek után ismerteti Bibó a holland fejlődést a XVI. század második felétől a XVII. század végéig, majd az angol fejlődést, mely ezt a holland fejlődést követte egy fél évszázados késéssel, és végül is arra a következtetésre jut, hogy a holland és az angol forradalom organikusan nőtt ki a középkorias alkotmányosságból, a holland forradalmat a holland nemesi és polgári rendek vitték a királlyal szemben, az angol forradalmat a középkorból kinőtt parlament a királlyal szemben. Ezt a máso-

⁹³ Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. Id. mű. 35–36. o.

dik típust követték a skandináv államok, jó nagy késéssel, Dánia, Norvégia és Svédország, és ezt a második típust követték az Amerikai Egyesült Államokban. Vagyis ebben a felfogásban a sikeres országok az angolszász-skandináv országok, és a sikertelenek a többi. De ez hosszú távú szemlélet, tehát nem ahhoz van kötve, hogy egy bizonyos háborút melyik ország nyer meg melyik országgal szemben.

A francia forradalmat ismertethetem Bibó nyomán, de ismertethetem François Furet nyomán is, aki a legjobb szakértője ennek a korszaknak Franciaországban, vagy követhetem a régebbi szociológiai irodalomból a nagy klasszikust, Tocqueville-t, ezeknek a nézetei nagyjából egybevágnak. Az történt a francia forradalomban, hogy a gyűlölség az abszolutizmussal szemben túlságosan felhalmozódott, és amikor a forradalom elsöpörte ezt az abszolút királyi hatalmat, akkor először vákuum képződött. E vákuumban mindenféle legitimitás értelmét veszítette, legitimitás teremtésére lehetőség sem nyílt, és a forradalmat vezető réteg, amely nem polgárokból állott, hanem politizáló értelmiségiekből, ebben a helyzetben nem talált más utat, mint azt, hogy szigorúan konstruktív alapon tökéletesen átalakítsa a társadalom szervezetét, nagy elvek végrehajtására törekedve. A nagy elvek végrehajtása során a társadalmi ellenállást ez a hivatásos politikusokká váló értelmiség nemhogy semmibe vette, hanem sokkal inkább olyannak tekintette, mint amelyet le kell törni és meg kell semmisíteni. Az egyik kulcskérdés volt a francia papság esküje, amelyet a polgári alkotmányra kellett volna letenniük a francia papoknak, ami értelmetlen követelés volt a forradalmat vezető értelmiség részéről. A papok egy része beállt és letette az esküt, más része nem állt be és nem tette le, és ezzel már ok volt arra, hogy Franciaország két részre, két egymással fegyveres harcban álló részre oszoljék. További gondja volt ennek a forradalmi vezető rétegnek az, hogy nem tudott adót szedni, mivel semmiféle legitimitása nem volt. A francia lakosok ebben az időben nem akartak adót fizetni, mert nem ismerték el azt, hogy ami van, az törvényesen van. Az adószedés során ez a vezető réteg fegyverhez nyúlt, erőszakkal próbálta beszédni az adókat. Még súlyosabb következményekkel járt, hogy Franciaország minden ok nélkül hadat üzent Európa monarchiáinak. A hadüzenethez katonák kellettek, a katonákat sorozták, az emberek nem akartak elmenni katonának, tehát erőszakkal szedtek adót, és erőszakkal szedtek katonákat. Erre kitört a felkelés Franciaország nyugati részében – ez volt a híres Vendée (a felkelés valójában ennél sokkal nagyobb területre terjedt ki). Megindult a polgárháború, amelynek során nem tudom megmondani, hogy hány ember halt meg, mert a különböző történések ebben a dologban nem tudnak egymással egyetérteni, és megindult a jakobinus terror, ahol is a gyanús elemeknek a kivégzése tömegmészárlás formáját öltötte. A francia forradalmat a napóleoni egyeduradalom és zsarnokság követte; Napóleon egész Európával háborúba keveredett, amelyet végül is elvesztett, majd Napóleon bukása után egymást követő francia rendszerek jöttek létre, de

megmaradt az a helyzet, hogy a katolikusok és az antiklerikálisok, a nemzetiek és a nem nemzetiek, a társadalmi egyenlőséget követelők és a tulajdon hívei egymás között kétszáz évig tartó gyűlölség állapotában voltak.

Bibó ehhez a következőket teszi hozzá: „A francia forradalom az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikertelenebb forradalma. A legsikeresebb azért, mert a társadalomnak olyan mértékű racionális átszervezését tette lehetővé, amekkora mértékű átszervezést az azelőtti forradalmak nem csináltak, és a legsikertelenebb azért, mert egy olyan méretű félelmet kellett fel, amiből a nyugati világ azóta sem tudott fölépülni.”⁹⁴

Tudniillik a félelmet a forradalom váltotta ki az erőszak által. Ennek nyomán állítja fel Bibó azt a tipológiát, amely aztán több művében is ismétlődik, hogy a francia forradalom nyomán a kontinentális Európában – nem Angliában – mindenütt létrejött a forradalom mítosza, amely mítosz a reakciótól való rettegésből táplálkozik, tehát abból, hogy restaurálják a régi rezsimet, és amely mítosznak eleme az, hogy csak erőszakkal lehet szabadságot teremteni, és az az ember, aki ezt nem erőszakkal akarja megteremteni, az gyáva és áruló, de még az az ember is gyáva és áruló, aki kevesebb erőszakkal akarja megcsinálni, mint amivel az igaziak meg akarják csinálni.

Mind a két mítosz füstbe ment. Ma az általunk ismert európai világban mindenütt kiábrándultak a szélső erőszakból, abból, hogy a forradalom csak akkor valósíthatja meg céljait, ha minden ellenállót kivégeztet, és viszont konzervatív oldalról ma már nincs rettegés a forradalom erőivel szemben, hiszen azok végleg elvesztették a küzdelmet.

2. MAGYAR FEUDALIZMUS, MAGYAR KÖZÉPKOR

A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme, az Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem, és A kelet-európai kisállamok nyomorúsága című írásokban kifejti Bibó a saját felfogását a magyar történelemről, amelynek az a rövid foglalata, hogy a mohácsi vészig, vagy a Dózsa György-féle parasztforradalomig, tehát mondjuk 1500-ig Magyarország fejlődése párhuzamosan haladt a nyugat-európai fejlődéssel, azután pedig elkanyarodás következett be, amelynek történetét végigkíséri a legkülönbözőbb tanulmányokban. „A magyar társadalmi és politikai fejlődés hazai történelmünk első ötszáz esztendejében együtt haladt a Nyugattal, a 16. század elején azonban megakadt, s azóta egészen a legújabb időig nem tudta a fejlődés egyenes útját megtalálni.”⁹⁵

⁹⁴ Uo. 40. o.

⁹⁵ Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*. Id.mű. 491. o.

Ezt a koncepciót jóval bővebben fejti ki a továbbiakban. Kezdi azzal, hogy a feudalizmust többé-kevésbé szerződéses társadalomnak interpretálja: „Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült...”⁹⁶ A többi közép- és kelet-európai országtól megkülönbözteti Magyarországot. „A kelet-európai társadalomfejlődés zsákutcájába beszorult országok közül pontosan Magyarország volt az, amelynél a legtöbb lehetőség volt együtt egy szerencsésebb fejlődés irányában.”⁹⁷ Majd folytatja: „A magyar történelemnek a kereszténység felvétele után eltelt ötszáz esztendeje azt mutatta, hogy Magyarország társadalmi és politikai fejlődése belekapcsolódik és benn marad a szabadság kibontakozásának abban a folyamatában, mely a nyugati fejlődést jellemezte, és később a modern civilizáció és társadalmi mozgalmak középpontjává tette. A magyar történelem első századait a társadalmi csoportoknak és helyzeteknek a semmilyen irányban meg nem merevedett folyékony változatossága jellemzi, kezdve a szabad nemzetiségeken, folytatva a királlyal, az egyházi nagyurakkal és a földesurakkal a legkülönbözőbb szolgáltatási viszonylatban levő társadalmi rétegek sokaságán s végezve a szolgálóállapot különböző formáin, melyek hamarosan kinőnek a kölcsönösség nélküli, egyoldalú kiszolgáltatottság, a rabszolgaság helyzeteiből. A 12. századtól kezdve, a nyugat-európai fejlődést szorosan nyomon követve, megkezdődik Magyarországon az írásbeliség térhódítása, az okiratok elterjedése, melyek egy sokféleképpen tagolt, közeli, személyes, egyenlőtlen, de kölcsönös jellegű kapcsolatokban élő társadalom viszonyait rögzítik le, egy olyan társadalomét, mely *egyszerűbb szövedékben, vidékies jelleggel* ugyan, de azért a nyugati fejlődés fontosabb indulási lehetőségeit magában hordja. A 13. századtól kezdve szabadokból és királyi szolgálóból kialakul az a nagyszámú réteg, amelyet köznemességnak hívnak, ez azonban ekkor még csak a nagyobb szabadság irányában való tömeges társadalmi fejlődésnek a hordozója... A 14. századtól hatalmas virágzásnak indul s mindinkább megerősödik és meggazdagodik a városi polgárság, mely a 15. században immár országos tényezővé válik. A 14–15. század nagy királyainak politikája a legteljesebb és legtudatosabb módon halad párhuzamosan a kortárs francia királyok politikájával, akik ugyancsak a polgársággal szövetkezve indulnak neki a nagy hűbéri és földesúri hatalom megtörésének.”⁹⁸

Nem mondja Bibó, hogy a XI. századtól a XVI. századig feudalizmus volt Magyarországon, explicite nem mondja, de mivel az előzőekben a nyugati feudalizmust az egymást kiegyensúlyozó, kölcsönösségre épült és egymást feltételező viszonyok sokaságának jellemezte, és ugyanígy beszél a magyar fejlődésről, tehát implicite azt állítja, hogy Magyarországon nyugat-európai típusú feudalizmus volt, ha nem is Szent Istvántól, de mondjuk 1200-tól kezdve. Ugyanakkor azt is mondja, hogy „egyszerűbb szövedékében, vidékies jel-

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo. 494–495. o.

leggel ugyan”. Ez az egyetlen olyan megjegyzés, amely arra utal, hogy *nem egészen* ugyanolyan mégse, mint a nyugati. Korábbiakban viszont beszél arról, hogy Csehországra, Magyarországra, Lengyelországra és Ausztriára egyaránt jellemző, hogy társadalomfejlődésükben mutatnak nyugatias és kevésbé nyugatias vonásokat. Vagyis Bibó szerint itt vannak kevésbé nyugatias vonások a nyugatiasok mellett, és van a nyugati fejlődés vidékies változata, nyugati típusú fejlődés korlátokkal és fenntartásokkal.

A változás így kezdődik: „Ez az egész fejlődés a 15. században kerül válságba, amikor a főnemesség óriási erőfeszítést tesz, hogy a központi hatalomnak fölébe kerekedjék, s ugyanakkor megjelenik egy bizonyos – még nem egyetemes, de később azzá váló – érdekkapcsolat a főnemesség és köznemesség között a tekintetben, hogy a polgárság és parasztság ne szabaduljon fel túl nagy tömegben, a parasztság ne tódulhasson a mezővárosokba, és a szabad királyi városok száma ne szaporodjék. Ez a válság robban ki a Budai Nagy Antal-féle erdélyi parasztlázadásban.

A szabad fejlődés erői Mátyás politikájával lépnek utoljára teljes erővel csatasorba, olyan erővel, mely körülbelül magában foglalta legalább olyan mértékű Nyugathoz való kapcsolódásnak a lehetőségét, amilyent Csehország meg tudott valósítani. Mátyás politikája a köznemességet szembe fordította a főnemességgel, a polgárságra támaszkodott a földesúri hatalommal szemben, és a parasztságot védte minden irányból jövő elnyomástól. Egészben tehát ez a politika egy széles alapú, a nagyobb szabadság felé törő erőket összefogó érdekközösséget teremthetett volna a földesúri nagybirtok politikai hatalmi törekvéseivel szemben. Minthogy ez az érdekközösség végül is tartósan nem jött létre, mert a mátyási politikának nem lett folytatása, így lett pusztán anekdota és néphagyomány azokból a királyi gesztusokból, melyek a maguk idejében egy tudatos politika szerves összefüggésébe tartoztak bele.”⁹⁹

A zsákutcába jutás mégis a XVI. század: „A katasztrófa Mátyás halálával s a nagybirtokos főnemesség végleges nyeregbe kerülésével kezdődik, a Dózsa-forradalommal fokozódik, és a mohácsi vésszel s az ebből kinőtt Habsburg-királysággal pecsételődik meg.”¹⁰⁰ Tárgyalja a Dózsa-forradalmat, de azután nem is azt tartja végzetesnek, amit Szabó Istvántól vesz át, hogy utána jött a bosszú, a főurak és az egész nemesség bosszúja, az örökös röghöz kötés törvényeinek kimondásával. Nem ezen van a hangsúly, hanem: „A másíkok, ami miatt a Dózsa-forradalom leverése végzetes fordulóvá vált, az, hogy a mohácsi vész és a Habsburg-királyság következett utána. Valószínűnek kell tartanunk, hogy Magyarországot a rideg, uniformizált elnyomáson alapuló kelet-európai úr-jobbágy világba végleg ez a fordulat taszította bele: nem annyira a mohácsi csatavesztés maga, hanem az a tény, hogy annak következtében a

⁹⁹ Uo. 496. o.

¹⁰⁰ Uo.

magyar központi hatalom súlypontja a Habsburgoknak a magyar trónra emelésével külföldre, Bécsbe került.¹⁰¹ Ez a Bibó-féle koncepció.

Vegyük a Szűcs-féle koncepciót. Szűcs nagy tisztelője volt Bibónak, és a nyugat-európai középkor-felfogásban koncepciójuk párhuzamos. Bibó kicsit vizionárius módon néhány oldalon vázolta feudalizmus-koncepcióját. Szűcs, a nagyon képzett történetíró óriási anyagismeretével részletesen kidolgozta, és bizonyítani próbálja. Bizonyítani e téren nem lehet, mert nemcsak a magyar forrásanyagok hiányosak, hanem a legjobban ellátott ország, Franciaország forrásanyaga is, de lehet illusztrálni, lehet alátámasztani, ezt megtette Szűcs. Mindjárt hozzáteszem, hogy mindketten Hajnal István hatása alatt álltak, ez az egész vízió, egész koncepció Hajnalé, és ő is nagyon sok részlettel támasztja alá a koncepcióját, anélkül, hogy száz százalékig bizonyítani tudná.

Viszont a *magyar feudalizmus*, a *magyar középkor* megítélésében Szűcs már eltér Bibótól. „...már Bibó István a leglényegesebbet emelte ki. Kérdés azonban, hogy eleget mondtunk-e, ha a Nyugathoz képest 'egyszerűbb szövedékről, vidékiesebb jellegről' szólunk?”¹⁰² – kérdezi Szűcs. Valóban csak ennyi a különbség? Hogy egy kicsit vidékiesebb? És fölteszi a kérdést: „Cso-da-e, ha a formák hol némileg anorganikusan csonkák vagy nyerseks, hol viszont tagolatlanul elnagyoltak vagy hibridek maradtak, hol váltig átütődtek rajtuk archaikus vonások, vagy egymáshoz való nagyságrendi arányaikban ütöttek el a mintától?”¹⁰³ Ezek azonban metaforák még csak. „Tagolatlanok”, „elnagyoltak”, nem lehet pontosan tudni, hogy ezeken mit kell érteni.

De mindjárt kitér a részletekre. „Mert a Nyugat kétségtelenül a 'minta' szerepét játszotta, még ha e sorsdöntő alkati átalakulást nem is lehet holmi imitációra leegyszerűsíteni, hiszen a belső feltételek minden téren jelen voltak már 1200 előtt, sőt jelentős részben éppen ez magyarázza az átalakulás rapiditását...”¹⁰⁴ Az első különbség tehát az, hogy mindaz, ami Nyugaton 1000 év alatt, itt rettentő rövid idő alatt ment végbe. Továbbá „...valami 'imitatív' jelleg tagadhatatlan, hiszen kész sémák és modellek segítették felgyorsulni a belső mozgást. Sajátos vonása e régió középkori 'modernizálásának' az is, hogy aránytalanul nagyobb szerep jutott benne a 'felülről' való átrendezésnek, mint a struktúrák kiformalódásának eredeti színterein.”¹⁰⁵

Ha mintakövető, akkor érthető, hogy felülről megy a modernizálás. Az egész nyugati fejlődésnek viszont az a legfontosabb vonása, hogy alulról jön létre, megszűntek az államok, megszűnt a központi hatalom. Szétesettség van, hatalmi szempontból nincs központi organizáció, és az élet egyszerűen úgy alakul, ahogy alakul, tehát ezek a feudalizmusnak nevezett állapotok úgy jön-

¹⁰¹ Uo. 498. o.

¹⁰² Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Id. mű. 187. o.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

nek létre, hogy a falvakban és a városoknak is nevezhető nagyobb településeken egyszerűen kialakul az erőviszonyok szövevényéből valami. A nyugati fejlődésben az állam szerepe annyira nem domináns, hogy hosszú időszakon át kétséges, hogy egyáltalában van-e ott valami, amit államnak nevezhetnénk. A magyar történészek viszont mindig is hangsúlyozták, hogy a mi fejlődésünknek a Nyugathoz képest jellemző vonása, hogy az állam mindig erősen jelen van.

További különbség hűbériség és rendiség egymásutánja. Nyugaton először volt a hűbériség, és ezt követte egy külön korszakban a rendiség. Nálunk pedig: „...egymással párhuzamosan csíráztak ki 'hűbéries' és 'rendies' szerkezeti formák – Nyugaton időben is két, egymást meghaladó történeti fázis termékei. ... A hűbérviszony csökevényes magyar kiadása, a 'familiaritás' például nélkülözte azt a mélyre hatoló intézményességet és állandóságot (tulajdonképpen magát a hűbérbirtokot is), melynek a nyugati történelemben oly távolra mutató megtermékenyítő hatásairól a fentiekben szó esett.”¹⁰⁶ Ha a familiarításban nem volt hűbérbirtok, akkor egyáltalában van-e bármilyen hasonlóság is a familiaritás és a hűbéresség között? „Miközben a hagyományosan 'etatista' beállítottságú magyar történetírás egyfajta diadallal könyveli el azt a tényt, hogy a középkori magyar állam egységét a hűbéri széttagolódás végül is sohasem bontotta fel, elfeledkezik a passzívumokról. Ide tartozik egyebek közt a territorializmus megtermékenyítő kulturális és jogi funkciója. Végső fokon a hűbéri udvarok és a lovagi milió hiányából következik az is, hogy a magyar nyelv a Nyugathoz képest vagy három évszázados késéssel merészkedett az írásbeliségbe; a hűbériség teljesebb formáival együtt kiesett a magyar történelemből egy szerves és autochton lovagi kultúra lehetősége is.”¹⁰⁷

De térjünk vissza a familiárisokhoz. „A *familiaritas* már nevében is egyfajta archaikus-patriarkális kapcsolatra utal; a viszonylatból nemcsak a szilárdabb körvonalú intézményesség és a ceremonialitás, hanem az 'egyenlőtlenek kölcsönössége', a hangsúlyozott szerződéses jelleg is hiányzott.”¹⁰⁸ Az következik az idézetekből, hogy Szűcs szerint a középkor Nyugaton szerződéses volt, Magyarországon nem volt az? „Igaz, a familiáris nem borult ura lábaihoz, mint keleti kollégája, de nem is játszott a belső alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóságnak azt a szimbólumjátékát, amit nyugati kollégája; valahol középütt maradt. Alighanem egyszerűen csak kézfogással, 'magyar módra' (ahogy a fogadalom kiegészítő gesztusát már a 13. században nevezték) megállapodott az alárendeltség feltételeiben, mely viszonylat mindvégig elvileg az 'emberség és becsület' hangsúlyozott épségben tartásával, de a gyakorlatban sokkal inkább 'felülről lefelé' érvényesült, sokkal 'szolgálatibb' jellegű maradt,

¹⁰⁶ Uo. 188. o.

¹⁰⁷ Uo. 187. o.

¹⁰⁸ Uo.

mint a nyugati vazallitás, amit különben a magyar familiáris, e kvázi-vazallus másik neve is mutat (*serviens*).¹⁰⁹

Rátér ő is a mezővárosokra, amelyeket Bibó annyira kiemel, de még egyszer hangsúlyozza előbb, hogy „...ily módon a magyar középkor a Nyugatra jellemző egy százalék körüli arány helyett egy sokkal tömegesebb, a népesség mintegy 4-5 százalékát (Lengyelországban talán 7-8 százalékát) kitevő nemes masszát hagyott az újkorra, benne azzal a parlagian műveletlen, de kiváltságolt szellemmel eltelt kisnemességgel, melyet éppen Bibó István teljes joggal 'az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelenségének' nevezett.”¹¹⁰ Valójában azt a kisnemességet nevezi így Bibó, amelyről azt mondja, hogy a XVI. századtól kezdve fordul szembe a parasztsággal, addig nagyon haladó volt, vagy pozitív szerepet játszott. Mint látható, Szűcs egész másképp értelmezi ezt a dolgot.

A mezővárosokról szólva azt hangsúlyozza, hogy ezek azért nem nyugati városok voltak, hanem mezővárosok. Itt nem polgári szabadság volt, hanem paraszti szabadság, ami alapvető különbség. Az igaz, hogy a polgárok is eredetileg parasztok voltak, de a polgári szabadságnak azt a fokát, amelyet mondjuk egy nyugati városban ismerünk, a magyar városok sem akkor, sem később nem ismerték.

Végeredményben azt mondja Szűcs ezeken az oldalakon, hogy a szerződéses társadalom nem jött létre nálunk, és feudalizmus sem jött létre. Ez nem található explicite Szűcs tanulmányában, de ez következik abból, amit ír. Következik az a bizonyos XVI. század eleji változás, ahol emlékezhetünk, hogy Bibó milyen egyértelműen nyilatkozik erről. Szűcs pont a fordítottját mondja. Szerinte nem Mohács és nem a Habsburgok, hanem bonyolultabb dologról van szó. Hosszan beszél a feudalizmus válságáról, amelyet a XV. századra tesz, és hogy ebből valamilyen módon hogy jutottak ki a nyugati országok. Két tényezőt hangsúlyoz a nyugati kijutásból, az egyik az állam szerepe, a másik a városgazdaságnak a szerepe, amely nálunk kétségtelenül nem volt meg. Hangsúlyozottan vitatja azt, hogy a Dózsa-forradalom volt az ok, vitatja azt, hogy a mohácsi csatavesztés volt az ok, szerinte a magyar társadalom belső szerkezetének tulajdoníthatjuk azt, ami később bekövetkezett, és szemben a Bibó-féle felfogással, ahol a Habsburgok úgy jelennek meg, mint a több százados zsákutcának végül is a végső rugói, a Szűcs-féle felfogásban a Habsburgok végül is úgy jelennek meg, egészen az 1918-as összeomlásig – tehát a magyar történelemből való távozásukig –, mint az egyetlen reális lehetőség Magyarország számára.

Felhívnom a figyelmet Engel Pál *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig* című könyvére.¹¹⁰ Ennek a könyvnek a bevezető részeiben, a „Tájéko-

¹⁰⁹ Uo. 188–189. o.

¹¹⁰ Uo. 189. o.

¹¹¹ Engel Pál: *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*. Budapest, Háttér Lap- és Könyvkiadó 1990.

zódás” című fejezetben Engel a feudalizmus elméletével foglalkozik. Végül is arra a belátásra jut, hogy a feudalizmus szót gyakorlatilag nem lehet használni. Annyiféle értelmet tulajdonítanak neki a különböző szerzők, ez az egyik ok, a másik pedig az, hogy ha nem definiáljuk, hogy mi az, hogy feudalizmus, akkor nincs értelme a használatának, ha viszont pontosan definiáljuk a feudalizmus fogalmát, akkor rendszerint az következik be, hogy csak egy bizonyos ország bizonyos tartományának néhány évtizedére alkalmazható, és általában nem használható.

A könyvben mégis többször visszatér a feudalizmus, a hűbériség kifejezés, és természetesen felvetődik a kérdés, hogy volt-e Magyarországon feudalizmus. Engel határozottan kijelenti: „Ha a politikai intézményrendszert értjük rajta, úgy semmiképpen sem, mert a hűbérbirtok és a reá épülő politikai szervezet itt ismeretlen volt.”¹¹² A feudalizmus politikai rendszerének meghatározó eleme a föld, a feudum, a földbirtok, amelyet az uralkodó, majd később a tartományurak adnak valakinek azért cserébe, hogy az hadi szolgálatot teljesítsen. Ez nem létezett nálunk, tehát nem lehetett alapja a politikai rendszernek, vagyis a szónak ebben az értelmében nem volt feudalizmus. Ha viszont kitágítjuk a feudalizmus fogalmát abban az értelemben, hogy feudalizmusnak nevezzük azt a rendszert, amelyben vannak földesurak és parasztok, akkor lehet mondani, hogy volt feudalizmus Magyarországon, de akkor nem sokat mondunk. A XIII. század eleji, II. András király nevéhez fűződő birtokreform – melyben II. András földbirtokokat osztogatott feltétel nélkül, tehát *nem hűbérries módon*, hogy bizonyos szolgálatokat kellett teljesíteni a birtokért, hanem utólag, miután úgy találta a király, hogy az illető már szolgált neki, utólag megkapta ezt a birtokot, *feltétel nélkül* – majdnem teljesen ismeretlen Nyugaton, bár ott is előfordul. Idézem Engelt: „Az egész középkor folyamán ez marad Magyarországon a királyi birtokadományok jellemző vonása, tehát a hűbériség itt sohasem vert gyökeret.”¹¹³

A familiárisokat a magyar történetírás régebben szívesen azonosította a hűbéresekkkel. Erről, illetve a familiárisokról a következőket mondja Engel Pál: „Ezekben az évtizedekben – valamivel későbbi, de nagyjából hasonló időszak, mint amelyikre az előző idézet vonatkozott – alakul ki Magyarországon a *kíséretnek* egy sajátos, késő középkori formája, amelyet a modern történetírás *familiaritásnak* nevezett el. Emléksünk rá a kora középkor történetéből, hogy a kíséretviszonyban – nyugati nevén a vazallitásban – egy eléggé általános jelenség nyilvánult meg: az eltartás fejében való szolgálatvállalás. Nyugat-Európában ebből nőtt ki idővel a hűbériség intézménye akként, hogy a vazallus saját használatra földbirtokot, *hűbért* kapott. Magyarországon – és általában Kelet-Európában – ez a fejlődés nem következett be, vagyis a hűbériség intéz-

¹¹² Uo. 26. o.

¹¹³ Uo. 216. o.

ménye itt nem honosodott meg, a kíséret megtartotta hagyományos jellegét, csupán hozzáidomult a megváltozott viszonyokhoz.

A latin *familiáris* szó, amely a 14–15. században volt elterjedve, körülbelül annyit jelentett, mint 'a családhoz tartozó', és magyarul *cselédnek* hangzott. A szó – amely különben ugyanabból a szláv szóból ered, mint a 'család' – voltaképp két különböző társadalmi helyzetet jelölt: egyfelől az újkori értelemben vett *paraszt* cselédet, vagyis olyan szabad állapotú személyt, aki urának házában lakott és szolgálóként a ház körüli teendőket végezte; másfelől a *nemes* születésű 'cselédet', aki ugyancsak az úr háztartásához tartozott, de csakis a társadalmi rangjához illő 'munkára' volt kötelezhető, elsősorban természetesen a fegyveres szolgálatra. Amikor a magyar középkorral kapcsolatban familiárisokról esik szó, rendszerint ezeket az utóbbiakat, tehát a 'nemes' – és nem a 'nemtelen' – 'cselédeket' szokás érteni rajtuk...

A nemes familiáris szabad akaratából szegődött el, mégpedig olyan úr szolgálatába, aki társadalmilag magasan felette állt. Szerződése elvben megszabott időre szólt, de a gyakorlatban többnyire élethossziglan tartott... Tagja lett az ura háztartásának, többnyire egy asztalnál étkezett vele, 'tartást', azaz teljes ellátást és egyéb kialakított juttatást kapott tőle, aminek fejében hűséggel tartozott neki és állandó szolgálatára volt kötelezve. Békeidőben a familiárisok alkották az úr állandó kíséretét, háború esetén az oldalán küzdöttek, tanácsaikkal látták el, igazgatták birtokait és népeit, behajtották jövedelmeit, bírásokotak helyette, meg a tudásuktól függően egyéb ügyeit is intézték, például megfogalmazták a leveleit, vagy képviselték pereiben...

A magyar familiaritást – melynek megfelelőit Európa nagy részében megtaláljuk – időnként úgy emlegetik, mint a hűbériség itthoni változatát, ez a párhuzam azonban félrevezető. A familiáris nem tekinthető hűbéresnek, mert nem volt hűbérbirtoka, saját nemesi földbirtokát pedig nem érintette a szolgálatvállalás. ...Nem földjével együtt szegődött el, hanem csupán saját személyében, és mi sem volt gyakoribb, mint hogy ugyanazon nemesi család különböző tagjai más-más úrnak voltak a familiárisai. Ugyanakkor az is jellemző erre a viszonyra, hogy hiányzott belőle hűbérúrnak és hűbéresnek az a fajta társadalmi egyenrangúsága, amit a hűbéreskü ünnepélyes ceremóniája oly meggyőzően fejezett ki. A familiáris, akár mint nézzük is, végeredményben szolga volt, ha ugyan a legelőkelőbb fajtából is."¹¹⁴

Azt, amit a familiárisokról ír Engel – és amit jól tudott Szűcs is –, azt tulajdonképpen a század elején Szekfű Gyula tárta fel *Szerviensek és familiárisok* című könyvében.¹¹⁵

¹¹⁴ Uo. 231–232. o.

¹¹⁵ Hogy mennyiben volt feudalizmus Magyarországon és mennyiben nem, az már régtől fogva vita tárgya. Szekfűt is, Váczy Pétert is érdemes elolvasni. Ezek a magyar tudománynak a teljesítményei. Nem most kezdődik a magyar történetírás, mint ahogy a szociológia sem most kezdődik.

Befejezésül utalok Hajnal István három művére: *Történelem és szociológia, Az újkor története, A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*. Szűcs őt követte, és Bibó is őt követte, én mégis látok differenciákat.

Hajnal nemcsak 1500-ig, hanem végig a nyugati fejlődés részének tekinti a magyar fejlődést, és úgy fogja fel, mint a nyugati fejlődés marginális változatát. A különböző korokban másképpen és másképpen jelentkezik, hogy miben áll a marginalitása. Ebben az adott korban, a középkorban a nemzetség-szervezet jóval nagyobb jelentőségében, mint Nyugaton. Ott is volt nemzetség-szervezet, de jóval kisebb mértékben, mint nálunk. Nem feledkezhetünk el arról sem, hogy végül is Magyarországon egy katonáskodó etnikum, a magyar etnikum bevonult az országba, elfoglalta, rátelepedett az itt élő népekre. Ez a katonai hatalom annak rendje-módja szerint tökéletesen elmúlhatott volna, ugyanúgy, mint ahogy a normannok bementek Angliába és elfoglalták, de száz-kétszáz éves fejlődés alatt ez a katonai uralkodó réteg egy egységes társadalomban oldódott fel. Nálunk viszont ez nem történt meg, és ennek magyarázatául olyan tényeket lehet figyelembe venni, hogy végül is 900-ban kezdődött a hódítás, a feloldódás és a társadalom egységesülése mindenképpen hosszú időt kellett volna hogy igénybe vegyen, de már nagyon hamar jelentkezett a tatár hódítás, és nem nagyon sokkal később a török hódítás, amely ezt a katonailag elkülöníthető nemességet végeredményben abba az irányba terelte, hogy megmaradjon katonáskodó rétegnek. A XV–XVI–XVII. századot végigkíséri a török elleni harcnak a küldetéstudata. Vagyis az adott történelmi viszonyok hozták magukkal azt, hogy ötször nagyobb volt, mint a franciaországi nemesség.

Tudjuk, hogy az oroszoknál szintén megvan ez. A mongolokkal szembeni, általában a Kelettel szembeni küzdelem meghatározta az orosz történelmet. A lengyel történelem sem értelmezhető, ha valaki nem abból indul ki, hogy egész idő alatt fennállt a német és az orosz veszély. A lengyel történelem védekező történelem, akkor is az volt, amikor Lengyelország a csúcson volt, nagyhatalom volt, más országokat foglalt el. Nem elegendő, ha mindig csak a belső dolgokat tanulmányozzák. Nem mondom, hogy mindent a külsőre kell visszavezetni, de alapvető szerepe van, a történelmet messzemenően befolyásolja. Hogy a XIX. században hogyan köszönt egymásnak a magyar paraszt és a magyar földbirtokos, abban benne van az, hogy a törökök annyi ideig benn voltak az országban.

Ezt nagyon jól érzékelt az empirikus szociológus a hatvanas-hetvenes években, amikor látta a különbséget egy dunántúli falu és egy Szeged környéki falu emberi viszonylataiban.

Az emberek közötti kapcsolatok Vas megyében egészen mások, mint Pest megyében, Hajdú megyében, Bács megyében stb. A marxista történetírás az osztályharcot szerette hangsúlyozni –, tehát a szegény és a gazdag közötti gyűlöletet. Persze, a szegény nem szereti a gazdagokat, a gazdag sem a szegényt, ez általában

így van. De ennek megjelenési formái egészen mások az ország keleti és délkeleti, a török által birtokolt részein, mint a nyugati részekén.

Hajnal kiemeli az értelmiség, az írásbeliség és a szakszerűség a szerepét. Ennek volt ő a legjobb szakértője. Nyugaton, Franciaországban őt úgy tartják számon, mint ennek a tudóját. Éppen ennek a tudásának az alapján (és persze a magyar írásbeliséget is ismerte) feltűnt neki az, hogy az írásbeliség mennyivel korábban kezdődik, és mennyivel nagyobb aztán a szerepe Franciaországban, mint Magyarországon, és az, hogy végül is az egész ország igazgatása átkerül az írástudók, mai szóval az értelmiség kezébe. Kezdetben a parasztok termeltek, a nemesek katonáskodtak, és a papoknak jutott az a feladat, hogy az ígét hirdessék, misézzenek és valamilyen írásbeliségi funkciót is ellássanak. Hosszú fejlődés után kialakult a laikus értelmiség, amely igazgatta a földbirtokot, azt az uradalmat, amely a földesúré volt, igazgatta a király egész királyságát, a tartományurak egész tartományát. Az igazgatás átkerült Franciaországban az értelmiség kezébe, és ugyanez történt más nyugati országokban is. Nálunk a középkorban ez nem történt meg. Nálunk is létrejött egy klerikus réteg, voltak hiteles helyek, ahol bejegyezték a szerződéseket, és voltak jegyzők, akiknek ez volt a dolga, de ezeknek a száma kisebb volt, ezeknek a képzettsége is kisebb volt. Egészében véve megmaradt az úri igazgatás, a nemesek igazgatták a birtokaikat, és az országot is, megyét is stb. Ezzel szemben a nyugati fejlődésben végeredményben a nemesség kezéből kikerült az igazgatás is, miután a termelés sosem volt a kezében.

Az igazgathoz természetesen különböző szakmák tartoznak hozzá, például az utak építése és kezelése az igazgatás speciális ága. Azáltal, hogy az igazgatás értelmiségi monopóliummá vált, egészen másképpen kell elképzelni a francia vagy angol királyoknak vagy bármilyen vezető rétegnek a társadalomhoz való viszonyát, mint itt Kelet-Közép-Európában.

3. BIBÓ ÉS A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS

A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme című tanulmányában Bibó leszögezi: „A magyar társadalmi és politikai fejlődés útját a magyar történetírás két élenjáró kutatójának, az európai társadalomfejlődés belső törvényeit kutató Hajnal Istvánnak és a magyar parasztság történetét kutató Szabó Istvánnak az eredményeire támaszkodva abban összegezhetjük, hogy *a magyar társadalmi és politikai fejlődés hazai történelmünk első ötszáz esztendejében együtt haladt a Nyugattal, a 16. század elején azonban megakadt, s azóta egészen a legújabb időkig nem tudta a fejlődés egyenes útját megtalálni.*”¹¹⁶

¹¹⁶ Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*. Id. mű. 491. o.

A továbbiakban Bibó arról beszél, hogy az egész régióban (amely régió Ausztriát, Csehországot, Magyarországot, Lengyelországot foglalja magába) érvényesültek a nyugati fejlődés jellegzetes vonásai a XVI. század elejéig, vagyis a társadalom fejlődésének a szabadság kis köreire felépített és a szabadság felé haladó jellege. A XVI. század elejétől az Elbától keletre egy kasztszerűen elválasztott úri rendre és kiszolgáltatott jobbágyságra épült társadalom uralma kezdődött el. Bibó koncepciójában Magyarországon volt a legtöbb lehetőség együtt egy szerencsésebb fejlődés irányába, de a Dózsa-féle forradalom leverése Werbőczy rendjén és művén keresztül összekapcsolódott a köznemesség köz-tudatra ébredésével, és tudatosan vállalt érdekközösség jött létre a főnemesség és a köznemesség között a parasztság ellen. A Werbőczy-féle Hármaskönyv alapkönyvvé vált a magyar nemesség számára, és az országgyűlés a Dózsa-féle forradalom büntetéseképpen a magyar parasztságot az örökös jobbágyság állapotába helyezte, vagyis létrejött a „rideg uniformizált elnyomás”. Ezek a tanulmányok azt a benyomást keltik az emberben, hogy egy nagyon rideg, megváltoztathatatlan, tökéletesen megmerevített társadalmi struktúra jön létre a XVI. század elején, és ez marad meg egészen a szabadságharcig, a kiegyezésig, sőt azon túl is. Nos, ez nyilvánvalóan tarthatatlan. Bármilyen törvényt szavaztak meg a Dózsa-felkelés leverése után az országgyűlésen, Magyarországon nem jött létre az örökös jobbágyság állapota. Nem szűnt meg a szabad költözködés, az ország állapotát a különböző helyeknek egymástól való eltérése és a mozgásoknak viszonylagos szabadsága jellemezte.

A másik káros tényező Bibó szerint a Habsburg-királyság. Azért káros, mert a magyar központi hatalom súlypontja Bécsbe került. A külföldön élő Habsburg-uralkodók hiába tettek olyan kísérleteket, mint a nyugati uralkodók, sikerük nem lehetett, hiszen külföldről kormányozták az országot, olyan tisztviselőkkel, akik az ország lakói számára idegen nyelvet beszéltek. Nem ismerték eléggé a magyar viszonyokat, nem tudták céljaikat 100%-ig (vagy akár csak 80%-ban) megvalósítani, vagyis nem jött létre olyasmi, mint a francia abszolutizmus, másfelől viszont a főnemesség, amely az országon belül a helyzet ura volt, szintén nem volt abban a helyzetben, hogy olyan társadalmi átalakító cselekvéseket tudjon végbevinni, amelyeket talán végbe tudott volna vinni, ha az ország központja nem Bécsben, hanem Budán van. Ebből az egész fejtegetésből kimarad az, hogy az ország területének túlnyomó részét megszállták a törökök, hogy az ország folyamatos hadiállapotban volt, 1526-tól egészen a XVIII. század elejéig. Ebben voltak hullámlások, és voltak olyan időszakok, amikor explicite kimondott háború folyt a törökök és a Habsburg-monarchia között sok éven át, mint például a 15 éves háború idején, amelynek során az ország majdnem teljes területe elpusztult a frontátvonulások és csaták következtében. Máskor a háború szelídebb formákat öltött, vagyis volt egy végvárakból álló övezet a törökökkel szemben, de ezen a sávon, ezen a frontvonalon általában átcsaptak az egyik oldalról a másikra, és a másik oldalról az

egyikre. Csendesebb időkben is folyamatosan folyt a háború. Ez igen nagy embervesztéssel és gazdasági veszteséggel járt, mert az ország erőforrásainak nagyon nagy részét a hadi, katonai célok szolgálatába kellett állítani.

Napjainkban a legjobban érthetjük, hogy mit jelent ez, mert végül is a Szovjetunió mint állam azért omlott össze és azért szűnt meg a végén, mert erőforrásainak sosem tudjuk meg hány százalékát (mondjuk 30%-át) katonai célokra fordította, és ez az erőfeszítés az ország gazdasági életét tökéletesen tönkretette. Az összeomlás mint egyszerű eredmény adódott. De beszélhetünk olyan országról is, mint az Egyesült Államok, amely gazdagsága révén többet tudott költeni fegyverekre, mint a hatalmas Szovjetunió, s ez a rengeteg dollár csak kis részét tette ki az amerikai költségvetésnek. De ha jól meggondoljuk, folyton azt halljuk, hogy már tarthatatlan az amerikai deficit, a költségvetési deficit és az amerikai államadósság, amely a katonai erőfeszítésekből származott. Ha 45-ben valamilyen csoda révén a nagy országok abban állapodtak volna meg, hogy ezentúl testvérek vagyunk (mint a keresztények, és mindenki szereti a másikat), nem fogunk egymás ellen harcolni, egymás ellen propagandát sem fogunk csinálni, jóba leszünk egymással, az Egyesült Államoknak sem kellett volna dollárokat erre a célra fordítani. Nyilvánvaló, hogy egész másutt tartanak az amerikaiak, hogyha ezt az erőfeszítést nem tették volna meg. Ellenpéldát hozok, Japánt és Németországot. Ez a két ország elvesztette a II. világháborút, és az volt a büntetése, hogy nem szerelhetett fel a II. világháború befejezése után nagy hadsereget. Ez a büntetés jutalomnak bizonyult. A két ország 1945 és 1985 között a világgazdaság éllovasává vált, mert azt a pénzt, amelyet mások háborúra fordítottak, ők produkcióra, oktatásra, kultúrára, egészségügyre tudták fordítani.

Vissza kell vetítenünk ezeket a tanulságokat a magyar történelem „zivatáros” századaira, a török elleni időkre. Vegyük a dolgok társadalmi oldalát is. Mindenütt, ahol nagyon nagyok a katonai erőfeszítések, társadalmilag militarizálás következik be. A Szovjetunióról tudjuk, hogy bukásáig teljesen militarizált társadalom volt. De azt is tudjuk, hogy az Egyesült Államokban is sok olyan dolog történt, ami abból származott, hogy nekik védekezniük kellett a szovjet veszély ellen. A civil társadalmat, amely ott sokkal nagyobb mértékben fejlődött ki, mint a világ legtöbb helyén, át- meg átjárta a militarizáltság nem tudom milyen hosszan felsorolható elemeinek sorozata. A török időben a magyar társadalom militarizálása elkerülhetetlen volt, hiszen az ország számára a legfontosabb a törökök elleni védekezés volt. Vagyis a katonai elem túlsúlyba került. Tudjuk, hogy már Mátyás idejében is (tehát abban a pillanatban, amikor még a Bibó által jellemzett leszakadása Nyugattól nem következett be) jóval nagyobb volt a nemeseknek az ország életében aránya és szerepe, mint ugyanabban az időben Franciaországban. Tudjuk, hogy már ebben is nagy szerepet játszottak a korábban szükségesnek bizonyult

katonai erőfeszítések, hiszen a török elleni védekezés nem a mohácsi vésszel kezdődött meg, hanem sokkal korábban. Amikor a nemességről, a nemesség túlsúlyáról szólnunk, tudnunk kell, hogy 1500 és 1700 között a militarizáltság eltorzította a társadalmi viszonyokat. A torz szóval persze vigyázni kell, mert nem könnyű eldönteni, hogy mit nevezünk torznak vagy egészségesnek egy társadalomban. Azt hiszem azonban, joggal állítható, hogy egészséges az, ha békés elemek, az építő elemek, a paraszt, a földműves, a mérnök, az orvos játsszák a fő szerepet a társadalomban, és nem a katonáskodó elemek.

„E katasztrófák ellenére a következő két évszázadban az ország szellemi téren igen nagy mozgékonytságot és teljesítőképességet mutat, sőt éppen ekkor kapcsolódik bele nagyobb lendülettel és tömegerővel az európai szellemi áramlatokba”.¹¹⁷ Itt ellentmondást látunk. Ha úgy megmerevedett és annyira kiszolgáltatottá lett az ország, akkor honnan a teljesítőképesség? Bibó megmagyarázza: „Jele ez annak, hogy a középkori előkészítő és beleilleszkedő magyar erőfeszítések a 14–15. századi nagy politikai fellendülés után a 16–17. századra jutottak, illetőleg jobb feltételek mellett jutottak volna oda, hogy Magyarországot az európai közösség egy saját lábán álló és önálló teljesítményekre képes politikai és kulturális egységévé tegyék.”¹¹⁸ Azt hiszem, hogy tárgyilagosságra törekvő leírásban vagy elemzésben a XVI. és XVII. század nem lehetett virágzás, hanem folytonos pusztulásnak kitettség és folyamatos militarizáltság. De az is tény, hogy az irodalomtörténet és a művészettörténet művelője könnyen teheti magáévá azt a gondolatot, hogy a XVI. század virágzás volt. A XVIII. században eljutott az ország odáig, hogy előbb az ország területének nagyobb részéről és végül az egész országból sikerült eltávolítani a törököket, és már nem volt török az országban. Ez a század viszont a gazdasági felvirágzás egyik legnagyobb korszaka a magyar történelemben. Vagyis az 1500 és 1800 közötti időkben sem távolodott el az ország annyira Nyugattól, mint ahogy az idézett szövegekből következtetni lehetne. Bizonyos, hogy távolabb került a Nyugattól. Ennek igen sok oka volt. Az egyik döntő ok a török elleni háború. A másik döntő ok, hogy közben a világkereskedelmi útvonalak átrendeződtek. Az 1514 és 1830 közötti háromszáz év sem jellemezhető véglegessé vált „rideg, uniformizált elnyomással”,¹¹⁹ „tökéletesen megmerevített társadalmi erőviszonyokkal”,¹²⁰ „teljességgel megmerevedett társadalmi hierarchiával”,¹²¹ vagy ilyen mondatokkal: „... a magyar társadalmi rétegek egymás közötti erőviszonyai 1514 óta mozdulatlanul állottak, vagy ha megmozdul-

¹¹⁷ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. Id.mű. 575. o.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. Id. mű. 498. o.

¹²⁰ Uo. 501. o.

¹²¹ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Id. mű. 577. o.

tak, visszafelé, a szabadság összezsugorodása, a nyomorúság elmélyülése irányában mozdultak.”¹²²

A kiegyezés korának értékelésénél mutatkozik leginkább a koncepció egyoldalúsága.

„...a hatvanhetes kiegyezésben, ezen az új holtponton az idegen király, a nagybirtokos főnemesség, a maga szűkebb érdekalapjaira visszahúzódó köznemesség és a megriadt s a hatalommal szemben való lojalitásra visszatérő értelmiség, miután úgy érzik, hogy önmagukban egyikük sem képes a helyzet ura maradni, újból helyreállítják azt a kompromisszumot, amely modernizált formák között, de tökéletesen megmerevített társadalmi erőviszonyok mellett, tovább őrzi az immár több mint háromszáz esztendőes egyensúlyt.”¹²³

Ez az összegezés téves. 1500 körül Magyarország középkori ország volt, túlnyomóan paraszti ország, illetve a parasztságon kívül volt egy túlságosan nagyra nőtt nemessége, és volt egy jelentéktelen polgársága. Nem gondolhatta Bibó komolyan, hogy ugyanaz volt az ország 1900-ban is, és ugyanazok voltak a társadalmi viszonyok. A kiegyezés korában kifejlődött egy magyar polgárság, amely az első világháború kitörése előtt nem volt olyan erős, mint a német polgárság, olyan erős sem, mint a francia polgárság, de tökéletesen más ország volt már az, amelyben ilyen nagy létszámú, nagy gazdagságú, nagy teljesítményeket mutató nagyburzsoázia, középburzsoázia, kisburzsoázia volt. Egy másik ország volt ez a maga vasútjaival és parasztbirtokaival.

4. BIBÓ ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

A továbbiakban *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányt tárgyalom. Témája a nemzeti kérdés, abban a régióban, amelyben élünk. Teljes egészében nem fogom ezt a tanulmányt elemezni, célom az, hogy a politikai kultúrával és a kibontakozási lehetőségekkel vagy lehetetlenségekkel foglalkozó részeket mutassam be. A tanulmány elején, az első fejezetben szó van az európai nemzetek kialakulásáról. Ez a rész egy nagyon okos és fantasztikus műveltséggel rendelkező ember világos gondolatait tartalmazza, de ne olvassuk Bibót sem úgy, mint hajdanán Lenint olvasták, vagy nagyon bigott katolikus országokban az enciklikákat olvasták. Ne olvassuk úgy, hogy minden mondat úgy van, és változtathatatlan igazságtartalmat hordoz. A tanulmányon és több más tanulmányán is végigvonul az a gondolat, hogy az európai nemzetek nagyon korán kialakultak, valamikor az V. és a XIV. század között, és azóta szilárd és stabil képződmények többé-kevésbé szí-

¹²² Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. Id. mű. 500. o.

¹²³ Uo. 501. o.

lárd államhatárokkal is, kivéve a németeket és az azoktól keletre eső világot, ahol a nemzetek szintén kialakultak, de nincsenek szilárd határok. Ez erős túlzás. Az irodalom nagy része úgy tartja, hogy nemzetekről a XVIII. század óta beszélhetünk, nagyjából a francia forradalom óta. Amikor a modern nemzetekről beszélünk, akkor általában a XVIII. század végével kezdődő fejlődésre szokás gondolni, de hivatkoznak az előzményekre is, például arra, hogy a francia forradalmat megelőző évtizedekben a francia királyok már valamilyen keretét létrehozták a francia nemzetnek. Valamilyen előzményei a modern nemzeteknek kétségtelenül jelen voltak korábban is. Ezeket az előzményeket azonban szilárd és stabil nemzetnek nevezni túlzás volt. Idézek: „1414-ben, a konstanzi zsinaton a nyugati Európa öt vezető nemzete: az olasz, francia, angol, német és spanyol, kialakult karakterű, politikailag együvé tartozó és tudatosan számon tartott *egységek* jelennek meg.”¹²⁴

A továbbiakban még hozzátesszi: „Ekkor fejeződik be a Pireneusi-félsziget újraegyesülése, majd szétválása *spanyol* és *portugál* nemzetre...”¹²⁵ Kérdezem: és a katalánok? A spanyoltól nyelvében is elkülönülő katalán nemzet itt nem jelenik meg. A tanulmány nem vesz tudomást arról, hogy írásának időpontjában vitathatatlanul régen létezőnek és egységesnek látszó nemzetek és államhatárok csak látszat szerint léteznek régóta, és csak látszat szerint egységesek.

A tanulmány legfontosabb fejezete a politikai kultúra deformálódásáról szól. Kezdi azzal a közkeletű nézettel, amely szerint ezt a vidéket eredendő elmaradottság jellemzi. Ma is általános ez a nézet. Amikor az első nemzetközi konferencián vettem részt életemben,* világhírű szakértőktől hallottam azt, hogy nagyon jó, hogy az oroszok „ott bent” vannak, mert ha „onnan” kimennek, majd meglátják, hogy milyen nagy baj lesz. Legyünk őszinték, ezek a jóslatok be is következtek. Ma is közkeletű nézet az egész világon, hogy Közép- és Kelet-Európát politikai elmaradottság jellemzi. Néhány vonását Bibó is említi: „Mindez azt látszik valószínűvé tenni, hogy e terület népei és országai *nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre alkatilag képtelenek*.”¹²⁶ Ezt a nézetet Bibó cáfolja: „Ez az egész beállítás bizonyos való tényekből indul ki, viszont végső következtetésében súlyosan félrevezető. Arra azonban kiválóan alkalmas, hogy ennek alapján egy kézlegyintéssel ki lehessen térni e terület konszolidálásának fáradságos és kényelmetlen kérdései elől, s indokolni lehessen a legellentétesebb megoldási javaslatokat, melyek abban az egyben egyeznek, hogy felületesek és veszedelmesek.”¹²⁷

¹²⁴ Bibó István: A keleteurópai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. Id. mű. 188–189. o.

¹²⁵ Uo. 189. o.

¹²⁶ Uo. 212. o.

¹²⁷ Uo. 212–213. o.

* A VII. Szociológiai Világkongresszuson (Várna, 1970).

Tehát az első tétel: valóban elmaradott, de ebből még nem következik, hogy a demokratikus fejlődésre alkatilag képtelen. Második tétel: azok az intézmények, amelyek Nyugat-Európában a demokrácia előiskoláját alkották, Közép- és Kelet-Európa társadalmát sokkal kevésbé intenzíven dolgozták át. A szerződésszerű relációkon alapuló hűbériség területe csak az Elbáig terjedt. Most leleplezhetjük Bibót, aki más tanulmányaiban kissé eufemisztikusan ír erről a dologról. Itt leírja, hogy ez a szerződéses társadalom, amely szerinte Franciaországban létezett 1300-ban, ugyanakkor nem létezett Magyarországon. „A nyugati értelemben vett, személyes, szerződésszerű relációkon alapuló *hűbériség* területe csak az Elbáig terjedt, azon túl a rideg, uniformizált *jobbágység* túlnyomó uralma kezdődött. A polgári életforma és a kereszténység és humanizmus által megszelídített társadalmi módszerek és érintkezési formák uralma nyugatról keletre csökkenő mértékben ért el a legalsó rétegekig. Ennek megfelelően az újkori forradalmakat hordozó városi polgárság, majd a nyomában feltörő ipari munkásság ezekben az országokban sokkal kevésbé szervesen fejlődött...”¹²⁸ Ezek a negatívumok. Az érem másik oldala: „...a modern társadalomfejlődés keresztény, humanista, polgári és munkásmozgalmi előzményei, ha kisebb mértékben is, de *megvoltak* ezen a területen is. Közép- és Kelet-Európa népeit évszázadokon keresztül társadalmi, politikai és gazdasági szempontból fokozati különbségek választották el Nyugat-Európától, és Nyugat-Európához nemcsak területileg, de alkatilag is legközelebb estek.”¹²⁹

A következő tétel az előzőkhöz kapcsolódik. Ezekben az országokban (gondoljunk elsősorban három országra, Lengyelországra, Csehszlovákiára, Magyarországra) a nem-polgári vonások ellenére mégis voltak polgári vonások, tehát a helyzet nem teljesen reménytelen. Elfogadja a következőket: „...ezekben az országokban arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták s katonai klikkek olyan hatalmat és befolyást gyakoroltak, melyet szabad szellemű és egészséges fejlődésű ország el nem viselne.”¹³⁰ Cáfolja viszont azt az állítást, amely szerint: „...e terület kicsinyes, szűk, erőszakos és antidemokratikus nacionalizmusát a hatalmat birtokló vagy befolyással bíró arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek abbeli *érdeke* magyarázza, hogy ez országok népeit rabszolgai engedelmességben tartásuk s figyelmüket a társadalmi kérdésekről eltereljük.”¹³¹ Ezek az érdekek jelen vannak, mondja Bibó, de ezekből nem lehet levezetni azt, hogy a tömegek hajlandók az említett politikai tényezőknek a félrevezető hazugságait követni. Továbbá tétele az, hogy „A zavaros filozófiák féligazságai és a propaganda hazugságai csak akkor hatnak egyénekre vagy közösségekre, ha azokat nagy intenzitással átélte félelmes és félrevezető élmények hajlamossá teszik féligazságok és hazugsá-

¹²⁸ Uo. 213. o.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo. 214. o.

¹³¹ Uo.

gok elhívására, mert azok alapján öncsalásaikat igazolhatják, hiú reményeiket táplálhatják, hamis képzeteikben megrögződhetnek, és bizonyos indulataiknak kielégülést szerezhetnek.”¹³² Például Romániában a lakosság nagy része elhiszi, amit a román szélsőséges nacionalisták mondanak és terjesztenek a magyarokról. Mindegy, hogy melyek ezek a hazugságok, az a kérdés, hogy miért van hatásuk. Bibó erre próbál választ keresni. A magyarázata a politikai hisztéria.

A politikai hisztéria visszatér különböző tanulmányaiban, mint nagyon sok helyen alkalmazott magyarázó elv. Minden esetben abból vezeti le, hogy népeket, tömegeket olyan megrázkódtatások érnek, amelyeket lelkileg nem tudnak feldolgozni, és ebből politikai hisztéria származik. Ezekben az országokban a nemzetté alakulás folyamata volt olyan megrázkódtatás, amely a politikai hisztériát kiváltotta. „...az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzeteknél mind a valóságban, mind a közösség tudatában olyan magától értetődően, világosan, körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: *a saját nemzeti és állami keret realitása*, a főváros, a gazdasági és politikai *összeszokottság*, az egységes társadalmi *elit* stb. stb. ...Kelet-Európában a nemzeti keret valami olyan dolog volt, amit *meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan féltetni kellett*, nemcsak a meglévő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem *a saját népesség egy részének a közönyétől* s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.”¹³³ Mindezeket meg kellett csinálni a magyaroknak, cseheknek, lengyeleknek és a többieknek is. Mielőtt továbbmennénk, vonjuk le a konzekvenciát. A konzekvencia, hogy a demokrácia mifelénk (ez a mifelénk a közép-európai régió) azért nem tud létrejönni, mert ameddig a nemzeti kérdést nem tisztáztuk, addig képtelenek vagyunk demokráciát csinálni. A nemzeti kérdést viszont azért nem tudjuk tisztázni, mert azt csak demokratikus keretek között lehet. Ahhoz, hogy demokrácia lehessen, a nemzeti kérdést kell rendezni, és ahhoz, hogy a nemzeti kérdést rendezni lehessen, előzőleg demokráciára lenne szükség. Tehát csapdahelyzet alakult ki a szóban forgó országokban. A következőkben Bibó kiutat keres ebből a csapdahelyzetből.

Mielőtt ennek a kiútnak az esélyeit elkezdenénk tárgyalni, térjünk ki ennek a csapdahelyzetnek néhány karakterisztikus vonására. Egyik a **közösségért való egzisztenciális félelem**, a nemzet megsemmisülésétől való félelem. Ez visszatér a mai magyar, a mai román, a mai szlovák irodalomban, nem folytatom. Az ide vonatkozó esszék és publicisztikai termékek lényegi vonásaikat tekintve kísértetiesen hasonlítanak egymásra. A következő vonása ennek a csapdahelyzetnek, hogy állandóan jelentkezik a **nemzet öntudatának, ébresztésének feladványa**, amelyet vállalnak valakik. Azt mondja Bibó, nem sok értelme lenne annak, hogy

¹³² Uo. 215. o.

¹³³ Uo. 216. o.

valaki Angliában, vagy Franciaországban azt a feladványt vállalná magára, hogy felébressze a nemzeti öntudatot, mert angol vagy francia vonatkozásban a nemzeti öntudat állandó szüntelen ébrentartásának nincs sok értelme, hiszen, ha kell, úgyis felébred. És ha felébred, úgysem vitás, hogy francia vagy angol nemzeti öntudat ébredt fel. A következő vonás az **antidemokratikus nacionalizmus**, amelyről azt mondja, „a modern európai politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma ...elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, mely *nem* biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit.”¹³⁴ A Bibó-konferencián* a kerekasztal-beszélgetésen elhangzott az a nézet, hogy Bibó nem láthatta előre azt, amit most átélünk, például a jugoszláviai válságot. Ezek a mondatok mutatják, hogy egészen világosan látott ebben a kérdésben. Ezután jön a híres Bibó-idézet, amelyet leginkább azok szoktak idézni, akikhez ez nem illik. „*Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni*: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandáktól, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek *azáltal* válnak valódi veszedelmekké, hogy *félünk* tőlük.”¹³⁵ Azt gondolom, hogy ha a jelenlegi Magyarországon ezt a definíciót következetesen alkalmazzuk, akkor nagyon sok rokonszenves emberről kell azt mondanunk, hogy nem demokrata, mert fél. Ki ettől fél, ki attól fél. Ki az MDF-től fél, ki az SZDSZ-től fél. Ki a vad nacionalistáktól fél, ki pedig a kozmopolita liberálisoktól. Nem sorolom a lehetőségeket, hogy ki mindenkitől lehet félni, hogyha valaki hajlamos az ilyesmire. „Közép- és Kelet-Európa országai *azért* féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s *minthogy* féltek, nem is tudtak azokká válni”¹³⁶

Ezek valóban olyan szavak, amelyek nemcsak klasszikusak, hanem Varsótól Prágáig, Prágától Budapestig, Bukaresttől Belgrádig egyértelműen jellemzik a jelen helyzetet, legfeljebb a félelem méretében vannak különbségek. „Így a félelem, a veszély állandó érzésében szabállyá vált mindaz, amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkuratítása, a cenzúra, az ellenség 'bérenc'-einek, az 'áruló'-nak a keresése...”¹³⁷

Nagyon keresni kell olyan politikai csoportosulást, olyan társadalmi réteget és társaságot, amelyre ez nem volna jellemző.

„A demokrácia meghamisításának és korrumpálásának a legváltozatosabb formái jelentek meg, a legszubtilisabb, gyakran nem is tudatos módszerektől egészen a legdurvábbakig: az általános választójognak a demokratikus fejlődés *ellen* való kijátszása, egészségtelen és nem tiszta szempontokon nyugvó koalí-

¹³⁴ Uo. 219. o.

¹³⁵ Uo. 220. o.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Uo.

* Valószínűleg az 1992. novemberi szegedi Bibó-konferenciára utal.

ciók és kompromisszumok rendszere, az egészséges közösségi akaratképzést meggátló vagy meghamisító választási rendszerek vagy választási visszaélések, puccsok és átmeneti diktatúrák.”¹³⁸ Ezeknek nap mint nap tanúi vagyunk. „... Közép- és Kelet-Európában a társadalmi vezetés terén olyan tényezők jutottak szerephez, vagy nyerték vissza szerepüket, melyek azután nagymértékben hozzájárultak a politikai fejlődés egészséges és demokratikus vonalának az elhajlásához. Nyugaton a demokratikus és nemzeti fejlődés mozgó elitje elsősorban jogászokból, közigazgatási emberekből, politikai írókból, a gazdasági élet vezetőiből, szabad foglalkozású értelmiségiekből és szakszervezeti vezetőkől tevődött össze. Közép- és Kelet-Európában ezzel szemben... döntő szerephez jutott az *uralkodó*, a *nemes* és a *katona*, másrészt egészen különleges szerepet kapott az ún. *nemzeti intelligencia*.”¹³⁹ Az uralkodó, a nemes, a katona szerepét ismerjük. És a nemzeti intelligencia? „Különösen megnövekedett a jelentősége azoknak az értelmiségi foglalkozásoknak, melyek a nemzeti közösség megkülönböztető sajátosságaival foglalkoztak, s azokat ápolták; íróknak, nyelvészeknek, történészeknek, papoknak, tanítóknak, etnográfusoknak. Ezért lett a 'kultúra' ezekben az országokban olyan óriási politikai jelentőségű momentum, ami azonban nem annyira a kultúra virágzását jelentette, mint inkább *elpolitizálódását*. Minthogy ugyanis ezek az országok nem 'léteztek' a megszakítatlan történeti folytonosság nyugat-európai értelmében, a nemzeti intelligenciára hárult az a feladat, hogy feltárják és ápolják az új vagy újjászülető nemzet megkülönböztető és különálló nyelvi, népi individualitását, és igazolják – ami valóban igaz is volt –, hogy ezek az új népi keretek a maguk nemzeti életének minden hiányossága ellenére is gyökeresebbek és elevenebbek, mint az itt meglévő dinasztikus állami keretek.”¹⁴⁰

Ehhez szorosan kapcsolódik: „A társadalmi szerkezet deformálódását nyomon követte a *politikai* jellem *deformálódása* is, s kialakult az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kívánatos* dolgok között.”¹⁴¹ A *valóságos*, a *lehetséges* és a *kívánatos* közti megkülönböztetés különben egyik vezérlő gondolata Bibónak. Következő vonás a **nemzeti materializmus**. Ez is a közösségi hisztériához kapcsolódik. „A nemzeti élet minden megnyilvánulása a *legádázabb nemzeti célszerűség* alá rendelődt, s mind reális, mind képzelt teljesítményük – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztette spontán, öncélú jellegét, és belekerült a *nemzeti öndokumentáció* szolgálatába. A hamisítástól a gyilkossáig minden szent és sérthetetlen lett, ha 'a nemzet nevében', 'a nemzet érdekében' történt.”¹⁴²

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ Uo. 221–222. o.

¹⁴⁰ Uo. 223. o.

¹⁴¹ Uo. 224. o.

¹⁴² Uo. 225. o.

Ennyit a jellemvonásokról, a továbbiakban a kiűtkeresésekről lesz szó. Külön tárgyalja a magyar–csehszlovák vitát és a magyar–csehszlovák frazeológiát. Ebből csak adalékként pár sort idézek. „A magyar módszer a történeti régiségekre, az ezeréves birtoklásra támaszkodik. Ennek az ezer évnek minden magasztos vagy magasztosítható eseménye bele van állítva a történeti igény megalapozásába, mindenekelőtt az a tétel, hogy ha a magyarok nem véreztek volna Európáért a török veszedelemmel szemben, akkor nem ritkultak volna meg annyira saját országukban, s Európa megbocsáthatatlan hálátlanságot követ el, ha a történeti magyar államnak ilyen módon kialakult soknyelvűsége miatt azt felosztja. Az indokolás helyenként teljesen belefullad a historizálásba, s középkori szentek és királyok vonulnak fel a történelmi Magyarország igazolóiként.”¹⁴³ Egyébként „[m]ind a három nemzet [a lengyel, a cseh és a magyar] úgy érezte, és joggal, hogy Európa szégyenletesen cserbenhagyta.”¹⁴⁴ A csalódás, az Európában való csalódás közös. Lengyelek, csehek, magyarok, szerbek, horvátok, mind csalódtunk Európában. Folyamatosan és fokozatosan csalódnunk Európában, és folyamatosan Európa szemére vetjük azokat a vétségeket, amelyeket velünk szemben elkövettek. A csalódáshoz kapcsolódik a kisállami öntudatnak és a nagyállami protektorátusnak az egyesítése. Ez nagyon jól meglátszott 1938 előtt, amikor a csehek egész Közép-Európa vezető nemzetének képzelték magukat, iparilag, kulturálisan, demokratikusan legkülönb nemzetnek ebben a régióban, vezető szerepre hívatottak. Összekapcsolva azzal a biztos tudattal, hogy az angolok és a franciák meg fogják védeni őket mindenkivel szemben. Ezután jött München, amikor ebben csalódtak. Rendkívül rövid idő alatt létrejött a cseh nemzeti öntudat, ugyanazon jellegzetességekkel, de úgy gondolták, hogy az oroszok fogják őket pártfogolni. Most nem tudom, hogy mit választhatnak, talán a józan ész lesz ezeknek a megpróbáltatásoknak a vége. De Magyarországon is a szélső jobboldal, elsősorban a magyar nyilaskeresztes mozgalom és az Imrédy-párt 1938-tól kezdve egyesítette a románokkal, szlovákokkal, szerbekkel, zsidókkal szembeni legarrogánsabb nacionalizmust a német nemzeti szocializmus protektorátusának elfogadásával.

A következőkben a kiűtről lesz szó. Bibó számára az a megoldás útja, hogy amikor demokráciát akarunk csinálni, kezdjük a nemzeti kérdés rendezésével. Húzzuk meg az új stabil határokat, amelyek az esetek többségében etnikai határok. Ezek az új határok megszokottá válnak egy idő után, és ha ez bekövetkezik, akkor a határkérdés már nem fog őrvongásokat és hisztériákat létrehozni, s akkor elkezdődhet az egészséges demokráciának a kialakulása. Ez még a párizsi békeszerződés előtt volt, és érdemes elolvasni azokat a sorokat, amelyek a jó békeszerződés tudományáról szólnak. Végeredményben ez a tanulmány azt

¹⁴³ Uo. 233–234. o.

¹⁴⁴ Uo. 209–210. o.

mondotta akkor, hogy itt nem várható semmi jó, mert a csaknem utolsó lapon azt olvasom: „Hogy a szemünk előtt kialakuló békemű végsőleg milyen lesz, azt még nem tudhatjuk. Hogy nem sok jót ígér, azt már látjuk.”¹⁴⁵ Bibó azt gondolta, mikor a kéziratot nyomdába küldte, hogy ha a párizsi békeszerződés valóban olyan lesz, mint amilyennek előre lehetett látni, akkor ez a következő évtizedekben a nacionalizmusok összevisszaságát fogja magával hozni, és hisztérikus lelkiállapotot fog kiváltani valamennyi nemzetnél. Ha nem húznak egészséges határokat, akkor mindenütt olyan fajtájú nacionalizmus fog győzedelmeskedni, amely megfojtja a demokráciát. A románoknál például eszeveszett nacionalizmust vált ki az a félelem, hogy végül mégis csak vissza kell adniuk területeket, ugyanezt a szlovákoknál, és ugyanezt látjuk a szerbeknél és a horvátoknál. A másik oldalon a rossz békeszerződés és a magyar kisebbség elnyomása a magyar nacionalizmusnak ad ösztönzést.

A tanulmány eredetileg 1946 májusa és júliusa között jelent meg az *Új Magyarországnak*. A *Válasz* 1946. októberi száma közölte Bibó újabb tanulmányát: *A békeszerződés és a magyar demokrácia*. Ebben a tanulmányban azt a kérdést is felteszi, hogy mit kell akkor tenni, ha a párizsi békeszerződés olyan lesz, mint amilyennek várni lehetett, és amilyen azután tényleg lett. A válasz: „...ezt a békeszerződést kötelezőként el kell fogadni, száz százalékgig teljesíteni kell, és mindenféle politikai ideológiát, politikai agitációt és politikai hiedelmet, mely ennek közeli vagy távoli megváltoztatására épül fel, szigorúan és maradéktalanul félre kell tenni. Először azért, mert a legkisebb eltérés ettől az elvtől katasztrofális következményekkel járhat a határokon túli magyarság számára. Másodszor azért, mert ez az állásfoglalás felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének: ebből a békeműből ugyanis, akármennyire nem vigasztaló körülmények között folyik is, magyar vonatkozásban valószínűen egy hosszú lejárátú, esetleg nemzedékre szóló területi stabilitás fog kialakulni. Végül azért, mert a területi változások *ideológiája* (revizionizmus) akkor is természetlen és zsákutcába vivő, ha maguk a területi változások lehetségesek és valószínűek volnának is. A trianoni békeszerződés újabb szankcionálásával szemben egyetlen lehetséges termékeny álláspont van, amire vezető államférfiaink már utaltak: a dán példa követése, akik Schleswig-Holsteinnek 1864-ben történt elvesztése után kiadták a jelszót, hogy az elvesztett tartományokat az országon *belül* kell visszaszerezni.”¹⁴⁶ Előadásomat a következő idézettel zárom:

„Magyarország a létrejött békeszerződést, bármilyen súlyos legyen is, ha egyszer aláírta, hiánytalanul teljesíteni fogja. Nem volna őszinte, ha úgy tenné, mint aki lelkes hívővé válna a békeszerződés súlyos rendelkezéseinek. De nem fog ideológiát vagy programot csinálni a határok megváltoztatásából, és nem fog olyan politikát folytatni,

¹⁴⁵ Uo. 263. o.

¹⁴⁶ Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. In: Bibó István Válogatott tanulmányok. II. kötet. Id. mű. 291. o.

mely a maga területi sérelmeinek az orvoslása érdekében nemzetközi válságokra vagy katasztrófákra spekulál, hanem fenntartás nélkül berendezkedik a békeszerződés által teremtett állapotra. Egyetlenegy fenntartásról azonban nem tehet le: nem adhatja fel a magyar kisebbségek sorsával szemben való politikai érdekelttségét, ezt azonban nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek életérdekeinek a reális biztosításával óhajtja érvényesíteni. Végül leszögezi Magyarország, hogy a békeszerződés minden keménysége sem lehet ok arra, hogy az ország feladja az európai emberség, a demokrácia, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségekbe való beilleszkedés politikáját.”¹⁴⁷

¹⁴⁷ Uo. 295–296. o.

III. A MAGYAR TÁRSADALOM

XIX. ÉS XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

A XIX. század első felében, a reformkorban, a magyar politikai gondolkodásban a liberalizmus játszotta a vezető szerepet. Ez a liberalizmus azonban a francia forradalom utáni liberalizmus volt. A francia forradalom két uralkodó eszméje az egyenlőség és a szabadság volt. A forradalmárok magától értetődőnek tekintették, hogy a kettő egyszerre megvalósítható, és nem kerül egymással ellentétbe. A francia forradalom jakobinus terrorja, valamint a 48-as forradalomban föllépő szocialista és kommunista eszmék világszerte megrendítették a hitet abban, hogy ez a dolog olyan egyszerű lenne.

Ennek a korszaknak a liberális gondolkodói mindenekelőtt azt a tanulságot vonták le, hogy demokrácia és liberalizmus nem azonos. A demokrácia a többség uralmát, a liberalizmus viszont az egyéni szabadság biztosítását jelenti. Ha a többség úgy gondolkozik, és olyan törvényeket és olyan szabályokat hoz, amelyek az egyéni szabadságot megsemmisítik, akkor a civilizáció veszélybe kerül. Ez a gondolat visszatér Constant-nál, Tocqueville-nél és másoknál, de talán legélesebben Eötvös József könyvében, *A XIX. század uralkodó eszméiben*. Azzal a gondolkodásmóddal száll szembe, amely szerint az a legjobb, ha minél több dolgot szabályoz a többségi elv alapján az állam, tehát nem az abszolút uralkodó, a demokratikus állam, ahol a parlamentet szabadon választják meg. Minél inkább részt vesznek a polgárok a közéletben, és minél több dologról gondoskodnak, minél több dologról határoznak, vagyis mindenki minél többet kormányoz, annál teljesebb a demokrácia. Ennek következtében mindenki szabályozva van a többségi akarat által. Millnél is, Tocqueville-nél is és Eötvösnél is visszatér az a gondolat, hogy az alapprobléma az, hogyan lehet az egyéni szabadságot biztosítani a többségi akarattal szemben.

„Az állam célja a biztosság. Amely állam ezt nem adhatja meg az egyeseknek, polgárai méltán a legnagyobb rossznak tarthatják azt...”¹⁴⁸ Biztonságon ért személyi és vagyonbiztonságot, de ért másfajta biztonságot is: a gondolkodás, véleménynyilvánítás, cselekvés biztonságát is. „...a vallásos és erkölcsi meggyőződéseibe ütköző sérelmekről is kötelessége az államnak polgárát védeni...”¹⁴⁹ Tehát ez tisztán negatív értelmű védelem, vagyis az a célja, hogy vallásos és erkölcsi meggyőződésében senki se sérthesse a másikat. Eötvösnek az volt az álláspontja, hogy az államnak nem az a feladata, hogy helyes útra térítse az embereket. „...nem abban áll az állam feladata, hogy polgárainak hitét, érzelmeit és meggyőződését alakítsa, hanem inkább abban, hogy azokat

¹⁴⁸ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államhatalomra*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, Magyar Helikon 1981. 105. o.

¹⁴⁹ Uo. 111. o.

minden sérelem ellen óvja.”¹⁵⁰ Az állam nevelő céljával szemben volt egy technikai, hogy úgy mondjam hatékonysági érve, nevezetesen, hogy hiába tűz ki az állam ilyen célokat, mert úgysem fogja tudni megvalósítani. Minél inkább akarja vezetni az embereket, annál inkább kudarcot fog szenvedni. Könyvében részletesen tárgyalja azt, hogy Napóleon, aki etatisztikus oktatási rendszert vezetett be, illetve folytatott, mert már előtte is ilyen volt az oktatási rendszer, mennyire nem boldogult ilyen célú törekvéseivel. A rezsimhez hűséges embereket akart nevelni, de ez soha nem sikerült. Ugyanígy jártak már jóval korábban a jezsuiták is, és Eötvös nagyon részletesen kimutatja, hogy minél inkább akarnak az emberekből lojális embereket csinálni, annál kevésbé lesznek lojálisak. Ugyanez vonatkozik a cenzúrára is, azt írja erről, hogy ahol a legnagyobb csend uralkodik, a leghalkabb szó sem megy veszendőbe. Tehát minden ilyen törekvést eredménytelennek tekint. De nem ezen van a lényeg a gondolatmenetében, hanem azon, hogy elvi kifogásai vannak az ellen, hogy az állam az oktatási rendszeren keresztül és más ilyen rendszereken keresztül a polgárait nevelje. „Újabb időkben mindenütt az államnak igénylik azt a jogot, hogy polgárait nevelhesse, s pedig azért, mivel a nevelést biztos eszköznek tartják, a polgárok érzületére hatni. Részemről tagadom e jogot, miután – legalább szabad államban – az államhatalomnak, vagyis azoknak, kikre annak gyakorlását bízta, lehetetlen oly jogot tulajdonítani, mely nemcsak minden egyéni szabadságot, hanem a haladás lehetőségét is megsemmisíti, s melyet az államhatalom kezelői, a dolgok természeténél fogva, szükségképp mindig csak eszközül használnak, hogy magukat a hatalomban megerősítsék. Éppen abban áll a szabad alkotmányok előnye, hogy a polgárok érzülete ad irányt a kormánynak. Aki meg akarja fordítani e viszonyt, s a kormány jogának állítja a polgárok érzelmeinek meghatározását: a legnagyobb ellentmondásban van a szabad állam eszméjével.”¹⁵¹

Ezek a nézetei különben nem teljesen eredetiek, néhány ilyen mondatot Humboldtól is lehetne idézni, aki Millen és Tocqueville-en kívül nagyon erősen hatott rá. Benjamin Constant, Mill, Tocqueville, Humboldt, ezt a négyes csillagzatot lehetne kijelölni, ha Eötvösről beszélünk.

Ezt az elvet a gazdasági életre is érvényesítette. „Az államra vonatkozó téveszmék között egynek sincsenek gyakorlatilag veszélyesebb eredményei, mint annak, miszerint igen is nagyszerűnek gondolják az állam feladatát, s azt hiszik, hogy kötelessége nemcsak az anyagi és erkölcsi javaknak *védelmében*, hanem egyszersmind azoknak az összesség részére *megszerzésében áll*. Nagyszerű gondolat oly társaságnak tartani az államot, melyben mindenki a köznek szenteli minden erejét, hogy aztán mint része az egésznek többet kapjon vissza, mint amennyit áldozott...” Ilyen társadalom azonban nem lehetséges.

¹⁵⁰ Uo. 111–112. o.

¹⁵¹ Uo. 233. o.

Ahhoz, hogy az állam polgárait boldoggá tehesse, „...a mindenhatóság mellett mindentudónak is kellene lennie, azaz: tökéletesen ismernie kellene minden egyes szükségait és vágyait...”¹⁵² Mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy nem abban áll az állam feladata, hogy javakat juttasson a polgároknak, hanem az a feladata, hogy lehetőséget biztosítson a polgároknak arra, hogy maguk szerezzék meg ezeket a javakat.

„S ha az állam maga nem gondoskodhatik hozzátartozóinak boldogságáról, sőt azon anyagi és erkölcsi javakat, miktől a boldogság függ, mindenkinek magának kell megszereznie: kötelessége az államnak, arra nézve, amit amit maga nem tehet, megadni az egyesnek a lehetőséget, azaz: biztosítani kell az egyéni szabadságot, ami nélkül lehetetlen azon javak megszerzése, melyektől az egyes boldogsága függ.”¹⁵³ Vagyis gazdasági téren is az egyéni szabadság biztosításában látja a legfontosabb feladatot. Részletesen bírálja különben a kor szocialisztikus-kommunistikus eszméit, ezek akkor már teljesen közismertek voltak, és hosszan mutatja ki azt, hogy amennyiben a polgárok anyagi egyenlőségét akarja az állam biztosítani, ezt csak egy esetben teheti meg, tudniillik akkor, ha a legteljesebb zsarnokságot vezeti be, vagyis a végigvitt demokrácia nem jelent mást, mint a rendőrség uralmát. Ezek a nézetei a későbbiekben bebizonyosodtak.

A reformkorban a minta szinte mindenki számára Anglia volt. A márciusi ifjak körében – amely egy csoportja volt ennek a korszaknak – volt olyan elképzelés, hogy a minta Franciaország. Mégpedig vagy a girondisták, vagy a jakobinusok, vagy a későbbi korszaknak, a restauráció korának a forradalmárai. Ez azonban kivételesnek mondható. Az egész politikai értelmiség az angol mintát akarta Magyarországon applikálni, és meggyőződésük volt az, hogy Magyarország abban a kivételes helyzetben van, hogy Magyarországon ezt könnyebb megcsinálni, mint a kontinentális Európa más országaiban, és könnyebb megcsinálni Magyarországon, mint például a szomszédos Ausztriában, vagy általában az örökös tartományokban.

Már említettem, hogy mindezek a gondolkodók a civil társadalom ideológiájának hívei: abból indulnak ki, hogy a független emberek társadalma az a polgári társadalom, amelyet meg akarnak valósítani. Akikről beszélünk, azok magyar birtokosok voltak. Volt köztük olyan, aki anyagilag hátrányosabb helyzetben volt a többieknél, de az is osztozott abban a meggyőződésben, hogy a legnagyobb lehetőséget a magyar polgári társadalom és liberális demokrácia kiépítésére éppen az biztosítja, hogy azok, akik ezt a dolgot csinálják, függetlenek az osztrák vagy Habsburg-államtól, mert birtokaik jövedelmeiből nyugodtan meg tudnak élni, nem szorulnak másokra. Ebben a tekintetben állandóan hivatkoztak is az angol példára, ahol a fejlődés kezdete valóban ez volt.

¹⁵² Uo. 120. o.

¹⁵³ Uo. 119–120. o.

Ennek megfelelően angol mintájú iparosodást tűztek ki célul, már Széchenyitől kezdve, meg voltak győződve arról, hogy ez nagyon jól fog sikerülni. Ebben az időben antikapitalista gondolkodó Magyarországon – legalábbis ha a jelentős embereket vesszük számításba – nem volt. A magyar birtokos nemesség a kapitalizmust kíváncsian dolognak tartotta, meg volt győződve arról, hogy elsőrendű magyar kapitalizmus lesz akkor, ha eléri céljukat, vagyis a parlamentáris kormányzatot, a jogegyenlőséget, a robot és a dézsma eltörlését és a többi ismert követelést. Szabó Miklós szavaival: ebben az időben a magyar gondolkodók nem romantikus antikapitalisták, hanem romantikus kapitalisták voltak. Meg voltak győződve arról, hogy a kapitalizmus meghozza a jólétet is, a szabadságot is.

Azt a különbséget sem látom – amit egyesek hangsúlyoznak –, hogy Széchenyi nem akart olyan messzire menni a forradalmasodásban, mint Kossuth, hanem organikus magyar fejlődésnek lett volna híve, amely szemben áll a túlzottan radikális társadalmi reformmal. Ezek az elképzelések visszavetítések. Nemcsak Széchenyi, de Kossuth sem volt forradalmár. Mind a ketten békés úton akarták a lehető legtöbbet elérni. Arra, hogy 1848 napjaiban hogyan alakult az uralkodó és a magyar politikai vezető réteg közötti küzdelem, most célszerűtlen lenne kitérni. Kossuth sem volt forradalmár, és Széchenyi sem volt forradalmár, de radikális átalakulást mind a ketten egyformán akartak. Abban valóban volt köztük eltérés, hogy hogyan ítélték meg Magyarország külpolitikai helyzetét, de ez nem az az eltérés, amelyet most tárgyalok.

Magától értetődő volt számukra, hogy ez a fejlődés organikus lesz, hiszen arra a birtokos rétegre van építve az egész magyar kibontakozás, amely eddig is az ország földjeinek birtokosa volt. Nem úgy áll, hogy Kossuth felforgató volt, és Széchenyi valami organikus fejlődésben hitt. Mindketten olyan „felforgatók” voltak, akik azt gondolták, hogy ez a fejlődés valóban organikus lesz Magyarországon: azokra a hagyományokra épül, amelyek megvoltak.

Ezt a 48-as nemzedéket – amelyen belül természetesen igen nagyok voltak a nézeteltérések, de ezek taktikaiak voltak – a vereség szétszórta, kivégzés, börtön, emigráció, belső emigráció – ismerjük ezeket a változatokat. Többen kimutatták már, hogy amikor a győzelem – az a félgyőzelem, vagy háromnegyed győzelem – 1867-ben bekövetkezett, akkor azoknak az embereknek, akik a reformkorban vezető szerepet játszottak, egy része nem élt, más része tébolyodott volt, vagy hazátlan volt, nem találta helyét a világban, tehát nivósökkenés következett be 1867-ben. A kiegyezés mindenesetre győzelemnek látszott, és sokan győzelemnek élték át. Külföldinek mindenesetre elég érzékeltetni a magyar történelem sajátosságait, ha az ember arra hívja fel a figyelmét, hogy ez olyan ország, ahol Ferenc József fejére az az ember tette fel a koronát, akit előzőleg *in effigie* kivégeztek.*

* Gróf Andrássy Gyula, a kiegyezés utáni első magyar kormány miniszterelnöke; 1851-ben a szabadságharcban való részvételéért távollétében halálra ítélték.

A kiegyezés a magyar vezető réteg és a császári ház között jött létre. Nem volt osztrák–magyar kiegyezés, nem az osztrák burzsoázia egyezett ki a magyar arisztokráciával – mint ahogy ilyet néha lehet olvasni valamilyen népszerűsítő munkában –, hanem az uralkodó és a magyar vezető réteg között jött létre. Az osztrák politikai vezető réteget és az osztrák gazdasági vezető réteget ezekben a tárgyalásokban mellőzték. A két partner között létrejött megegyezés azonban nem hozta létre azt a polgári társadalmat, amelynek az alapelveit változni próbáltam.

Parlamenti kormányzás jött létre Magyarországon, azonban nem egészen abban az értelemben, ahogy korábban kifejtettem. Parlamenti kormányzás esetén a törvényhozó hatalom a parlamentet illeti, a végrehajtó hatalom pedig annak a kormánynak a kezében van, amelyik parlamenti többséggel rendelkezik. Ezt a kormányt természetesen választások útján, vagy a parlamenten belül meg lehet buktatni, de ameddig ez nem történik meg, addig övé a végrehajtó hatalom. A magyar parlamentnek nem volt meg ez a lehetősége a kiegyezést követő időkben. Az ország belügyeiről rendelkezhetett a magyar parlament, de nem dönthetett a külügyekben, és nem dönthetett a hadügyekben. A külügyek és hadügyek intézése az uralkodó előjoga maradt. Márpedig a szuverenitás két legfontosabb kérdése éppen a külügyek és a hadügyek. Az ország fegyveres erejével nem a parlament rendelkezett, hanem az uralkodó. Hogy ennek a kérdésnek valamilyen jogi procedúráját, lefolytatását rendezhessék, abban egyeztek meg, hogy ezekben az ügyekben közös miniszterek vannak, tehát közös hadügyminiszter és közös külügyminiszter. És a közös miniszterek felelősséggel tartoznak a két parlament által választott – mert Ausztriában is bevezették a parlamentáris kormányzást – osztrák és magyar delegációnak. Valójában nem tartoztak felelősséggel, mert az, hogy ki legyen külügyminiszter, és ki legyen hadügyminiszter, mindig az uralkodó személyes döntésétől függött. Tehát a birodalom politikájának fő irányát nem a magyar vagy az osztrák parlament határozta meg, hanem az uralkodó, és természetesen az uralkodó tanácsadói. A magyar parlamentben levő ellenzék bírálhatta ezt a politikát, anélkül azonban, hogy erre az uralkodó bármit is hederített volna.

Magyarország lakói a kiegyezést tulajdonképpen nem fogadták el. A lakók többsége nemzetiségekhez tartozott, szlovák, román, szerb stb. nemzetiségekhez, és mindezek a nemzetiségek már nemzetiségi önállóságra törekedtek. Ebben az időben még nem törekedtek a románok arra, hogy Erdélyt Romániához csatolják, a szlovákok arra, hogy Szlovákia és Csehország egy közös országban egyesüljön, de maximális nemzetiségi függetlenségre és önállóságra törekedtek, és a kiegyezést ők éppen ezért nem fogadták el. A magyar anyanyelvűek kevesebben voltak, mint a lakosság 50 százaléka. De a magyar anyanyelvűek sem fogadták el a kiegyezést, mert az ország közepén levő Alföldön a lakosok többsége nem fogadta el ezt a kvázi-függetlenséget, hanem teljes függetlenséget – tehát magyar hadügyminisztert magyar hadsereggel, magyar külügyi-

nisztert magyar külügyi irányítással – követelt volna. Sem a magyarok, sem a nemzetiségek nem fogadták el a kiegyezést, vagyis ennek a kiegyezésnek nem volt semmiféle népcsoportban többsége. Másképpen ellenezték a kiegyezést a román anyanyelvűek, mint a magyar anyanyelvűek, de mindegyikük többsége ellenezte.

A kiegyezést 1867 és 1914 között csak úgy lehetett fenntartani, ha a mindenkori parlamentben többségi szavazattal rendelkezik az a kormány, amelyik a kiegyezés pártján van. Mivel a lakosság többsége a kiegyezés ellen volt, úgy kellett rendezni a választásokat, hogy ne a lakosság többségének akarata jusson érvényre, hanem a kiegyezéspártiak kerüljenek többségbe. Ehhez kellett a választójogot korlátozni, amely korlátozásnál említendő, hogy a 67-es választójog korlátozottabb volt, mint ugyanekkor Nyugat-Európában, de nem sokkal volt korlátozottabb. Ahogy teltek az évek, és Nyugat-Európában egyre jobban kiterjesztették a választójogot, egyre kiáltóbbá vált a különbség aközött, hogy Magyarországon a lakoságnak milyen kis része választja meg a képviselőket, szemben mondjuk Angliával vagy Franciaországgal. A másik eszköz pedig a választási csalások rendszere volt, amely visszatérő és ismert jelensége volt a magyar parlamentarizmusnak.

Magyarországon egyrészt nem jött létre parlamenti kormányzás, hanem csak *kvázi*-parlamentáris kormányzás, másrészt nem jött létre a fennálló rendszer legitimitása, hanem csak *kvázi*-legitimitás. Ez aztán a későbbiekben még fokozottabban így volt, tehát az 1919 utáni – a két háború közötti – korszakban, de mindjárt hozzáteszem, hogy ebben az időben – 1867 és 1914 között – *kvázi*-legitim rendszerek voltak nemcsak Magyarországon, hanem Poroszországban, majd az egység létrejötte után egész Németországban is, Olaszországban is, és *kvázi*-legitim rendszerek jöttek létre 1919 után Jugoszláviában, Romániában, Lengyelországban és Csehszlovákiában is. Ez tehát nem volt magyar specialitás.

A *kvázi*-legitimitás legkülönbözőbb válfajai jöttek létre olyan országokban is, ahol nem volt súlyosabb nemzetiségi probléma, mint például Olaszországban. Ott sem tudták megoldani azt az ellentétet, amely uralkodói hatalom és parlamenti hatalom között van, és amilyen csalók voltak a magyar választások, ugyanolyan csalók voltak az olasz választások is abban a korszakban, amelyről beszélünk.

A másik oldalon, ha a polgári társadalomról beszélünk, akkor általában mégis inkább a gazdasági oldalra szoktunk gondolni, bár ez egyoldalú; mert ahol nincs politikai értelemben polgári társadalom, ott nincs polgári társadalom, akkor sem, ha van gazdasági virágzás. Kétségtelen, hogy 1867 és 1914 között létrejött a magyar kapitalizmus, tehát erős polgárosodás következett be. Ez 1867 után közvetlenül, rögtön megkezdődött egy elég nagy konjunktúrával, és a polgárosodás azután igen hullámzóan – tehát visszaesésekkel és gazdasági recessziókkal –, de igen nagy dinamikával folyt egészen 1914-ig.

A növekedési ütem meglepően nagy volt ebben az egész időszakban. Ahogy a polgárság kifejlődött, egyre inkább olyan helyzet alakult ki, hogy végeredményben attól, amit Kossuthék, Széchenyiék, Eötvösök megterveztek, valami eltérő dolog jött létre gazdasági téren is. A politikai hatalom az arisztokrácia kezében maradt, oly módon, hogy ebben a politikai hatalomban alárendelt módon osztozott a dzsentrí is, a gazdasági hatalom egy része szintén az arisztokrácia kezében maradt a nagybirtokok révén, de azért alapjában véve a gazdasági hatalom egyre inkább a magyar burzsoázia kezébe került. Ami azt hozta magával, hogy körülbelül olyan helyzet jött létre – ha most eltekintünk a nemzetiségi problémáktól –, mint Angliában a XVIII. században és a XIX. század elején.

Ez a hatalommegosztódás nem volt tervbe véve, a résztvevők akaratától függetlenül jött létre. A fejlődés tendenciája feltétlenül az volt, hogy minél jobban erősödik a burzsoázia gazdasági hatalma, annál inkább be kell hogy következzen a részesedése a politikai hatalomból, majd a részesedés növekedésével végül megszerzi magának az egész politikai hatalmat.

Mikor azt mondom, hogy megszerzi a politikai hatalmat, akkor nem arra gondolok, hogy a gazdag bankárok és iparosok, nagyvállalkozók közvetlenül irányítják a politikusokat, hanem arra gondolok, hogy olyan politikai osztály jön létre, amely eltávolodik és függetlenedik az arisztokratikus érdekektől.

Magától értetődik, hogy a burzsoázia előretörése az arisztokrácia és a dzsentrí részéről a védekezés reakcióját váltotta ki. Valamilyen módon arra kellett törekednie, hogy megőrizze politikai hatalmát, ha nem is arra, hogy növelje, de legalább megőrizze azt, amiye van.

Mielőtt még ebbe belemennénk, azt a kérdést teszem föl, amit már sokan föltekertek, és kielégítő választ senki sem tudott rá adni, hogy ez a burzsoázia, amely a gazdasági hatalmat megszerezte és kiépítette, miért volt elsősorban zsidó és német származású.

Erre nagyon sok magyarázatot olvashatunk különböző könyvekben. Én magam arra a magyarázatra hajlok, amelyet nem tartok eredetinek, hogy a politikai hatalom kiépítése 1867-től kezdve – politikai hatalmon most értem az egész közigazgatást, a bíróságot, a vasutat, a postát és mindazokat az intézményeket, amelyek állami intézmények – olyan fantasztikus lehetőséget nyújtott a magyar arisztokráciának és a magyar dzsentrinek s mindazoknak, akik nem zsidók voltak, olyan kibontakozást, olyan mobilitási lehetőséget, hogy értelmetlen lett volna ezeknek a fiataloknak elindulni a kereskedői és gazdasági pályán, ahol sokkal keményebb a verseny, és ahol sokkal többet kell dolgozni, sokkal nehezebb elérni azt a jót, amit mindenki meg akar magának szerezni. Vagyis ésszerű volt a volt középbirtokosok gyerekei számára, hogy állami, vármegyei és városi pályán igyekeztek elhelyezkedni, és ésszerű volt a nem zsidó kisiparosok és parasztok gyermekei számára is, hogy amennyiben szüleik taníttatják őket, akkor a politikai-közigazgatási életben próbáljanak

elhelyezkedni. Az a magyar dzsentri, amely a század elején olyan nagy szerepet játszott, már távolról sem volt a volt nemesi családok leszármazottja, hanem többségében nem nemesi származású volt, különböző polgári elemeknek volt a leszármazottja.

Ettől függetlenül nyilvánvaló volt az a törekvés – egyrészt a magyar arisztokrácia részéről, másrészt a hivatalnok-dzsentri részéről –, hogy védekezzék a magyar burzsoázia világosan látható előrenyomulása ellen. Ennek jegyében született meg a XIX. század végén és a XX. század elején a magyar újkonzervativizmus. Ez körülbelül a kilencvenes években kezdődött meg, és aztán az 1900-as és az 1910-es években egyre erősebbé váló áramlat volt. Az újkonzervativizmus merőben eltért a régi konzervativizmustól. A régi konzervatívok – tehát azok, akik már a reformkor idején is konzervatívok voltak, a 48 és 67 közötti időszakban és 67 után is a kilencvenes évekig – végeredményben ugyanannak az ideológiának voltak a hívei, és ugyanaz volt a gondolkodásmódjuk, mint a liberálisoknak. Ők is azt mondták, hogy egyéni szabadság, hogy állampolgári egyenjogúság, és ők is azt mondták, hogy nagyon jó lesz a magyar kapitalizmus. A konzervatívok lassabban akartak haladni – úgy is hívták magukat, hogy fontolva haladók pártja –, a liberálisok gyorsabban akartak haladni. De egészen a kilencvenes évekig nem volt világnézeti különbség konzervatívok és liberálisok között. Ez változott meg a kilencvenes években az újkonzervativizmus színre lépésével.

Magyarországon az újkonzervativizmus legkiválóbb kutatója Szabó Miklós. Hogy milyen volt az újkonzervativizmus az akkori Nyugat-Európában és Németországban, valamint milyen volt nálunk, arra nézve az ő tanulmányai mértékadóak. Az a könyv, amiből előbb már idéztem – *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*¹⁵⁴ –, nem tartalmazza az összes idevonatkozó tanulmányait. Annak, akit ez a kérdés nagyon részletesen érdekel, a *Történelmi Szemlét* és a *Századokat* is fel kell lapoznia, de ez a könyv azért a gondolatainak túlnyomó részéről tudósítja az olvasót. Nagyon tudom ajánlani, mert sok minden kiderül ezekből a tanulmányokból.

Mit képviseltek az újkonzervatívok? Többnyire a nyugati újkonzervatívok gondolatait vették át módosított formában. Ebben az időben, a kilencvenes évektől kezdve egész Európában megjelentek ezek a gondolatok. A liberális gondolat fokozatosan előtérbe került Európa országaiban a XVII. század végétől kezdve a XIX. század végéig, és a XIX. század végétől hosszú időn át kezdett háttérbe szorulni. A háttérbe szorulásnak fázisai voltak, de már megkezdődött a kilencvenes években. A háttérbe szorulás okait minden egyes országban külön-külön kellene vizsgálni. De a tényt mindenestre rögzíteni kell. Egy általános okot mindenképpen meg tudok jelölni. A liberalizmus

¹⁵⁴ Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis program, Medvetánc Könyvek 1989.

egyenlőséget, szabadságot és testvériséget hirdetett anélkül, hogy bármikor bárki kísérletet tett volna arra, hogy megmondja, mi az a testvériség, de legalább szabadságot és egyenlőséget tényleg hirdetett, vagyis volt egy utópisztikus ígérete, az egyenlőség és a szabadság megvalósulása. A század végén valahogy feltűnővé vált, hogy a liberalizmus nem egészen azt valósítja meg, amit ígért. A szabadság tekintetében sem tökéletesen, de még kevésbé az egyenlőség tekintetében, mert ebben az időben Anglia, Franciaország és Németország lakóinak nagy része feltűnően szegény volt. És azt, hogy a német, francia vagy angol munkás egyenjogú lett volna ugyanazon országok gazdag embereivel, csak nagyon szimbolikus értelemben lehetett állítani. Vagyis valahogy egyre több ember érezte úgy, hogy ebbe a liberalizmusba valami hiba csúszott. Egy másik oknak feltétlenül meg kell jelölni azt, hogy a szocialisztikus gondolatok igen népszerűvé váltak, ha nem is abban a formában, ahogy a kezdeti szocialista gondolkodók megfogalmazták. (A kezdetiek közé sorolom Marxot is.) Valamilyen formában egyre erősödő követeléssé kezdett válni az, hogy a munkások érdekében olyan törvényeket és szabályokat vezessenek be, amelyek a liberalizmus gondolatvilágával nem voltak összeegyeztethetők. Nemcsak a munkások érdekében, hanem más olyan néprétegek érdekében is, amelyek ebben a liberális korszakban úgy érezték, hogy nekik elsősorban a hátrányok jutnak. Nemcsak a szocialisták követeltek ilyen dolgokat. Kézenfekvő volt Európa konzervatív pártjai számára is, hogy ezeket a gondolatokat módosított formában magukévá tegyék. Az angol, a francia és a német újkonzervatívok már nem azzal léptek föl, mint az előző évtizedek konzervatívjai, hogy tiszteljük az uralkodót, tiszteljük a vallást, az egyházat és tiszteljük a hagyományokat, hanem a szociális kérdést helyezték pártprogramjaik középpontjába. Vagyis a századforduló idején egyre kevesebben voltak már liberálisok, és egyre erősebbé váltak egyik oldalon a szocialisták, akik állami törvényhozás útján akarták szabályozni a gazdasági, a politikai, a kulturális életet és mindent, a másik oldalon az újkonzervatívok, akik ugyanezt akarták, csak más előjellel. Ezzel párhuzamosan valamennyi vezető réteg számára előtérbe kerültek olyan törekvések, amelyek közös gyűjtőneve lehet az imperializmus. A gyarmatbirodalmak a XIX. század végén épültek ki. A különböző országok burzsoáziájának egy része is rákapott arra, hogy imperialista törekvéseket tegyen magáévá, vagyis hogy állami eszközökkel próbáljon gazdasági eszközökhöz jutni. A szabadkereskedelem kezdett háttérbe szorulni. Egyre több ország vezetett be különböző protekcionista rendszabályokat a külkereskedelemben, és protekcionista rendszabályokat a belső gazdasági életben is. Vagyis a század elején látszólag liberális volt még Európa, valójában már nem volt az.

Az általános okok közül még azt sorolnám fel, hogy a liberalizmus az első világháborúig sehol a világon nem jutott el a politikai életnek olyan mérvű liberalizálásáig, hogy a vezető hatalmi pozíciók ne maradtak volna az arisztokrácia kezében. A magyar történészek és publicisták mostanában nagyon

szeretik hangsúlyozni azt, hogy a mi országunk abban tér el többek között a Nyugattól, hogy nálunk a rendi, tehát arisztokratikus érdekek egészen 1944-ig nagyobb szerepet játszottak, és Nyugaton már réges-régen megszabadultak ezektől. Ebben van igazság, de csak féligazság. Joseph Schumpeter hívta fel a figyelmet *Capitalism, Socialism and Democracy*¹⁵⁵ című könyvében, hogy az intakt és életerős kapitalizmus korának végéig az arisztokrácia foglalta el a kulcspozíciókat egész Európában. Ez az arisztokrácia folyamatosan abszorbeálta más osztályoknak a politikához vonzódó legjobb szellemeit; a burzsoá érdekek szóvivője volt, a burzsoázia harcát harcolta, és le kellett mondania utolsó kiváltságairól is, de ezek a fenntartások sem változtatnak azon, hogy az arisztokrácia működtette a politikai gépezetet, igazgatta és hagyományozta az államot.¹⁵⁶ Hivatkozom ezzel kapcsolatban Arno Mayer 1981-es könyvére is, amelynek francia kiadása áll rendelkezésemre: *La persistance de l'Ancien Régime* (*A régi rend megmaradása*).¹⁵⁷

Vagyis a nem teljesen, csak félig liberalizált Magyarország a maga rendies hagyományaival nem teljesen korszerűtlen ez időben. Másutt is hasonló jelenségeket tapasztalunk.

Visszatérek a magyar újkonzervatívokra. Ez az újkonzervativizmus antiliberális volt, és vezérlő gondolata az volt, hogy minden téren korlátozni kell a gazdasági szabadságot, és védeni különböző társadalmi csoportok érdekeit: a parasztság, a közép- és kisbirtokos dzsentri, a hivatalnokok, a kisiparosok és a kiskereskedők érdekeit. Szociálprotekcionista ideológia felé haladt az újkonzervatív áramlat, és mivel a gazdasági szabadság jegyében működő banktőke és ipari tőke elsősorban zsidó kézben volt, ezért érthető, hogy ebben az újkonzervatív gondolatban egyre inkább jelentkezett egyfajta – a későbbiekhez nem hasonlítható, de kétségtelenül jelen levő – antiszemitizmus, vagyis a zsidó tőke korlátozása a keresztény parasztok, keresztény földbirtokosok, keresztény kisiparosok és kiskereskedők érdekében.

¹⁵⁵ Joseph Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, George Allen and Unwin 1942.

¹⁵⁶ Joseph Schumpeter: Id. mű. II. rész 1. és 2. fejezet

¹⁵⁷ Arno J. Mayer: *La persistance de l'Ancien Régime*. Paris, Flammarion 1983. (Eredeti kiadása Arno J. Mayer: *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York, Pantheon Books 1981. – *A szerk.*)

IV. A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az ún. Horthy-rezsimet az 1918-as polgári forradalom, az 1919-es Kun Béla-féle rezsim és a Kun Béla bukása utáni fehérterror előzte meg. Ezek új jelenségek voltak a magyar történelemben, mert nagy tömegű politikai gyilkosságokra azelőtt az országon belül nem volt példa. Az 1848-as szabadságharc leverése után az idegen uralom bírái, tisztviselői és katonatisztjei alkalmazták a megtorlást a fellázadt magyar lakossággal szemben. Arra, hogy politikai okokból százakat ölnek meg, először Kun Béla uralma idején volt példa, és ez történelmi megrázkódtatás volt. A Kun Béla idején meggyilkoltak számát általában ötszázra becsülik, az utána következő fehérterror áldozatainak számát illetően a legkülönbözőbb becslések vannak forgalomban, elégedjünk meg annyival, hogy az áldozatok száma még nagyobb volt, mint Kun Béla idején. Ettől kezdve az a természetes evidencia, hogy a fennálló kormányzat nem gyilkoltatja le saját polgárait, megszűnt evidencia lenni. Ez mind a mai napig befolyásolja a magyar köztudatot. Nemcsak negatív értelemben befolyásolja, hogy tudniillik különböző időszakokban újra jelentkezik a hajlam politikai gyilkosságok elkövetésére, pozitív értelemben is befolyásolja, mert nagyon sok emberben felébreszti a vágyat azon rendezett állapotok irányába, amit jogállamiságnak nevezünk.

A másik tragédia Trianon tragédiája volt. Ennek most nem a gazdasági hatásait, hanem az ország gondolkodásmódjára gyakorolt hatását emelem ki. 1918. október végén kétségtelen többsége volt a polgári forradalmi kísérletnek, tehát a Károlyi-kormánynak, a Népköztársaság kikiáltásának és a polgári demokratikus irányba való eltolódásnak; ezt rettenetes csalódás követte, mert a magyar középrétegek – középrétegen akár a tisztviselő, akár a kisburzsoázia, gazdagparaszttság, öntudatosabb munkásság stb. értendő – azt várták, hogy ha Magyarország átáll a nyugati típusú liberális demokrácia megvalósítására, állampolgári szabadsággal, gazdasági szabadsággal, de erős szociálpolitikával – ez volt felszínen 1918 végén –, akkor természetesen az lesz a válasz az angolok, amerikaiak és franciák részéről, hogy megértéssel és rokonszenvvel kezelik ezt a folyamatot, vagyis az ország területi egységét meg lehet őrizni. Senki sem gondolt arra, hogy ebből a területi egységből bármilyen kis áldozatot is hozzon. Tudjuk, hogy a valóságos eredmény mi volt. A csalódás az ország lakosságának a hangadó részét eléggé vitte a kommunizmus irányába. Két irány vitt a kommunizmushoz: az egyik a nem jó helyzetben levő néprétegek messianisztikus hite abban, hogy most majd meg lehet valósítani a teljes egyenlőség világát (kétségtelen, hogy a budapesti munkásság 1918 októberétől 1919 márciusáig egyre inkább tolódott az akkori kommunista párt irányába,

egyre többen voltak olyanok, akik hitték azt, hogy ezeket a kommunista elgondolásokat sikeresen meg lehet valósítani); a másik azoknak a területeknek a sorsa, amelyeknek az elszakítása márciusra már nyilvánvaló volt, tehát Erdély, a Felvidék és a Délvidék elszakítása, és az az ígéret, amely Kun Bélától származott, és amelyben maga is hitt, hogy majd a diadalmas Vörös Hadsereg fogja Magyarország területi integritását megvalósítani, 1919. március végén országszerte népszerű volt. Vagyis a magyar kommunizmus részben szociális alapokon nyugodott, részben pedig nemzeti alapon. Kicsit furcsa ma ez a nacionalista kommunizmus, de valójában azt gondolták azok, akik akkor elfogadták a kommunista hatalomátvételt, hogy majd Kun Béla meg fogja védeni a magyar határokat. Különböztet erre kísérletet is tett, hogy a hadiesemények hogy alakultak, az most nem ide tartozik.

A Kun Béla-rezsim viszont mindenkiben irtózatot váltott ki, mindenki olyanban, aki kezdetben vonzódott hozzájuk. Arisztokraták, dzsentrik, földbirtokosok, nagyiparosok, bankárok nem vonzódtak hozzájuk természetesen egy pillanatig sem, de az alsó és középrétegeknél valóban támadtak illúziók, és az a terror, amit Kun Béla megvalósított, borzalmas megrázkódtatás volt mindazok számára, akik egy pár hétig vonzalmat éreztek a kommunista rezsim iránt. Nemcsak Kun Bélából ábrándultak ki, hanem végül is az a gondolatmenet vált úrrá a lelkeken, hogy kezdtük Károlyival, a polgári demokráciával, folytattuk a proletárdiktatúrával, ezek mind Nyugatról importált dolgok voltak, és ez nem megy. Ennek az ellenkezője az igaz, ez mind hazugság, ebből semmi sem igaz, vagyis az országot többségében más irányba lökte az, ami történt a Kun Béla-féle uralom alatt, és ami történt a trianoni békekötés alkalmával.

A két háború közötti korszak gazdasági szempontból hullámvölgy volt. Kezdődött egy fantasztikus méretű inflációval és elszegényedéssel, folytatódott egy nagyon erős konjunktúrával, volt néhány év, amikor a pénz folyt az utcán, és kezdtek jól menni a dolgok. 1931-től kezdve jött a világgazdasági válság, és ismét elszegényedés és elkeseredés következett. A harmincas évek második felében viszont egy furcsa álkonjunktúra kezdődött (leginkább az 1938-tól 1943-ig terjedő időben), az ipari termelés, a mezőgazdasági termelés, a kereskedelem óriási mértékben felfutott. Már megint folyt a pénz az utcán, a munkabérek nominálisan ugrásszerűen, de reálisan is jelentékenyen emelkedtek, a munkanélküliség eltűnt, és az ország ipari szerkezetében is nagyon jelentős változások következtek be.

A visszaesésekkel, tehát az 1920-tól 1923-ig tartó és az 1931-től 1936-ig tartó visszaeséssel együtt, ha csak a két végpontot nézzük, a kezdőpontot és a végpontot, az ország gazdasági életében növekedés mutatható ki, az ipar és a mezőgazdaság struktúrájában kedvező változások mentek végbe, az életszínvonal emelkedett, és szociális téren egy óvatos, ügyetlen törvényhozás mégis nagyon sok olyan vívmányt vezetett be, amelyek azelőtt elgondolhatatlanok voltak.

A polgárosodás – gazdasági téren – vitathatatlan volt. Vitathatatlan volt annyiban is, hogy az életszínvonal emelkedése a fogyasztási struktúra átalakulását hozta magával polgárosodó irányba; annyiban is, hogy a burzsoázia gazdasági ereje az egész időszakban növekedett. Az egész dolognak illuzionisztikus vagy kvázi volta abban jelentkezett, hogy ebben a második konjunktúrában, az 1938-tól 1943-ig tartó konjunktúrában az ország Németország felé való gazdasági kiszolgáltatottsága napról napra nőtt és egyre súlyosabbá vált, és nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy ha a németek elvesztik a háborút, akkor ez csak valamilyen másik hatalomnak a németek helyére való kerülését eredményezheti.

Kétségtelen azonban, hogy gazdasági téren és a mindennapi élet szokásait illetően polgárosodási folyamat folytatódott. A politikai életben viszont távolabb került az ország a polgári társadalomtól, mint amilyen állapotban volt 1867 és 1914 között. A két háború közötti korszakhoz képest az 1914 előtti Magyarország határozottan liberálisnak nevezhető, és az 1914 előtti Magyarországhoz képest az 1919 utáni Magyarország határozottan antiliberálisnak tekinthető. Ugyanakkor a *kvázi*-legitimitás – amiről már beszéltem – még fokozódott, mert megmaradt az arisztokrácia uralma, de sokkal inkább megkérdőjeleződött, elvesztette evidens jellegét, elvesztette azt a fajta legitimitást is, amit 1914-ig meg tudott őrizni. Ezt az uralmat megdöntötte a polgári forradalom, még inkább megdöntötte – ha lehet ezt fokozni – a proletariátus diktatúrája 1919 márciusától kezdve. Kétségessé vált ez az uralom. Támadta az arisztokrácia uralmát a dzsentrí, a hivatalnok középosztály, amely az országot olyan módon szerette volna átalakítani, mint amire példát nyújtott Mussolini Olaszországa, nem kedvelte az arisztokrácia uralmát a magyar burzsoázia, de elfogadta, mint a legkisebb rosszat, amit el tud képzelni saját helyzetét illetően. Annak a munkásságnak a számára, amely először a szociáldemokráciához, aztán a kommunizmushoz kezdett tolódni, majd azokból kiábrándult, az arisztokrácia uralma nem volt legitimnek tekinthető, függetlenül attól, hogy hogyan változtak a sztrájkviszonyok az országban. Hogy polgári társadalom legyen Magyarországon, azt szinte – azt lehet mondani – senki sem akarta. Az arisztokrácia meg akarta őrizni azt a Magyarországot, amelyet kezében tartott mégis valamennyire. A burzsoázia elfogadta ezt a kvázi-legitim állapotot, mint olyat, amelyben saját gazdasági törekvéseit érvényesítheti, vagyis elfogadta ezt a *nem* polgári állapotot. A munkásság egy időben – egészen az 1931-es válságig – leginkább szociáldemokrata és szakszervezeti irányba tolódott, vagyis olyan rendszert tartott kívánatosnak, amely a polgári társadalom tagadása. Később, a harmincas években egyre nagyobb mértékben nyert népszerűséget a munkásság körében a nyilaskeresztes és nemzetiszocialista áramlat, amely szintén tagadása volt a polgári társadalomnak. A hivatalnok-dzsentriről már említettem, hogy valamilyen protofasizmushoz, valamiféle tekintélyelvű kormányzáshoz vonzódott, nem a hitlerizmusnak ahhoz a kiélezett változatához, amelyet könyvekből ismerünk, de valami mérsékelt hivatalnokuralomhoz. Tehát rosszul állt a liberalizmus ügye Magyarországon a két háború között.

A helyzet Európa más országaiban sem volt kedvezőbb. Tudjuk, hogy Németországban a hitlerizmus győzött. A Mussolini-féle fasizmus nagyon erősen eltért a hitleri nemzetiszocializmustól, de mégis fasizmus volt.

A szomszéd országokban mindenütt rosszul álltak a dolgok. A szélső Nyugat országaiban, Angliában, Franciaországban is ebben az időben egyre népszerűtlenebbé váltak azok a liberális elvek, amelyeknek a fejtegetésével megpróbálkoztam. Különösen a kreatív értelmiség körében, de ugyanígy a politikusok körében is azok az elvek, amelyeket valamikor Adam Smith és Montesquieu és más hasonlóak fejtettek ki, elvesztették népszerűségüket, s a gondolkodó emberek és azok is, akik kevésbé gondolkodtak, mindenütt valamilyen antipolgári irányba kezdtek eltolódni. A vezető eszmék egyike volt a szocializmus, amely nem hasonlított ahhoz a szociáldemokráciához, amely 1945–1948 után Nyugat-Európában domináló erővé vált, hanem sokkal inkább volt valódi szocializmus, vagyis a gazdasági szabadság megsemmisítése, a termelőeszközök államosítása, a központi tervezés uralma, az állampolgárok életének minden szempontból való megrendszabályozása; ezek a szocialisztikus törekvések sehol sem váltak győztessé Nyugat-Európában ebben az időben, de a lakosság egy részét ez vitte magával, mint célkitűzés.

Azok az újkonzervatív törekvések, amelyek a század elején jelentkeztek, a két háború között erősen módosultak, egyre szélsőségesebb jobboldali radikalizmus irányába tolódtak, vagyis a polgárjogok megsemmisítése, a gazdasági szabadság megsemmisítése irányába, erőssé vált mindenütt a nacionalizmus, és mindenütt jelentkeztek rasszista és más szélsőjobboldali gondolatok.

Tehát az a magyar értelmiségi fiatal, aki 1925-ben, vagy 1935-ben, vagy 1942-ben volt 25 éves, bármerre nézett a világon, mindenütt polgárellenes gondolatokkal és polgárellenes gyakorlattal találkozott. Éppen ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a mi országunkban is ez volt a helyzet. A szomszéd országokra is ki kell térnem.

Jugoszláviában hideg polgárháború volt a szerbek és a horvátok között. Akkoriban még nem ölték meg egymást, bár arra is volt példa, mert a horvát parasztpárt vezetőjét a parlamentben lőtte le a szerbek egyik militáns tagja. A hideg polgárháború azt hiszem találó kifejezés, és ennek jogi-politikai formája a királyi diktatúra volt.*

Románia fokozatosan haladt a világpolitikai változásoktól függetlenül is egy sajátos román autoritarizmus irányába. Úgy szokták mondani, hogy román fasizmus. A Vagárdá törekvéseire gondolok. Ez a nagyon erős tömegmozgalom az egyetemi hallgatók körében volt a legnépszerűbb, tehát nem

* 1928 júniusában a belgrádi parlamentben egy montenegrói szerb képviselő revolvérrel halálosan megsebesítette Stepan Radićot, a Horvát Parasztpárt karizmatikus vezérét. A horvátok kivonultak a parlamentből, és Zágrábban külön országgyűlést hívtak össze. 1929. januárban Sándor király feloszlatta a parlamentet, és bevezette a királyi diktatúrát.

csak írástudatlan parasztok körében, hanem értelmiségi pályára indulók körében is. A mozgalom erőteljesen vallásos jellegű volt, a görögkeleti valláshoz szorosan kapcsolódott, erőteljesen antiszemita, és erőteljesen magyarellenos és szászellenes volt. Nem olyasmit hozott aztán a Vaszgárdának ideig-óráig tartó uralmi kísérlete, mint amit Hitler csinált Németországban és Mussolini csinált Olaszországban; nem igazán illik rá a fasizmus szó, de mindenesetre valami kísértetiesen ijesztő dolgot hoztak ott létre.

Szlovákiában olyan jobboldali pártok erősödtek meg, amelyek végül is elvezették Szlovákiát a nemzetiszocializmus szlovák módra való megvalósításához a II. világháború alatt.

Csehszágót szokták kiemelni ebből az egész világból, mint az egyedüli demokratikus országot. Valójában a csehek által irányított Csehszlovákiában is csak kvázi-parlamentarizmus és kvázi-demokrácia és kvázi-legitimitás volt, hiszen a parlamenti kormányzás úgy történt, hogy a pártközi tárgyalásokon egyeztek meg mindig abban, hogy mi fog történni a parlamentben, hogy a lakosság kisebbségét kitevő csehek jutottak igazában véve politikai jogokhoz, hogy gazdasági diszkriminációt alkalmaztak egy 3 milliónál nagyobb létszámú német kisebbséggel szemben és a 700 ezer főnyi magyar kisebbséggel szemben.

Tehát mindenütt rosszak voltak a viszonyok, csak mondjuk nem egyformán.

Magyarországon polgári törekvései ebben az időben – ha társadalmi csoportokról beszélünk, nem eszmeáramlatokról, tehát nem gondolkodókról, hanem csoportokról – leginkább a magyar parasztság jó módú birtokos részének voltak, és a leginkább polgárinak tekinthető programja ebben az időben az akkori Kisgazdapártnak volt, amely tulajdonképpen egy dán típusú társadalmi rendszert tűzött ki célul, vagyis politikai demokráciát, erős szövetkezeti mozgalmat és olyan típusú polgári demokráciát, amelyben a parasztnak nagyobb szava van, mint mondjuk Angliában; egy skandináv típusú polgári demokráciát. Hogy ez a program mennyiben volt reális és mennyiben nem, nem akarom érinteni. Ez volt még leginkább polgári törekvés ebben az országban, és ilyen szempontból még ki kell emelni, hogy viszont az ország lakosságának többsége mezőgazdasági termelő volt. Ennek a polgári törekvésnek a fontossága tehát elég nagy volt, hiszen az ország lakosságának a felére támaszkodhatott volna, ha a Kisgazdapárt által hirdetett eszmék eljutottak volna a paraszti tömegekhez, de csak egy részükhöz jutottak el.

Ezen az összképen belül szeretnék kitérni arra a kérdésre, amely most valamilyen okból még mindig szerepel a magyarországi vitákban. Ez a népi írók, a népi-urbánus vita.

Csak példaként említem, hogy a *Századvég* 1990. 2. száma teljes egészében ennek a témának van szentelve. Nagyon érdekesnek találtam, hogy ebben a kötetben többen is állást foglaltak abban a tekintetben, hogy a népi mozgalom jelentőségét és pozitív voltát emeljék ki. A legfontosabb ezek közül *Szelényi*

*Iván írása.** (Egyébként ugyanezeket a gondolatokat, amelyeket itt megírt, más formában, máskor, különböző helyeken szintén lehetett olvasni tőle.) Egyrészt tagadja azt, hogy a magyar népi mozgalom antiszemita lett volna, másrészt tagadja azt, hogy a magyar népi mozgalom romantikus lett volna, hanem ezt a mozgalmat úgy definiálja, mint baloldali populizmust. Azt állítja, hogy a mozgalom legfontosabb képviselői (szerinte Erdei Ferenc, Bibó István és Németh László) számára a legfontosabb a magyar nagybirtokrendszer megszüntetése volt, a földosztás és az ország paraszti polgárosodásának a megvalósítása.

Kiemeli továbbá, hogy az a gondolatvilág, amelyet ez a három ember képviselt a Szelényi-féle értelmezésben, közel állt ahhoz a gondolatvilághoz, amelyet a múlt században Széchenyi, Eötvös és Kemény képviseltek, vagyis egy olyan polgárosodáshoz, amely nem akar forradalmat. Nemcsak abban az értelemben nem akar forradalmat, hogy nem akar erőszakot, véres forradalmat, hatalommegdőntést a szónak az erőszakos értelmében, hanem hogy nem akar olyan radikális átalakulást sem, mint mondjuk a magyar hagyományban Kossuth akart volna. Vagyis ez az Erdei-Bibó-féle elgondolás a Szelényi-féle interpretálásban tulajdonképpen nagyon radikális átalakulás, teljes paraszti polgárosodás, egy igazi polgári társadalom felépítése, de nem sokkszerűen, nem úgy, hogy fölforduljon minden, hanem szorosabban kapcsolódik a hagyományokhoz.

Én ezt az értelmezést nem fogadom el, de felhívom rá a figyelmet, mert éppen olyan jogosultsága van, mint az ezzel ellentétes álláspontoknak.

A népi írók mozgalma valójában olyan embereket foglalt magában, akik egymástól nagyon messze eltértek programjaikban. Erdei Ferenc, Bibó István, Németh László tényleg fontosak voltak, de még tovább kell folytatni a sort: Szabó Zoltán, Kovács Imre, Veres Péter, Darvas József. Politikai célkitűzéseikben nagyon-nagyon eltértek egymástól, és későbbi pályájukon ez meg is mutatkozott, bár a későbbi pálya nem feltétlenül vet fényt azokra az időkre. Annak a polgárosodásnak, amit Szelényi beleolvas a népi írókba, tiszta képviselője négy volt a népi írók közül: Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Kovács Imre és Bibó István. De Bibó ebben az időben nem szerepelt. 1945-ben lépett fel, egy-két tanulmányt közzétett a II. világháború végén, és arra a nagyon-nagyon odafigyelő emberek fel is figyeltek, de alapjában véve ebben a népi írói mozgalomban nem játszott fontos szerepet 1945 előtt.

Ha visszamegyünk a 45 előtti időkre, ezt a tiszta polgárosodási vonalat valóban vitte Kovács Imre, Szabó Zoltán és Erdei Ferenc, de azért olyan beütésekkel, amelyek ezt a polgárosodást megkérdőjelezték. Erdeinek valóban központi gondolata volt a magyar parasztság polgárosodása. De ha elolvassuk

* Szelényi – közel ötvenedmagával – a szerkesztőség által a népi-urbánus ellentétéről feltett körkérdésre válaszolt. Századvég, 1990. 2. sz. 275–281. o.

tanulmányait, akkor bizony látni lehet azt, hogy nagyon polgárellenes volt ez a társadalomkép, és mindazok, amit a magyar kapitalizmusról, a magyar burzsoáziáról és a magyar polgári rétegekről írt, nem állják meg a helyüket.

Ellentmondásosabb a kép Kovács Imrénél. Őt alapjában véve tisztán polgári politikusnak tartom. Szellemi teljesítménye viszont kisebb volt, mint Erdeié. Jó könyveket írt, de igazában véve nem volt tudományos gondolkodó, és nem volt alkalmas arra, hogy olyan társadalomképet nyújtson, amely megállja a kritika próbáját. Viszont ő volt a népi írók közül az egyedüli, aki valóban politikus volt.

Szabó Zoltán igazában nem illett a népi írók közé. Ő velük jóban volt, de egész életművében annyira tisztán polgári, annyira nyugatias világot képviselt, hogy mégsem illett közéjük.

Németh László megítélése még hosszú ideig vita tárgya lesz ebben az országban. Most nem Németh Lászlóról, a drámaíróról és a regényíróról, hanem a politikus Németh Lászlóról van szó. Németh Lászlónak az egész politikai programja német átvétel. A weimari Németországnak egyik fontos folyóirata volt a *Die Tat*. Ez harmadik utas folyóirat volt, amelynek az alapkonceptiója az volt, hogy sem szocializmus, sem kapitalizmus, hanem valami harmadikat kell keresni. Ezt a harmadikat a minőség jegyében kell keresni, a minőségi termelés, az elsőrendű szakmunka jegyében, egy szigorúan államilag szabályozott gazdaságban, egy szellemi elit vezetése és uralma alatt. Ezt vette át Németh László, és ez nagyon is vonzó volt sokak számára – és ma is az –, de polgárinak semmi esetre sem nevezhető. Ez a program nem liberális, nem demokratikus, nem kapitalista, hanem az említett elvek utópisztikus tagadása.

A harmadik utas polgárosodás azonban Szelényi számára elsősorban a ma kérdése. Rossz átalakulásban vagyunk, – abban az értelemben, hogy rossz feltevések között kell átalakulni. Szelényinek az a kívánsága, hogy az átalakulás legyen organikusabb, és ne legyen annyira sokk-kezelés – ezzel a kifejezéssel állandóan találkozunk –, ne borítsunk föl mindent annyira radikálisan, ne okozzunk akkora megrázkódtatást, mint amekkora már úgyis van. Ennek az elgondolásnak a pszichológiáját tökéletesen értem. Ha arra gondolok, hogy már e pillanatban hivatalosan elismernek 320 ezer munkanélkülit, valójában 400 ezer van, az 500 ezret biztos elérjük a munkanélküliségben, és imádkozhatunk, hogy ennél több azért mégse legyen, ha arra gondolok, hogy hány embernek ingott meg a kiépített egzisztenciája, és tudjuk jól, hogy ez a folyamat folytatódni fog, akkor teljesen érthető, hogy Szelényi azt mondja, hogy azért ezt próbáljuk egy kicsit fékezni, ne menjünk olyan radikálisan bele ebbe a dologba. De ez a fékezési óhaj programnak nem elégséges. Legjellemzőbb ebben a pillanatban – elnézést, hogy a mába vágok át a Horthy-rendszerből – a külföldi tőkéhez való viszony. Szelényi óva int bennünket attól, hogy olyan gyorsan jöjjön be a külföldi tőke, olyan nagy arányban, és itt dél-amerikai gyarmat legyen. Nos, ha mindent megtennénk annak érdekében, hogy bejő-

jön a külföldi tőke, akkor érhetné el az ország azt, hogy három év alatt a külföldi tőke részesedése elérje a 10 százalékot. Igaz, hogy pénzügyminiszterünk* 30 százalékot mond, de az ő optimizmusa kicsit túljátszott, kicsit színpadias, televíziós jellegű. Nem reális az a félelem, hogy a külföldi tőkének kiárusítjuk az országot. Ha viszont védekezni próbálunk a külföldi tőke ellen, akkor ez a külföldi tőke könnyen lehet hajlamos arra, hogy valamelyik szomszédos, vagy esetleg nagyon távol eső országban keresse meg a profitcsinálás útját.

Ez az organikus ideológia reálisan nem ad eligazítást a mi mostani gondjainkban, és visszatérve most Erdeiékre – Erdeivel jellemzem inkább ezt a népi írói mozgalmat, bár őt a többi népi író sokszor nem tekintette annak, viszont szociológiából ő nyújtotta a legtöbbet –, akkor a vitathatatlan teljesítményektől eltekintve azt tudom mondani, hogy kevésbé tudott ez a mozgalom valamilyen elfogadható programot nyújtani, mint például az akkori Kisgazdapárt.

* Az Antall-kormány pénzügyminisztere Rabár Ferenc 1990. decemberi lemondása után Kupa Mihály volt.

V. A MAGYAR TÁRSADALOM 1945 UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL

1945 és 1947 között Magyarországon parlamentáris kormányzás volt. Koalíciós kormány alakult a Magyar Kommunista Párt, a Magyar Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Független Kisgazdapárt részvételével. Ez a koalíció nagyon ügyelt a látszatra: Magyarországon parlament volt, a parlamentben lehetett interpellálni, az újságokban lehetett a kormányt bíráló cikkeket közölni, 1945 őszén választás volt – a fentiekén kívül részt vett a Radikális Párt is ezen a választáson; a Kisgazdapárt 57 százalékot kapott, a többi szavazaton a kommunistáknak (17 százalék) a szocdemekkel és a parasztpártiakkal kellett megosztozniuk; ez a választás teljesen szabad volt, vagy legyünk óvatosabbak, majdnem teljesen szabad választás volt, ott voltak az újságírók, a külföldi tudósítók, és a magyar nép szabadon szavazott, többségében a Kisgazdapártra.

Most azzal szeretném kezdeni, hogy milyen gazdasági viszonyok jöttek létre mindenekelőtt szovjet–magyar viszonylatban.

A II. világháborút fegyverszünettel fejeztük be, a Szovjetunióval kötött fegyverszünettel. A fegyverszünet feltételei között szerepelt, hogy Magyarországnak 300 millió dollár kártérítést kell fizetnie. Ebből 200 milliót a Szovjetuniónak, 70 milliót Jugoszláviának és 30 milliót Csehszlovákiának. Tudni kell, hogy 1938-ban a magyar nemzeti jövedelem kerekén 5 milliárd pengő volt, ez 1 milliárd dollárnak felelt meg. Szándékosan mellőzöm a tizedeket és a századokat. 1 dollár akkor 5 pengő 15 fillért ért.

Igen ám, de 1944-ben és 1945-ben, amikor a jóvátétel fizetése megkezdődött, a pengő már jóval kevesebbet ért, mint korábban (1945 júliusában 1 dollár 1300 pengőt ért). Tehát pengőben való számolása a dolognak nem lett volna lehetséges. A háború következtében Amerikában is infláció volt: a dollár vásárlóértéke 1938 és 1948 között felére csökkent.

Az oroszok azonban a 200 millió dollárt 1938-as árfolyamon számolták, vagyis valójában nem 200 millió dollárt kértek vissza, hanem 400 millió dollárt. A jóvátételt nyilván nem fizethettük ki egy nap alatt, hanem csak fokozatosan. 1945 és 1948 között még egy árduplázás következett be, a világpiaci árak még a kétszeresére mentek föl, vagyis ők valójában 800 millió dollárt kértek vissza attól az országtól, amelynek az 1938-as nemzeti jövedelme 1 milliárd dollár volt. Ezt a jóvátételt eredetileg hat év, aztán módosítva nyolc év alatt kellett volna fizetni. Ez nyilvánvalóan tökéletesen lehetetlen volt. Pető Ivánék¹⁵⁸ megpróbálták kiszámítani, hogy tulajdonképpen mennyit fizettünk. Ebbe nem érdemes belemenni. A jóvátétel végeredményben gazdasági kizsák-

¹⁵⁸ Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I–II. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1985.

mányolási eszköz volt, de csak addig a határig működött, amennyit el lehetett vinni. Valójában a politikai zsarolásnak volt az eszköze. 1948-tól kezdve, amikor teljessé vált a Kommunista Párt uralma, először a felét engedték el a jóvátételnek, aztán egyre többet. Valójában Magyarország nem fizette meg a jóvátételt. 1945 és 1947 között mindenestre azzal lehetett zsarolni a magyar kormányt és a magyar nem kommunista pártokat, hogy ezt előbb-utóbb ki kell fizetni, vagyis jól kell viselkedni ahhoz, hogy ne vigyenek el most rögtön mindent.

Ehhez tartozott az, hogy rögtön 1945-ben, amikor bevonultak, egész gyárakat szereltek le, nem valamilyen jogi alapon, és nem a jóvátétel részeként, egyszerűen leszerelték és elvitték. 28 gyárat szereltek le Magyarországon, köztük a Dunai Repülőgépgyárat, a Magyar Optikai Műveket, az Óbudai Goldberger gyárat és a TUNGSRAM-ot. A mostani TUNGSRAM azóta épült fel, mert akkor tökéletesen leszerelték. Erről a TUNGSRAM-történetről érdeklő, érdekes és izgalmas beszámoló olvasható a *Valóság* 1989. évi februári számában, ahol Bay Zoltán – a világhírű magyar fizikus – meséli el a TUNGSRAM történetét.¹⁵⁹

Ez nem minden. Nálunk a háború alatt német előretörés volt, 1934–35-től kezdve Magyarországnak jelentékeny mezőgazdasági exportja volt Németország irányába, és ettől kezdve fokozatosan német túlsúly keletkezett a magyar gazdasági életben. Ez aztán igazán 1938-tól kezdve vált teljes hegemoniává, mert megkezdődött a magyar iparnak a német háborús gépezet céljára való kiépítése. Ezekben az években az ország megöbbszörözte a bauxit- és olajtermelését. (Ez mind Németországba ment.) Óriási mértékben megnőtt a vas-, acél- és gépgyártás. Ez már abszolút hegemoniát biztosított a Hitler-Birodalomnak. Ezután jött Ausztria megszállása, amikor is minden osztrák vagyon német kézbe került. Magyarországon nagyon erős volt az osztrák tőke szerepe, ez is német vagyonná vált, és ezt követte 1944-ben a zsidó vagyon, amely szintén német vagyonná vált. Végeredményben a magyar gazdaságnak, a magyar iparnak a túlnyomó része akkor már német tulajdonban volt, és német irányítás alatt működött. 1945-ben volt a potsdami értekezlet,* amelyen már nagyon éles ellentét volt egyrészt az angolok és amerikaiak, másrészt a Szovjetunió között. Ezen a potsdami értekezleten végül keresztülsúszott az a megállapodás, hogy a magyarországi német vagyon szovjet tulajdonba kerül. Miután 1944-ben a magyar gazdasági életnek és főleg az iparnak nagyobb része német tulajdon volt, ez azt jelentette, hogy szovjet tulajdonba került a német vagyon, tehát túl a jóvátételen, amiről az előbb beszéltem, szovjet tulajdonba került 400 vállalat és ingatlan. Ezeket a vállalatokat aztán később visszavásároltuk, mert lehetetlen lett volna, hogy

¹⁵⁹ Beszélgetés Bay Zoltánnal (Inzelt Annamária interjúja). *Valóság*, 1989. 2. sz. 80–93. o.

* A szövetséges nagyhatalmak vezetőinek konferenciája, 1945. július 17.–augusztus 2., résztvevői: Harry Truman, az USA elnöke, Clement Attlee brit miniszterelnök és J. V. Sztalin, a szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke.

minden szovjet tulajdon legyen Magyarországon. Ezek a vállalatok és gyárak tönkrementek a háború alatt, elhurcolták a gépeket részben a németek, részben az oroszok, és egyéb károk is történtek, és a potsdami szabály szerint ezeket érintetlenül, eredeti állapotukban kellett átadni az oroszoknak, tehát ezért nekünk kártérítést kellett fizetni, mert nem voltak eredeti állapotukban. Ezen nagy vita volt, hogy mennyi legyen a kártérítés, végül is 180 millió dollárban állapították meg az oroszok azt a pénzt, amit azokért a vállalatokért kértek. Ezt nem is lehet elmondani, annyira örült logika volt.

Ezen kívül azonban szerepet játszott még az is, hogy közben gyárakat szeltek le, az országban állomásozó szovjet hadseregnek az eltartására is 100-150 millió dollárnyi pénzt kellett fordítani, miközben a magyar nemzeti jövedelem körülbelül fele volt annak, mint 1938-ban. Vagyis az oroszok a közvetlen erőszak eszközével is tudtak élni, de mielőtt azzal éltek volna, mindig tudták gazdasági zsarolással a magyar kormány politikáját befolyásolni. A koalíciós kormány tehát – függetlenül tagjainak emberi integritásától és képességeitől – valójában tökéletesen kiszolgáltatott helyzetben volt.

Fantasztikus méretű infláció volt Magyarországon 1945–46-ban. Már 1945 júliusában 1 dollár 1300 pengővel volt egyenértékű. Azután lódult meg igazán az infláció. Végül eljutnak a 400 ezer quadrillióig. Ez már egyáltalában nem is értelmezhető. Erről az inflációról van irodalom, olyanok is foglalkoztak vele, akik nem voltak érdekelve abban, hogy Magyarországon mi történik, mert ilyen látványos dolognak érdemes a jelenségeit leírni. A legjobb elemzést Kárász Artúr csinálta erről az inflációról. Akkor készült, amikor emigrált, valamikor 1948–49-ben. Ez francia kézirat, amely sosem jelent meg. Kárász Artúr a Nemzeti Bank elnöke volt egy pár hónapig, és korábban a Nemzeti Bank tisztviselője a két háború közötti időben, mégpedig nemzetközi pénzügyes, a külföldi kapcsolatokkal foglalkozott. Főtisztviselő volt akkor is, amikor Oltványi Imre volt a Nemzeti Bank elnöke, valójában ő volt a főember, s keserves és reménytelen harcot folytatott a szovjetország követeléseivel szemben. Emigrációja után erről és más dolgokról is, de főleg az inflációról elemzést készített. Meggyőzően bizonyítja azt, hogy az infláció tudatos és szervezett volt. Háború után minden körülmények között van infláció, a 45–46-os magyar inflációnál nem az az érdekes, hogy egyáltalában volt, hanem hogy ilyen rémületes méretű volt. Ennek az inflációnak az egyik fontos tényezője az volt, hogy egész idő alatt a szovjet hadsereg nyomott magyar pengőt, azokkal a gépekkel, amelyeket birtokba vett a bevonuláskor. De a kommunista befolyástól nem mentes magyar kormány végeredményben szintén inflációs politikát folytatott, határozottan azzal a céllal, hogy az örökölt gazdasági életet, az örökölt struktúrákat tökéletesen szétrombolják, és előkészítsék a teljes sikerű hatalomátvétel útját.*

* Az inflációra is kitér Kárász az önéletrajzában. Kárász Artúr: 80 év a Föld körül. Budapest–Párizs, Bethlen Gábor Könyvkiadó–Irodalmi Újság 1990.

Feltétlenül említenem kell néhány dolgot a földekről. A földreformot 1945-ben hajtották végre. Akkoriban az ország mezőgazdasági területe 16 millió katasztrális hold volt, ami megfelelt 9,3 millió hektárnak. A 16 millió holdból 6 milliót érintett a földosztás, tehát a földeknek durván a harmada került felosztásra. A 9,3 millióból 3,1 millió került felosztásra. Ha mai szemmel ítéljük meg a földreformot, akkor azt lehet mondani, hogy politikai szükségesség volt. Aligha lehetett volna elkerülni azt, hogy nagyarányú földreform menjen végbe Magyarországon. Ennek történelmi előzményeit érintettük, és még sokat beszélhetnénk róla, de elkerülhetetlennek látszott, azonban az ország gazdasági problémáiból semmit sem oldott meg, sőt, súlyosbította azokat. Magyarországot úgy emlegette a sajtó egy szuggesztív újságírónak a szlogenje alapján, hogy a hárommillió koldus országa.* Ezt úgy kellett érteni, hogy koldusnak vette ez a szuggesztív újságíró azt, aki nem tud megélni a kis földdarabjából. Volt sok földtelen is, szép nagy számban, de ez az újságíró 5 holdnál húzta meg azt a határt, amely alatt a törpebirtokos nem tud megélni a földjéből, hanem el kell szegődnie valahova, vagy valamilyen keresetre szert kell tennie ahhoz, hogy megélhessen. Tehát ilyen értelemben nem volt 3 millió kolduló ember, és nem volt 3 millió nincstelen sem ebben az országban; 3 millió olyan ember volt, aki a földjéből nem tudott megélni. A határ az 5 holddal különben meglehetősen önkényes, mert attól függ, hogy hol van, milyen az a föld; 5 holdból is meg lehet élni adott körülmények között, és 10-ből sem más körülmények között; de kétségtelen, hogy nagyon nagymérvű volt az agrártúlnépesedés Magyarországon ahhoz a földmennyiséghez, ami az országnak rendelkezésére állt.

Világos, hogy akárhogy osztogatják a földet, ha ugyanaz az agrárnépesség marad ugyanakkora földmennyiségen, akkor továbbra sem fog tudni megélni. Ha most ragaszkodunk ehhez az 5 holdas bűvös határhoz, akkor azt mondhatjuk, hogy sikerült a földreformmal a 3 millió koldus országából 2 millió koldus országot csinálni, mert a többségnek akkor is olyan kis darab földje volt, amiből nem lehetett megélni.

Ehhez még hozzá kell tenni azt, hogy nemcsak a mezőgazdasági termelést mint főfoglalkozást űzők voltak rossz helyzetben. A falvakon, a kisvárosokban és a nagyvárosokban is igen sok ember volt ugyancsak nagyon rossz helyzetben, tehát például az összes szezonális iparágban dolgozó foglalkoztatottak az akkori viszonyok között akkor tudtak kijönni a keresetükből, amikor szezon volt, és amikor nem volt szezon, akkor csaknem koplaltak. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy olyanfajta éhínség nem volt viszont az országban a két háború között, mint amilyen van most például Afrikában, Ázsiában, nagyon sok országban, vagy jelenleg a Szovjetunióban is, bár azt pontosan nem tudhatjuk, hogy ott

* Oláh György *Hárommillió koldus* című, az első magyarországi szociográfiának tekinthető könyve 1928-ban jelent meg.

milyen mérvű ez. Nagyon nagy volt a szegénység, és a szegénységből való kijutás útja nyilvánvalóan a kapitalizálódás lehetett volna. Gyors, de nem rohamos, tehát nem egy-két éves, hanem tíz-húsz éves gazdasági növekedés felszívhatta volna ezt a szegénységet. Arra lehetett gondolni, hogy ha kibontakozik a kereskedelemnek, az iparnak és más nem mezőgazdasági ágaknak a fejlődése, akkor egy idő után ezek a nem mezőgazdasági foglalkozások felszívják azt az agrárnépességet, amely túl nagy volt. Tehát az a gondolat, hogy a földek felosztásával az alapvető gazdasági problémákon segíteni lehet, téves volt.

A másik probléma maga a mezőgazdaság. A magyar mezőgazdaság 1938-ban, vagy mondjuk inkább 1933-ban, nem volt termelékeny – eltekintve attól, hogy úgylis túl sok ember volt erre a mezőgazdaságra –, a magyar mezőgazdaság termelékenysége sajnálatosan alacsony volt. Magasabb volt, mint a román, de jóval alacsonyabb, mint a tőlünk nyugatra eső országokban ugyanolyan földön, ugyanolyan körülmények között működő mezőgazdaság. A földreformot előkészítő reformerek ezzel a kérdéssel többségükben nem foglalkoztak. A mezőgazdaság termelékenységének kérdésével csak nagyon kevesen foglalkoztak, és éppen nem azok, akiknek nagyon ismertté vált akkor vagy később a neve. Magával a konkrét közgazdasági kérdéssel nem foglalkoztak, és a konkrét közgazdasági kérdésre nem is született megoldás.

Föltehetjük a kérdést, hogy mi történt volna, ha a párizsi béke megkötése után, 1947-ben a szovjet csapatok kivonulnak, és Magyarországon demokratikus fejlődés és polgári átalakulás kezdődött volna. Most csak a parasztságra korlátozva, nyilvánvalóan az történt volna, hogy a parasztok egy része akkor is elment volna a földről megfelelő megélhetés híján, tehát az az exodus, amit Rákosi és Kádár nagyon gyorsan igyekeztek lebonyolítani, mindenképpen bekövetkezett volna, csak nem olyan sokkszerűen, nem olyan katasztrófászerűen. Ezen kívül Ausztria példáján látjuk, hogy nagyon sok parasztcsalád áttért volna kétlaki életformára, vagyis hogy a családban az egyik fő a városban dolgozik, a másik ott marad a kisbirtokon, és aki a városban dolgozik, az is hazajár olyankor, amikor lehetséges. Valószínű, hogy egyrészt exodus lett volna, másrészt kétlakiság, harmadrészt pedig kapitalista fejlődés indult volna a mezőgazdaságban, jól működő nagygazdaságokkal. Ezek a jól működő nagygazdaságok nem hasonlítottak volna a hajdani nagybirtokra, az bizonyos. Mert a hajdani nagybirtok alapjában véve rendies, úri szerkezetű volt, és a földosztás után lehetetlenné vált, hogy ezt a régi, úri világot rekonstruálni lehessen. Előbb-utóbb kialakultak volna nyilván parasztok között, esetleg nem csak parasztok között 100-200-300-400-500 holdas kapitalista módon vezetett gazdaságok, ez nagyon valószínűnek látszik. Mindezt elfújta a kommunista hatalomátvétel.

Milyenek is voltak a társadalmi viszonyok? Azt, ami 1944-ben kezdődött el – mert már 1944 második felében törtek be a szovjet csapatok az ország területére –, és ami 1945 tavaszán befejeződött, az ország megszállásnak élte át és

nem felszabadulásnak. Magától értetődik, hogy a baloldali hivatásos politikusok felszabadulásnak érzékelték. Ezek közül nagyon kevés volt kommunista, aztán gyorsan szaporodott a számuk, de ha az 1944. őszi helyzetből indulunk ki, a polgári politikusok a Kiszgazdapártban, a Szociáldemokrata Pártban és a hajdani egyéb polgári pártokban helyezkedtek el. A polgári politikusok nagy része akkor koncentrációs táborban, Mauthausenben vagy Dachauban volt a németek fogságában, mások bujkáltak, számukra nyilvánvalóan felszabadulás volt az, ami történt. De náluk is rögtön bekövetkezett az a keserűség, hogy a szovjet nyomás mindennapos volt, és nagyon is bénította azt, hogy valaminek nekivághassanak.

Az ország lakosságának többsége azonban csak az összeomlást élte át, a hadak átvonulását és azt, hogy hol a németek vittek el valakit, hol az oroszok. Ugyanakkor mégis azt lehet mondani, hogy vegyes hangulat uralkodott. Az emberekben egy idő után egymás mellett volt a félelem az oroszoktól, a rendőrségtől (amely teljesen kommunista irányítás alatt álló rendőrség volt az első pillanattól kezdve), és az újrakezdés nagy lendülete. 1945–46–47-ben fantasztikus lendületű termelésnövekedés következett be, és el kell ismerni, hogy gyorsabb, mint Európa legtöbb háború által elpusztított országában. Ha az 1948-as termelési színvonalat nem valamilyen elképzelt ideához viszonyítjuk, hanem ahhoz, ami volt 1943–44–45-ben, akkor azt lehet mondani, hogy útjára indult egy magyar gazdasági csoda, amely azután nem folytatódhatott.

Rossz és jó érzések keverékéről lehet beszélni. A választási eredményekről már volt szó. Az a 17 százalék, amelyet a kommunisták 1945-ben megkaptak, valószínűleg reális volt: a lakosság 17 százaléka valóban a kommunistáktól várta a gazdasági csodát, vagy annak a folytatását, de 83 százalék nem tőlük várta, úgyhogy amikor aztán mégis megvalósították az uralmukat, akkor ez kisebbségi uralom volt.

A hatalomátvétel dátumát 1947–48-ra szokás tenni, de valójában megkezdődött 1947 februárjában. 1946 decemberétől 1947 februárijáig a Rajk László és Péter Gábor által irányított politikai rendőrség hamis vádakkal összeesküvésről készített elő. Azzal álltak elő, hogy a Kiszgazdapárt főtitkára, Kovács Béla az összeesküvés egyik fontos embere. Kovács országgyűlési képviselő is volt, és mint ilyen, mentelmi jogot élvezett. Kérték a mentelmi jog felfüggesztését, és a magyar parlament 1947 februárjában ezt visszautasította. Ezek után a magyar rendőrségnek nem volt joga őt letartóztatni, de a szovjet hadsereg tartóztatta le, és kilenc évvel később jött vissza a Szovjetunióból meglehetősen megtörtén.

Ebben a pillanatban a Kiszgazdapárt országgyűlési képviselői és vezetői tisztában voltak azzal, hogy vége van mindennek, és a következő hónapokban nagy számban hagyták el az országot, vagy vonultak vissza. Nem számolom most azokat, akik viszont hajlandók voltak részt venni a kommunisták által diktált kormány és igazgatás munkájában.

Említék két politikust. A magyar politikai életben a két háború között szűkített választójog volt, nem volt általános választójog. Vidéken nyílt választás volt, nem volt titkos választás, és rengeteg volt a választási csalás, a közvetlen erőszak is. Ilyen módon az az egységes nagy párt, amelyik a húszas évek elején alakult meg, és aztán többször változtatta a nevét, volt Egységes Párt, volt Nemzeti Egység Pártja, volt Magyar Élet Pártja, mindig ugyanaz a párt volt, és nem kellett attól félnie, hogy valamelyik választáson kibuktatják a hatalomból. Viszont voltak parlamentben működő ellenzéki pártok. Ha viszszanézünk erre a korszakra, akkor két jelentős politikus volt. Az egyik Bethlen István, aki ennek a magyar pártnak hosszú időn át vezére volt, és mindig nagy szerepet játszott olyankor is, amikor látszólag vagy félig-meddig visszavonult. Konzervatív politikus volt, aki semmi esetre sem akart földreformot, de ennek a korszaknak jelentékeny politikusa volt. Vele szemben a polgári, a hatalomban nem jutó oldalon a legjelentősebb politikus Rassay Károly volt. Bethlen Istvánt az oroszok elvitték Moszkvába, és ott is halt meg jóval később, Rassay Károlyt viszont a németek vitték el. Amikor a táborokat feloszlatták, és haza lehetett jönni, az ország rendőri erői fölött Péter Gábor rendelkezett, tehát igyekezett azon, hogy Rassay Károly minél később juthasson haza. (Ettől függetlenül is, megtört állapotban tért haza.) Az a két ember tehát, aki leginkább tarthatott volna igényt arra, hogy a magyar politikai életben irányító szerepet játsszon, nem vehetett részt a küzdelmekben.

Az ország lakóinak többsége vegyes állapotban volt. Rettegett, mert veszteségek érték, mert a ház összeomlott, mert a lovat elvitték, másfelől volt egy újrakezdési lendület, amely 47 elején ért véget.

A politikai erők számba vételénél nem elégedhetünk meg azzal, hogy volt Kisgazdapárt, Szociáldemokrata Párt, Parasztpárt, Polgári Demokrata és Radikális Párt. Ezekben a pártokban és a gyakorlatilag nem engedélyezett, hatalomból kiszorított polgári pártokban születtek elgondolások, amelyek a politika iránt valamennyire érdeklődő emberek számára ismertek voltak. Voltak politikai irányzatok, amelyek részben pártkeretekben, részben azokat átfordva, illetőleg keresztezve helyezkedtek el.

A politikát illetően általános volt az a törekvés, hogy valamilyen nyugati típusú demokráciát kell bevezetni. Általános választójoggal, szabad sajtóval, a pártok szabad szerveződésével, szabad választásokkal: a választásokon győztes párt alakítson kormányt, és mutassa meg, hogy mit tud, és ha nem boldogul, akkor egy másik párt győz majd, tehát a politikai elképzelések – a kommunisztákat nem számítva – elég közel álltak egymáshoz.

A gazdasági és társadalmi rendszert illetően viszont akkor egész Európában az volt a helyzet, ami Magyarországon. A háború keservei, tapasztalatai majdnem mindenütt megrendítették az előzőleg fölépült társadalmi szerkezetet, és mindenütt dominálóvá váltak a radikális reformtervek. Ennek csak példájául mondom azt az országot, amelyen a háborús pusztítás kevésbé volt

súlyos, mint mondjuk Németországban és Magyarországon, Angliát, ahova nem vonultak be ellenséges csapatok. Angliában az 1945-ös választáson a Munkáspárt szerezte meg a szavazatok többségét, olyan radikális reformprogrammal, amelyet aztán, mikor kormányra jutott, meg is akart valósítani. Hozzá kell tennem, hogy azok a tervek, amiket a Munkáspártban dolgoztak ki, Európa-szerte népszerűvé váltak.

Mi most megszoktuk azt, hogy van egészségügyi biztosítás és nyugdíjbiztosítás. Ugyan nem ér semmit ez a nyugdíj, de a kiindulópont az volt, hogy mindenkinek lesz nyugdíja, amikor eléri a korhatárt. Ez nekünk természetes, és az is, hogy mindenki ingyenes orvosi kezelésben részesül azon az alapon, hogy vagy adót fizetett, vagy pedig társadalombiztosítási járulékot. Ez nem volt magától értetődő ötven évvel ezelőtt, és amikor Angliában előálltak – ott született ez a gondolat – a Beveridge-tervvel,¹⁶⁰ Pesten mindenki azt mondta, hogy az angolok meg vannak örülve, ezt nem lehet megcsinálni. Mert nincs annyi pénz a világon, hogy ezt össze lehessen hozni.

A Beveridge-terv egész Európában népszerűvé vált, másképp csinálták meg a németek, másképp a franciák, megint másképp a hollandok, dánok és a többi északi nép, de az a gondolat, hogy a betegségből ne következzen anyagi tönkremenés, és az öregkorból ne következzen feltétlenül szegénység, akkor vált Európa-szerte általános követeléssé. Nemcsak a munkáspártok követelték, hanem a konzervatív pártok is. Átalakult az európai gondolkodásmód. És a magyar is. Annak ellenére, hogy hihetetlen volt, hogy ezt meg lehessen csinálni, minden akkori párt programjában benne voltak ezek a követelések, tehát ahhoz képest, ami volt Magyarországon 1938-ban, az összes akkor működő politikai erő erősen balra tolódott. Hogy csak egy példát mondjak, a Kiszgazdapárt természetesen hirdette, hogy a magántulajdon alapján áll, és ezen belül különösen a paraszti magántulajdon alapján. De a programjában benne volt az is, hogy a nagyon nagy jövedelmeket erősen meg kell adóztatni, és el lehet menni egészen a 90 százalékos adóig. Vagyis a Kiszgazdapárt, ez a nagyon polgári párt majdnem szocializmust iktatott a programjába, mert ha a nagyon nagy jövedelmek kilenctizedét elveszik, ez már majdnem szocializmus. Akkoriban beszéltek balról és jobbról, és most is beszélnek, és ezek a fogalmak nem mindig fedik a valóságot. Végeredményben minden működő erő programja többé-kevésbé a kapitalizmus korlátozására, a társadalmi egyenlőség megközelítésére, a nagyobb egyenlőségre irányult. Ehhez képest sajnálatosnak mondhatják azok az emberek, akik ma is fontosnak tartják az egyenlőséget meg azt, hogy az öregek ne legyenek feltétlenül szegények, hogy a negyven éves kommunista uralom olyan mértékig elvette az emberek kedvét ezektől a dolgoktól. Könnyen

¹⁶⁰ A Beveridge-jelentésben körvonalazódtak közvetlenül a második világháború után a kidolgozásra kerülő angol jóléti állam alapelvei. A jelentés tényleges címe: *Social Insurance and Allied Services* (megjelent 1942-ben), és szerzője (William Beveridge, 1879–1963) nevével összefonódva vált közismertté.

lehet, hogy nagyon sok ember azért vet el ilyen dolgokat ma, mert a negyven éven át ezt mondták, anélkül hogy megvalósították volna, és ha polgári lett volna fejlődésünk a negyven évben, akkor Magyarországon bukott politikus lenne az, aki azt mondaná, hogy az egészségügyi biztosításnak csak az alapellátást kell biztosítania. Mert ma Európában elképzelhetetlen, hogy hivatásos politikus ezzel elő merjen állni.

VI. A SZOCIALISTA RENDSZER

1. A SZOVJET MODELL ÉS A GAZDASÁGI CIKLUSOK

Elértünk oda, hogy 1947-ben Magyarországon bevezették a szovjet modellt. (A modell ismertetését illetően Pető és Szakács már említett könyve mellett ajánlom Bauer Tamását, Soós Károly Attiláét és Ungvárszki Ágnesét.¹⁶¹)

Kezdem Bauer Tamás könyvének nagyon kivonatossá és nyilván leegyszerűsítő ismertetésével. Címe: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*.¹⁶² Az elmélet cikluselmélet volt. Hogy kommunisták által irányított, szocialistának nevezett országban ciklusok lehetnek és vannak, azt Magyarországon elsőnek Bródy András írta meg a *Közgazdasági Szemlé*ben, 1967-ben.¹⁶³ Áttekintette a magyar gazdasági fejlődést 1924-től 1965-ig, és bizonyítani próbálta, hogy a fejlődés ciklikus volt, tehát mindig voltak felemelkedések és visszaesések benne. Ő azt deklarálta ebben a cikkében, hogy a 45 és 65 közötti korszakban is voltak felemelkedések és visszaesések. Cikkében állítása nem volt teljes egészében kifejtve, de az alapgondolatot már leírta.

Bauer Tamás cikluselméletében az első fázis a megélénkülés, amikor nagy számban indítanak új beruházásokat. Még csak kezdődnek a beruházások, még semmiféle feszültség nincs, sőt nagyon jól érzi magát mindenki, mert valahogy van pénz mindenre. Második fázis a fellendülés, amikor folytatják azokat a beruházásokat, amelyek a megélénküléskor kezdődtek, de kezdenek új beruházásokat is. Ennek folytán most már feszített helyzet áll elő, még mindig rengeteg a pénz, még mindenki beruházni akar, nemcsak a vállalatvezetők és a kormányférfiak, hanem a magánosok is költik a pénzt, vásárolnak azt, amit lehet vásárolni, mert úgy látják, hogy fölfelé megyünk, abba az irányba megyünk, hogy jól mennek a dolgok, de már kezdődik az, hogy bizonyos megrendeléseket nem teljesítenek azok, akik kapták, mert annyi a megrendelésük, hogy mindet nem lehet teljesíteni. Már fölmerül az, hogy lesz-e elég energia, és lesz-e elég nyersanyag, tehát a nehézségek már jelentkeznek. Még inkább jelentkezik egy másik nehézség, tudniillik a külkereskedelmi deficit, illetőleg a fogyasztás csökkenése.

¹⁶¹ Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.; Soós Károly Attila: *Terv, kampány, pénz*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1986.; Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története I.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1985.; Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989.

¹⁶² Bauer Tamás *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Id. mű

¹⁶³ Bródy András: *Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig*. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz. 417–432. o.

E tekintetben a szocialista országok eltérnek egymástól. Közös vonás az, hogy ha a nemzeti jövedelem vagy a nemzeti termék 25-30 százaléka megy beruházásra, akkor ez valahol visszaüt. A legtöbb szocialista országban úgy ütött vissza, hogy csökkenni kezdett a fogyasztás. Tehát a fogyasztásra jutó rész csökkent, a reálbérek is csökkentek, és vásárolni nem lehetett, mert nem volt mit. Magyarországon a hatvanas és hetvenes években az volt a helyzet, hogy Kádár János egy dolgot megtanult 56-ban, hogy nem szabad túlságosan próbára tenni a magyarok türelmét, mert abból baj lesz. A központi pártvezetés fokozta a beruházást, ugyanúgy, mint a lengyelek, a csehek és a románok, de azt nem tudta elfogadni, hogy a fogyasztás visszaessen, és ezért Magyarország külkereskedelem-centrikus ország lett. Minden olyan időszakban, amikor fellendülés következett, nagyon megnőtt a külkereskedelmi deficit, vagyis külföldi pénzből fedezték a hiányt, és minden nagyobb fellendülésnél jelentős külkereskedelmi deficit keletkezett.

A harmadik szakasz Bauer könyvében a megtorpanás, amikor is a külkereskedelmi deficit, a nyersanyag- és energiahiány hatására a kormány, a központi szervek, a Tervhivatal belátja, hogy ez így nem megy tovább. Már nem adnak engedélyt új beruházásra, de még folytatják a régi beruházásokat abban a reményben, hogy azért valahogy mégiscsak el fognak boldogulni. De nem tudják teljesíteni a beruházásokat, mert ebben a helyzetben már azokat sem lehet, amelyeket megkezdtek. Ezután kezdődik a visszaesés, amikor nemcsak nem engednek új beruházásokat, hanem a folyamatban levőket is próbálják leállítani, csökkentik a felhalmozási arányt, és nagyobb hangsúlyt tesznek a fogyasztásra és a külkereskedelmi deficit eltüntetésére.

Bauer ezeket a ciklusokat a beruházási éhségre vezeti vissza. E tekintetben egyetért Kornai Jánossal és másokkal, akik a beruházási éhséget tekintik a magyar gazdaság magyarázatánál a legfőbb vonásnak. Kérdés az, hogy mitől van ez a beruházási éhség. Nagy viták vannak erről, és Bauer maga is többféle magyarázatot hoz. Ismertet más nézeteket, például Berend T. Iván nézetét – egy 1964-es könyvről van szó.¹⁶⁴ „Berend T. Iván idézett művében nagy nyomatékkal mutat rá a növekedési ütem és a beruházási hányad növelésére irányuló törekvések egy másik indítékára: a katonai szempontok előtérbe kerülésére az első ötéves terv időszakában. Az ostromlott erőd szemléletének figyelembevétele nélkül nem érthető meg már a sztálini ötéves tervek iparosítási politikája sem; de az ötvenes évek elején Magyarországhoz hasonlóan a többi kis országban is jelentős szerepet játszott a katonai felkészültség fokozása az egész nehézipar fejlesztésének gyorsításában, az ide irányuló beruházások növekedésében. Tekintettel az időbeli egybeesésre, feltételezhető, hogy az ötvenes évek végén kibontakozó

¹⁶⁴ Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor (1948–1950). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964.

újabb beruházási hullámban is szerepet játszott a katonai erőfeszítéseknek a fokozása.”¹⁶⁵

Bauer szerint azonban a ciklust nem lehet azzal megmagyarázni, hogy a központ mindig a beruházásokat erőlteti, és csak olyankor látja be, hogy nem lehet tovább erőltetni, amikor már tényleg nem lehet. Ő a vállalatok beruházási éhségéről beszél, és leír különféle módszereket, amelyek segítségével a vállalatok beruházási éhsége érvényesül akkor is, ha nem találkozik teljes mértékben a központ tetszésével. Mindegyik vállalat állandóan és szünet nélkül beruházni akar, és ezt meg is tudják csinálni különböző módszerekkel. Az egyik módszer a „tervbe kapaszkodás” – Bauer kifejezése –, amely úgy értendő, hogy készültek ötéves tervek és azokon belül éves tervek, és olyankor, amikor mód van rá, a vállalat elindít egy beruházást, abban a reményben, vagy abban a biztos tudatban, hogy ha már egyszer elindult bármilyen kis összeggel egy beruházás, akkor azt nyugodtan lehet folytatni a nehéz időkben is, amikor már nincs nyersanyag, energia, építőipari kapacitás, mert ami már elkezdődött, azt muszáj folytatni. Másik vállalati trükk az alultervezés. Elindítanak egy beruházást X forint költséggel, de a reálisnál sokkal kisebb költséggel számolnak. Ha már egyszer el van fogadva a beruházás, akkor a plusz költségeket is ki kell fizetni. Bauer idéz példákat, ahol a tényleg végrehajtott beruházás tízszer annyiba került a végén, mint amennyit a tervben szerepeltettek. Ezt nagyon könnyű úgy megcsinálni, hogy a beruházáshoz kapcsolódó beruházásokat valahogy elfelejtik, azokat nem szerepeltetik a tervben, és aztán amikor a beruházás elindult, természetesen azokat is meg kell csinálni. Ezekről a trükkökről magyar viszonylatban elsőnek Kornai János írt, a központosításról szóló könyvében, amely 1957-ben jelent meg.¹⁶⁶ Bauer Tamás is, Kornai is azt hangsúlyozták, hogy olyan a mi rendszerünk – már azoknak az éveknek a rendszere –, hogy lehetőséget nyújtanak a vállalatoknak, hogy túlzottan beruházzanak, és aztán majd a költségeket úgyis kifizetik a költségvetésből. Sőt ösztönzést is kapnak ebben az irányban, mert az egész rendszer úgy van felépítve, hogy az jár jól, aki nagyon sokat ruház be, hogy a vállalatok ebben vannak érdekelve, és ebből áll elő az, hogy a nemzeti jövedelemnek, a nemzeti terméknek túl nagy része megy beruházásra.

Azt gondolom, hogy a vállalatok túlzott beruházási hajlandósága valóban szerepet játszott, de alapjában véve a magyar gazdaságpolitika – és a lengyel, a szovjet, és mindegyik – irányát és a túlzott beruházási tendenciát a központi törekvésekre kell visszavezetni. Ehhez a nézethez közelebb áll a Pető–Szakács könyv, és még közelebb áll Ungvárszki Ágnes könyve.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Id. mű. 437. o.

¹⁶⁶ Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1957.

¹⁶⁷ Ungvárszki Ágnes: Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon 1948–1988. Id. mű

Ungvárszki a ciklusokat teljes mértékben a központ gazdaságpolitikai törekvéseire vezeti vissza. Nála valójában csak politikai ciklusok vannak. Az első ciklus 1947 és 1953 között, 1947–48, a hatalomátvétel és 1953 között, a második ciklus 1953 és 1958 között, ez józanabb ciklus, tehát csökkentik a beruházásokat, ezt követi megint egy túlzottan beruházó ciklus, 1958 és 1966 között, azután megint egy józanabb időszak 1972 és 1979 között, és aztán jön az 1979 és 1984 közötti időszak, ahol szintén inkább érvényesül a józan ész, mint előzőleg. 1985-től 1987-ig megint van egy nagyon beruházó korszak, 1988-ban pedig bekövetkezik ennek az egész rendszernek földcsuszamlás-szerű bukása, ahol be is fejezi a könyvet, és nem tesz jóslatokat arra nézve, hogy mi lesz azután.

„Növekedési politikában az első irányzat [amit ő doktriner irányzatnak nevez] a termelés – ezen belül a nehézipar, illetve az ipar 'A' szektora – növekedési ütemének feszítése; a termelés mennyiségi növekedésének az elsőbbsége az egyensúlyi követelményekkel szemben.”¹⁶⁸ A másik irányzatot az jellemzi, hogy visszafogják a növekedést, az egyensúly biztosításának érdekében. A merev irányzat vonása (ne nevezzük doktrinernek, mondjuk hogy merev, kemény, dogmatikus irányzat) a nehézipar, és ezen belül az alapanyagipar fejlesztése minden másnak a rovására, a józanabb irány pedig a könnyűipar, a mezőgazdaság és az infrastruktúra fejlesztése. A nemzeti jövedelem felhasználási arányait illetően a doktriner irányzat a beruházási rátát, a felhalmozási rátát emeli, és az életszínvonalat vagy csökkenti, vagy stagnálásban tartja, a másik, a józanabb irányzat csökkenti a felhalmozási rátát, és az életszínvonal emelésére törekszik. A külgazdaságban az első irányzat autarchia és KGST, a másik irányzat nyitás a kapitalista országok irányába. A tulajdonviszonyokban az első irányzat az állami tulajdont helyezi előtérbe a szövetkezettel szemben, és maximális intoleranciát tanúsít a magánszektorral szemben. A második irányzat az állami és a szövetkezeti szektort egyenrangúnak ismeri el, és toleranciát tanúsít a magánszektorral szemben. A termelési szervezetben az első irányzat centralizálásra törekszik, a józanabb irányzat decentralizálásra. Ezeket a vonásokat még ki kell egészíteni a politikai értékrenddel. A doktriner irányzat az élet minden területén elnyomó politikát folytat, a józanabb irányzat pedig, ha nem is enged teljesen szabad teret, mert arról ebben a négy évtizedben nem volt szó, de valamivel szabadabb lehetőséget biztosít a gondolatoknak és a különböző irányzatoknak. Ungvárszki ezeket végigkíséri, és grafikonokkal is bemutatja az állítások tényszerű ábrázolását.

A nehézipar és ezen belül az alapanyagipar maximális fejlesztése végig érvényesült ebben az időszakban, a józanabb időszakok csak annyit jelentenek, hogy kevésbé erőltették ezeket. Józanabb időszakokban az egyensúlyra

¹⁶⁸ Uo. 174. o.

törekednek, külgazdasági, külkereskedelmi, és fizetési mérlegi egyensúlyra. Az 1956-tól kezdődő korszakban egészen 1990-ig, az Antall-kormány megalkulásáig mindig voltak olyanok, akik a növekedést képviselték, és mindig voltak olyanok, akik az egyensúlyt képviselték. És mit tesz isten, azóta is így van. Úgy látszik, hogy ezt az ellentétet a legközelebbi években sem lesz könnyű feloldani. Legyen-e kis növekedés, mert most egyelőre csak arról lehet szó, hogy kis növekedés legyen, még arról sem, csak arról, hogy legalább stagnálás legyen, vagy pedig az egyensúlyra vigyázzunk jobban, a fizetési mérleg egyensúlyára. Most látszik meg napjainkban, hogy ez benne van a mi gazdasági életünkben, mint fel nem oldott ellentmondás. Ma is látszik az, hogy Kupa Mihály pénzügyminiszter az egyensúly képviselője, Kádár Béla külgazdasági miniszter viszont a növekedés képviselője az egyensúly rovására, az ipari miniszter, Bod Péter Ákos szintén a növekedés képviselője, és Surányi György – amíg volt – az egyensúly képviselője volt.* Még nem sikerült Magyarországon e tekintetben olyan kompromisszumot találni, amely nemcsak kompromisszum, hanem optimálisnak is tekinthető. A két véglet között állandó ingadozás van.

Ungvárszki szerint az uralkodó áramlat 1948-tól kezdve az általa doktrínerek nevezett áramlat volt. Amikor a józanabb korszakok jöttek, kisebb rangú enyhülések következtek be a magyar gazdasági életben, de igazából nem tudott elszakadni a magyar gazdaság a nehézipar, alapanyagipar, KGST-piac dominanciájától egészen a nyolcvanas évek végéig. Azt kérdezi tehát Ungvárszki Ágnes, hogy miért van ez így. Hivatkozik Berend T. Iván magyarázatára: „Az 1956 utáni gazdasági-társadalompolitikai vitákat elemezve Berend T. Iván arra a következtetésre jut, hogy 'a legkülönbözőbb témákban zajló és meglehetősen eltérő szakmák köreit akár 1957-ben, vagy 1961-ben vagy 1974-ben felkavaró viták jó részének ...azonos vezérmotívuma volt. E ... vezérmotívum a gazdasági-társadalmi valóság és a társadalomban-politikában élő szocializmuskép konfliktusaként határozható meg.' A valóság követelményeivel újra és újra összeütköző szocializmusképet meghatározó döntő tényező – Berend T. Iván szerint – 'a Szovjetunió konkrét történeti viszonyai között megvalósított szocializmusmodell gyakorlata, de ezen belül is például mind a hadikommunizmus direkt, mind a NEP árupiaci elosztási rendszere, illetve az ezekből született elméleti-ideológiai általánosítás.'"¹⁶⁹ Nem nagyon jól fogalmazottak ezek a berendi mondatok, de a lényeg kiszűrhető, nevezetesen, hogy itt egy ideológia uralkodik, a lenini-sztálini ideológia, azt próbálták erőltetni

¹⁶⁹ Uo. 178. o.; Ungvárszki Berend T. Iván *Gazdaság- és társadalompolitikai vitáink történetéhez* című cikkét idézi (Magyar Tudomány, 1982. 8–9. sz.).

* Az Antall-kormány tagjai: Kupa Mihály pénzügyminiszter, Kádár Béla, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minisztere, Bod Péter Ákos ipari és kereskedelmi miniszter (1991. decemberig), valamint Surányi György, a Magyar Nemzeti Bank elnöke (1991. novemberig; helyére ekkor Antall József Bod Péter Ákost nevezte ki).

1948-tól 1988-ig, és amikor visszavonultak, akkor is mindig azt gondolták, hogy most vissza kell vonulni, mert nem megy tovább, mert nincs energia, anyag, a külkereskedelmi deficit katasztrofális, tehát mindig voltak olyan okok, amelyek szükségessé tették a visszavonulást, de alapjában véve megmaradtak ugyanazon ideológiai bázison. Ez tehát ideológiai magyarázat.

Egy másik, Ungvárszki által ismertetett magyarázat hatalmi törekvésekre, a hatalom védelmére vezeti vissza a doktriner irányzat fennmaradását, nevezetesen a gazdasági, politikai, katonai és belügyi hatalommal rendelkező körök érdekeire. A katonai körök fegyverkezést akarnak, a hadiipari és belügyi körök szintén hadiipari fejlesztést akarnak, tehát végeredményben a hatalomvágy és a hatalom őrzése, valamint a hatalom növelése lett volna – e magyarázat szerint – ennek az ún. doktriner irányzatnak az alapja.¹⁷⁰

Ungvárszki Ágnes egyik magyarázatot sem fogadja el. Az ő magyarázata szerint a sztálini modell, amely folytatódott Sztálin halála után is, alapjában véve külpolitikai modell, lényege a szovjet hatalom növelése a világon és ennek érdekében a katonai kiadások, a hadseregfejlesztés. Hosszú időszakokon át konkrétan készült maga Sztálin egy harmadik világháborúra, de olyankor is, amikor nem készültek harmadik világháborúra, arra gondoltak, hogy minél nagyobb a szovjet hadsereg, s minél erősebb a Szovjetunió katonai hatalma, annál többet tudnak elérni Ázsiában, Afrikában, Európában és bárhol másutt. Nem fejt ki Ungvárszki ezt annyira részletesen, mint ahogy lehetne, mert a könyv öt év várakozás után jelent meg, amikor még mindig volt cenzúra. Hozzátehetné volna, hogy a szovjet politikusokban hosszú időn át élt az a remény, hogy katonai fölényre tudnak szert tenni Európában, és ezzel a katonai fölényrel el tudják érni Németország és a kontinentális Nyugat-Európa finnlandizálását.* Vagyis azt, hogy a németek, franciák, hollandok, dánok, svédok stb. a szovjet katonai erőttől való félelmükben olyan engedményeket tesznek, amelyekre különben nem lennének hajlandók. Belemennek olyan gazdasági szerződésekbe, amelyek önmagukban nekik rossz, de a Szovjetunióknak kedveznek, belemennek abba, hogy a nemzetközi politikai hadszíntéren semlegesen lépnek föl, tehát nem Amerika-barátok a Szovjetunióval szemben, hanem semlegesek a két nagyhatalom viszályában, sőt, enyhén szovjetbarátok, vagyis valamilyen módon olyan függésbe kerül Nyugat-Európa a Szovjetuniótól, amelynek azután egyrészt anyagi előnyei vannak a kedvezőbb szerződések révén, másrészt pedig politikai előnyei a világpolitikai küzdelmekben.

¹⁷⁰ Uo. 179. o. Az Ungvárszki által hivatkozott szerző A. P. Butenko: Az új rendszer tökéletesítésének elméleti kérdései: a szocializmus társadalmi-gazdasági természetéről. Voproszi Filozofii, 1987. 2. sz.

* Finnország 1945 után évtizedekig tartó helyzetére, az akkori szovjet–finn viszonyra utaló műszó: egy nagyhatalom erős befolyása érvényesül egy állam politikájában, ennek megszállása, függetlenségének elvesztése nélkül.

Ezzel lényegében egyetértek. Arra azonban nem találunk kielégítő magyarázatot, hogy miért volt olyan fontos Sztálinnak, vagy utána Hruscsovnak, Brezsnyevnek az, hogy ezt a vonalat képviselje, vagyis a Szovjetunió túlhatalmát a világ összes többi részével szemben. Ez ugyanis nem volt törvényszerű. Ha nem vesszük figyelembe az egyes egyének történelmi szerepét, akkor feltétlenül visszajutunk a történelmi szükségszerűséghez. Hadd éljek egy példával. 1914-ben kitört a világháború. A történelemmagyarázóknak – tehát nem az eseményleíróknak – egy része hajlamos arra, hogy szükségszerű világháborúnak lássa, mert a német, angol, orosz és francia imperialista érdekeknek előbb-utóbb egy háborúban kellett kirobbannia. Azt hiszem, hogy ez téves értelmezés. Az 1914-es világháború szerintem éppúgy elmaradhatott volna, mint ahogy kitört, különböző véletlen körülmények hozták magukkal, hogy kitört, és ha a négy említett ország vezető politikusai helyett más politikusok lettek volna, akkor egyáltalában nem tört volna ki. De továbbmegyek. A német hadsereg villámháborúszerű módon le akarta rohanni Franciaországot, és volt egy – a történészek által döntőnek tekintett – ütközet a Marne-folyó mellett, amelynek eredménye a villámháború kudarca volt. Ekkor kezdődött az állóháború a francia fronton. Ha ebben a pillanatban a német politikai vezetők józanul gondolkodtak volna, javasolták volna a franciáknak és az angoloknak, hogy most kössünk fegyverszünetet, és utána békét a status quo alapján. Annyi előnyük volt, hogy kezükben volt Belgium és Franciaország egy része, és annyi hátrányuk volt, hogy joggal tudhatták, hogy ezt a háborút ők már úgysem nyerhetik meg. Vagyis azt gondolom, hogy ezek az emberek – a német vezető politikusok – elvesztették az eszüket, és ezért tartott ez a háború négy évig, és ezért pusztult bele majdnem teljesen Európa. A másik oldal vezető politikusai sem voltak józanabbak, mert mikor már tényleg kimerült Németország, lehetséges lett volna az, hogy a status quo alapján fegyverszünetet és békét kössenek. ők is elvesztették az eszüket, mert az istenek elvették tőlük. Ez okozta a 1914–18 közötti katasztrófát. Nem látom be, hogy miért ne lehetne azt mondani, hogy Lenintől Sztálinon át Hruscsovon és Brezsnyeven keresztül ennek a nagy birodalomnak az élén a hatalmi örülettől megszállott emberek voltak, akiknek a politikája nem ideológiákból vezethető le, nem is a hatalom féltéséből. Ha valamikor 1956-ban, vagy 1968-ban, vagy valamelyik esztendőben fölülkerekedik a mérséklet ezekben a vezetőkben, és azt mondják, hogy őszintén gondoljuk az Amerikával való kiegyezést, nem megyünk tovább, csak a birodalmat akarjuk megtartani, belemegyünk abba, hogy először csak kicsit, aztán egyre jobban szereljen le mindkét fél, akkor valószínűleg megúszhatták volna azt az összeomlást, ami bekövetkezett.

A magyar vezetők között is voltak olyanok, akik egészen örültek voltak, és voltak józanabb emberek, és mindvégig voltak, ha nem is nagyon erős, de halvány lehetőségek arra, hogy józanabb emberek kerekednek felül, és nem folytatják tovább az örültség politikáját. Ez nem következett be, és így meg-

szabadultunk az egész társaságtól, a józanabbaktól is, és a fanatikusabbaktól is, de nem hiszek abban, hogy valamilyen ideológia vagy valamilyen strukturális elem határozta meg, hogy mindvégig ki kell tartani egyfajta politika mellett.

2. A TÁRSADALOM ÉS A RENDSZER

Most vissza szeretnék térni arra, hogy a magyar társadalom hogyan élte át ezt a korszakot és annak szakaszait. Az első az 1948 és 1953 közötti szakasz. Ebben az időben a magyar társadalom számára az, ami történt, úgy hatott, mint egy katasztrófa, mely egyszerűen érthetetlen és felfoghatatlan volt. A kommunis-táknak volt 17 százalékuk az elején, és anélkül, hogy bármiféle statisztiká-ra hivatkozni lehetne, híveik aránya 1952-re egész bizonyosan lecsökkent a felére. Mindig maradtak híveik egy bizonyos mértékig, mert mindig jönnek olyan fiatal nemzedékek, akiket még koruknál fogva be lehet csapni. De ez a 17 százalékos arány lecsökkent, talán 10-re, talán 8-ra, nem tudom, mennyi-re. Nyugodtan lehet úgy beszélni a magyar társadalomról, hogy nem volt a kommunista intézkedések híve. Ebben az időben Magyarországon az emberek nagy része azt gondolta, hogy először is ez szörnyű, másodszor azt, hogy ez úgysem tart sokáig. Ez utóbbi nem volt megalapozott, de akkoriban mégis a legtöbb ember azt gondolta, hogy valahogy kibírjuk ezt a dolgot, mert úgyis véget ér, mert lehetetlen, hogy sokáig tartson.

1953-ban azért következett be a fordulat, mert a moszkvai vezetők, Hruscsovék belátták, hogy saját országukban is nagy az elégedetlenség. Né-metországban volt a berlini X nap,* voltak értesüléseik arról is, hogy mi van a többi országban. Arra határozták el magukat, hogy elsőnek Németországban és Magyarországon próbálnak változtatni a politikai irányzaton. Nem csapták el Rákosi Mátyást, hanem Nagy Imrét tették meg miniszterelnöknek, Rákosi-nak pedig azt mondták, hogy próbáljon egy józanabb politikát követni. Ebben az időben olyan felszabadulási hangulat volt az országban, amelyet nem tudok kellőképpen visszaidézni. Lehetővé tették a termelőszövetkezetek feloszlá-sát, lehetővé tették a kitelepített kulákoknak, hogy visszamenjenek oda, ahol azelőtt voltak, a Budapestről kitelepített embereknek lehetővé tették, hogy visszamenjenek, megkezdték a recski internálótábor feloszlátását és a börtönbe csukott politikai foglyok szabadon bocsátását. Akkor, 1953 júniusától 1954 végéig az országban felszabadulási hangulat volt. Ünnepeltek az emberek nagyon sok helyen az országban, amikor Nagy Imre első parlamenti beszédét megtartotta.

* 1953. június 16–17-én Kelet-Berlinben a „népi rendőrség” és a szovjet megszálló erők páncélosok bevetésével verték le az építőmunkások sztrájkját és tömegtünte-tését; a tiltakozó megmozdulások és repressziók az egész NDK-ra kiterjedtek.

A Szovjetunióban ebben az időben politikai fordulat következett be,* Hruscsov folytatta harcát a hatalomért, és ebben a harcban taktikai fegyvernek tekintette azt, hogy 1954 végén megint egy kicsit a hadiiparral és a katonai lobbival szövetkezik. Ennek megfelelően Magyarországon megerősödött Rákosi Mátyás helyzete, aki a legteljesebb mértékben megpróbálta visszaállítani az 53 előtti állapotokat. Ez aztán nagyon nagy felháborodást váltott ki, mert korábban reménykedtek az emberek. Ebből lett azután az 56-os magyar forradalom, amelyre senki sem gondolt 6-8 hónappal a forradalom kitörése előtt. Valamikor 56 nyarán lehetett látni, hogy most már túlságosan felfokozódott az emberek indulata és haragja. Valamikor június körül lehetett először arra gondolni, hogy ebből forradalom lehet. A legtöbben azonban ekkor sem gondoltak rá. A forradalom kitörésének óráira nincs értelme itt most kitérni, arra viszont érdemes kitérni, hogy ebben a forradalomban a legkülönbözőbb politikai erők és a legkülönbözőbb társadalmi csoportok vettek részt, mert nagyon könnyen egyesítette a törekvéseket az, hogy az ellenség mindenkinek ugyanaz volt. A párt, az Államvédelmi Hatóság és a szovjet hadsereg. A felkelők számát pontosan nem tudjuk ma sem. A legmeggyőzőbbnek látszó történészek szerint 10-12 ezer lehetett a felkelők száma. 10-12 ezer rosszul felszerelt felkelő nem alkalmas arra, hogy akár egy kis ország hadseregét legyőzze, még kevésbé, hogy egy jelentékeny megszálló hadsereget le tudjon győzni, tehát ezeknek a napoknak a fluktuáló történetében nagyon nagy szerepet játszottak minden erővel rendelkező résztvevő részéről a politikai megfontolások. Nagy Imrének semmiféle hatalma nem volt. Az oroszoknak potenciális hatalmuk volt: az tudniillik, hogy ha el akarják foglalni az országot, akkor – mint később bizonyosodott – el tudják foglalni. Magyar hadsereg nem működött. A politikai rendőrség addigra – október 25–26–27-ére – gyakorlatilag lefegyverződött. Az orosz katonai erőn kívül egyfajta hatalom volt az országban, ez a munkástanácsokból, nemzeti bizottságokból állt. Ezeknek elég nagy hatalmuk volt, mivel a gyárak a kezükben voltak. Nemcsak a gyárak, hanem a gyárakban gyártható fegyverek is. Nagy Imre először akkor került hatalmi pozícióba, amikor a budapesti munkástanácsok úgy döntöttek, hogy elfogadják azt, amit Nagy Imre tett, tehát a Varsói Szerződésből való kilépést, a többpártrendszer helyreállítását és maguknak a munkástanácsoknak az elismerését. Ha nem vonulnak be újra az oroszok, akkor nyilvánvalóan olyan politikai helyzet alakult volna ki az országban, amelyben hosszú időn át nagyon nagy szerepük lett volna a munkástanácsoknak. Beleérték ebbe minden nemzeti bizottságot is, mert a Nemzeti Bankban is volt munkástanács vagy forradalmi bizottság, a Pénzügyminisztériumban is, és a falvakban is. Ezeknél a szervezeteknél általános volt az a törekvés, hogy valamilyen nyugati típusú parlamentáris rendszert kell megvalósítani. Vagyis olyasmit, ami most van Magyarországon. Ami vi-

* A fordulat közvetlen kiindulópontja: 1953. március 5-én meghalt Sztalin.

szont most van Magyarországon, az a fáradtság és csüggedés állapotában született 1990-ben, akkor viszont sokkal dinamikusabb állapotban kezdődött volna ez a parlamentáris rendszer.

Ami a gazdasági kérdéseket illeti, addigra Rákosinak még nem sikerült – csak később sikerült Kádárnak – a kollektivizálás, tehát a parasztgazdaságok domináltak a mezőgazdaságban. Az volt várható a továbbiakban, hogy ez a mezőgazdaság kapitalista irányba fejlődik, a parasztok egy részének távozásával, más részének kétlakivá válásával. Ami a gyárakat illeti, arra kell gondolni, hogy már akkor is olyan rosszul működtek, mint most vagy tegnapelőtt. Ezekben a gyárakban a munkástanácsoknak az volt a követelése, hogy az igazgatót a munkástanács válassza, a termelési és az üzleti tervet évenként egyszer a munkástanács hagyja jóvá, és a szociális és bérkérdésekbe a munkástanácsnak messzemenő beleszólása legyen. Ami a munkásigazgatók megválasztását illeti – erre jól emlékszem –, mindenütt valamilyen szakembert választottak. Főmérnököt, vagy főkönyvelőt. Vagyis arra nem gondoltak a munkástanácsok tagjai vagy a munkások, hogy a napi termelést valamilyen gyári szavazás formájában határozzák meg. Tisztában voltak azzal, hogy kell egy igazgató, aki majd megmondja, hogy mit kell csinálni. Ragaszkodtak ahhoz, hogy az igazgatót ők válasszák meg, és ez teljesen ésszerű volt, mert ki más választhatta volna meg? A régi kommunista igazgatókat elkergették. Viszont feltétlenül lett volna vállalkozási szabadság, és ebből következően az a kapitalizálódás Magyarországon nem is annyira azáltal jött volna létre, hogy a munkástanácsok által dominált gyárakban indult volna meg egy egészséges fejlődés, hanem akkor is csak az történhetett volna, hogy kisvállalkozásokból alakul ki egy polgári osztály és egy polgári társadalom Magyarországon.

Most a Kádár-rendszeren belüli hatalmi változások problémájára térek át. Az összes termelőeszközök végső birtokosa a hatvanas években a politikai bizottság volt. A vállalatvezető hatalma delegált hatalom volt: rábízták a vállalat vezetését, visszavonásig. Az összes fontos gazdasági döntéseket a politikai bizottságban hozták, és azon belül is három vagy négy ember hozta meg ezeket a döntéseket. Az anyagokat előkészítették különböző helyeken: a pártközpont gazdaságpolitikai osztályán, a minisztériumokban, a minisztériumok pedig kértek anyagokat a közgazdászoktól. De maga a döntés tökéletesen független volt az anyagoktól, mert a politikai bizottságnak az a három-négy tagja a legegyszerűbb dolgokat sem volt képes megérteni. Úgyhogy teljesen érthető az, hogy a Tervhivatal hajdani vezetője Jánossy Ferenc jelenlétében az ablakhoz lépett a Tervhivatalban, és azt mondta: „Csak azt tudnám, hogy mitől megy a villamos?”*

Arra, hogy mitől ment a villamos, kettős magyarázatot vélek találni: *az egyik a piac, és a másik a tradíció.*

* Más változat szerint magának a jeles közgazdásznak volt kedvelt mondása, hogy nem az a kérdés, miért nem jár a villamos, hanem az, hogy miért jár.

Ebben a hetven évben a Szovjetunió és ebben a negyven évben Magyarország részben a tradícióból élt meg. A kommunista hatalomátvétel előtt erős szokások és konvenciók határozták meg nem csak azt, hogy az ember hánykor kel föl, és mit csinál, mikor reggelizik, illetve vacsorázik, hanem az életstratégiákat és az életutakat is. Ezt a tradíciót elfogyasztotta Oroszország és Magyarország is. De nagyon hosszú ideig fenntartotta a teljesen elhibázott elveken alapuló gazdasági rendszert az, hogy az emberek megszokták, hogy elmennek reggel dolgozni. Hogy azokon a módokon próbálnak megélni, ahogy addig tanulták. Később, amikor már kiderült, hogy azokon a módokon nem lehet megélni, akkor megkeresték a mellékutakat, amelyekben mégis valahogy életben lehetett maradni. A tradíció rendszertámogató ereje elfogyott, mert a tradíciók a nyolcvanas évekre felbomlottak.

Az örökölt piacelvű gazdaság is abban az irányban hatott, hogy menjen a villamos. A két világháború közötti magyar gazdasági rendszer nem volt teljesen piacelvű, mint ahogy sehol a világon nincs teljesen piacelvű rendszer. Nyugat-Németországban sem teljesen piacelvű a rendszer, de nagymértékben, alapvetően piacelvű. A magyar Horthy-rendszerben sokkal nagyobb volt az állami beavatkozás, mint a mai Nyugat-Németországban. De azért a gazdaság működését mégis a piaci elvek biztosították. A kommunisták örökölték egy rendszert, amely részben a tradíciókra épült. Egy dunántúli nagybirtok általában tradicionálisan működő nagybirtok volt. Egy alföldi parasztgazdaság általában tradicionálisan működő parasztgazdaság volt. Ezt a tradíciót teljes egészében fel tudták használni, mert a régi nagybirtok helyére megcsinálták a saját termelőszövetkezeti és állami gazdasági nagybirtokokat. Ugyanez vonatkozik a nagyüzemekre is. Ugyanakkor az egész struktúrát alapvetően a piac határozta meg a Horthy-rendszer idején, mert már akkor érvényesült, hogy ha a gabonát nem lehetett eladni, akkor nem lehetett eladni. Vagyis a magyar gazdaság szerkezetét – nem teljes egészében, de túlnyomórészt – a piac határozta meg. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a gazdaságnak egészséges volt a szerkezete, hanem azt, hogy működésképes volt a szerkezete. Ezt a szervezetet örökölték, és az első napon semmi mást nem csináltak, mint hogy két nagyüzemet összeolvasztottak, egy kisüzemet a nagyüzembe beletettek, tehát szervezeti változtatásokat hajtottak végre, de a struktúrát megtartották. Ugyanannyi cipőt termeltek, mint az előző évben, ugyanannyi alsónadrágot termeltek, mint az előző évben stb. A fogyasztási ipart visszafogták, hogy egy kicsivel kevesebbet termeljen, a nehézipart növelték, hogy sokkal többet termeljen. Tehát az örökölt piaci struktúrát elkezdtek torzítani. Az ilyen torzítás következményei rögtön érződnek, de katasztrófálissá csak évtizedek után válnak. És ez éppen a nyolcvanas években következett be az egész táboron belül.

Továbbá: az egész állami gazdaság egyik alapvető vonása, hogy semmiféle újítás nem létezik benne. Innovációra képtelenek ezek a gazdaságok. Óriási innovációs injekciókat kapott a szovjet gazdaság néhány alkalommal. A harmin-

cas években a németek és az amerikaiak azt gondolták, hogy ez nagyon jó piac, ez nagy üzlet, és ellátták a szovjet ipart az ő termékeikkel. Ezeket a termékeket azóta is láthatjuk a Szovjetunióban és Magyarországon is, mert ugyanazokat a gépeket aztán le lehetett másolni. De az, ami akkor jó volt, ma már nem jó. Ma már ezek nem tekinthetők használható termékeknek. A második nagy injekciót a Szovjetunió a második világháborúban kapta, amikor leszerelték a német iparnak azt a részét, amelyet el tudtak foglalni, elvitték a gyárakat, mindent elvittek magukkal. Innen is elvittek gyárakat teljes egészében. Ez nagy lökés volt, tehát azt lehet mondani, hogy az utolsó nagy lökést akkor kapta a Szovjetunió, amikor befejeződött a második világháború. Ezen kívül náluk az történt, hogy versenyeztek az amerikaiakkal a hadiipar vonatkozásában, és végül is minden erőforrást a hadiiparra fordítottak. Amikor kiderült, hogy itt sem bírják a versenyt, akkor következett be az, hogy leállt minden.

De visszatérek Magyarországra. Milyen volt a nagyvállalati struktúra a hatvanas években, és hogy alakult át ez a későbbiekben?

A reform előtti években a magyar nagyvállalat igazgatóját vagy a kerületi pártbizottság nevezte ki, vagy a pártközpont nevezte ki, ezt a nómenklátúra határozta meg. Az igazgató két helyettesét – a főkönyvelőt és a főmérnököt – szintén vagy a kerületi pártbizottság, vagy a pártközpont nevezte ki. Ezek az emberek – akik a vállalatokat vezették – azonban nem voltak jóban egymással, már a reform előtti néhány évben sem. Mert már a reform előtti néhány évben állandóan voltak Magyarországon átszervezések, és voltak politikai viták a magasban, a mennyekben. A fölmerülő kérdésekben más álláspontja volt a Pénzügyminisztériumnak, mint a Tervhivatalnak, más a Nemzeti Banknak, mint az ágazati minisztériumnak. A partnerek – Tervhivatal, Nemzeti Bank, Pénzügyminisztérium, Ipari Minisztérium, pártközpont, kerületi pártbizottság – mindegyikének volt egy embere a gyárban, a gyári vezetők között. Tehát a gyár belül visszatükrözte az országos politika vitáit. Ezek az ellentétek kiéleződtek a reform bevezetésétől kezdve, sőt már korábban. A reformot tulajdonképpen 66-ban bevezették, mert már 66-ban tudta mindenki a gyárban – behívták a gyári embereket reformbizottságokba: kerületibe, budapestibe, országosba, kormány, párt, rengeteg reformbizottság volt –, értesültek arról, hogy reform készül, és akkor majd a pénz, a nyereség fog számítani, akkor gazdaságosnak kell lenni. Már a reform előtt kialakult, hogy ki kinek az embere. A döntés azonban mindig a legfelsőbb szinten született.

Ezt most azért mondom el, mert a magyar szociológiai irodalomban – pontosabban abban a közgazdasági irodalomban, amelyet a közgazdasági kiadó ad ki, a *Közgazdasági Szemlé*ben jelenik meg, de alapjában véve szociológiai problémákkal foglalkozik –, tehát ebben az irodalomban már a hetvenes évek közepétől kezdve elterjedt az a nézet, hogy Magyarországon a legfőbb gazdasági hatalom a vállalatvezetők kezében van, hogy az egész reform azért nem megy, mert túl nagy hatalmuk van a vállalatvezetőknek. Ez akkor, a hetvenes

években tökéletesen téves volt. A nagymarosi erőművet nem a vizesek harcolták ki, hanem fönt találták ki. A tengizi gázvezetéket is fönt találták ki. Az összes nagyberuházás – a paksi erőmű, és sorolhatnám a többi – mind a központban született meg, és a nagyvállalatok vezetői végeredményben semmi mást nem tettek, mint hogy kullogtak az adott irányvonal után, illetőleg az után, hogy az ő saját kapcsolatuk a kerületnél, a pártközpontban és a felsorolt helyeken milyen irányvonalat követ a nagy irányvonalon belül. Ez a helyzet kezdett megbomlani a nyolcvanas évek második felében, de még akkor sem igazán, viszont tökéletesen felbomlott egyik napról a másikra, amikor a párt kongresszusa elcsapta Kádár Jánost. Másnapról kezdve világossá vált a helyzet, hogy a vállalatvezetők a saját birodalmukban most már azt csinálhatnak, amit akarnak, mert többet nincs pártbüntetés. Nemcsak szigorú megrovás és kizárás nincs, hanem semmiféle pártbüntetés nincs. Vagyis a királyi abszolutizmusról áttértünk a feudális anarchiára.

KIEGÉSZÍTÉSEK ÉS VÁLASZOK KÉRDÉSEKRE

Schumpeter *Capitalism, Socialism and Democracy* című, 1942-ben megjelent nagy könyvében¹⁷¹ a kapitalizmus végét jóslta meg abból a meggondolásból kiindulva, hogy a kapitalizmus abból tudja fenntartani magát, hogy még mindig élnek azok a tradicionális rétegek, amelyek hagyományosan azt gondolják, hogy reggel föl kell kelni, egész nap dolgozni kell, a jó munka megkapja a maga jutalmát, de ha bejön a fogyasztói társadalom, ha a kapitalizmus teljesen beköltözik a társadalom mindennapjaiba, akkor többet nem lesz olyan ember, aki szorgalmasan dolgozik, és vége lesz a kapitalizmusnak. Ez tévedés volt. Schumpeter nagyon nagy ember volt, de ebben tévedett, mert bekövetkezett az általános jólét, és mindenki annyi marhaságot vásárolhat magának az üzletekben, amennyit csak akar, de a kapitalizmus mégsem dőlt meg. De azt állítom, hogy a tradíciók felbomlasztásában a szocialista rendszer sokkal hatásosabb volt, mint a kapitalista rendszerek. Például Svájcban nem nagyon sikerült a tradíciókat felbomlasztani, annak ellenére, hogy az egyik legjobban működő kapitalizmus a világon. Nálunk viszont sikerült.

A magyar ipar és a magyar kapitalizmus a dualizmus idején született, és amíg a Monarchia fennállt, addig a Monarchia piacára dolgoztak a gyárosok és a bankárok és mindenki, és az állami beavatkozás alapjában véve nem nagyon zavarta a gazdasági életet. Ezt nem kell oklevelekkel vagy levéltári kutatással igazolni, egész egyszerűen meg kell nézni, hogy 1914-ben mekkora volt az adóbevétel, és akkor rögtön lehet látni, hogy az államnak nagyon kevés módja volt komolyan beavatkozni a gazdasági életbe. 1919, az első világháború után

¹⁷¹ Lásd 155. jegyzet

az állami irányítás beköltözött a magyar gazdaságba, ami azelőtt nem volt, de végül is a húszas években nem az történt, amit az állami beavatkozás elősegített vagy hátráltatott, hanem alapjában véve az akkori nemzetközi gazdasági viszonyok határozták meg, hogy hol, mit, mennyit fektetnek be. 1931 után ennek vége lett, mert 1929-ben kitört a nagy gazdasági válság, amely hozzánk 1931-re érkezett el, és a nagy gazdasági válságra valamennyi fejlett ország szélsőséges protekcionizmussal felelt. Fantasztikusan visszafejlődött a nemzetközi kereskedelem aránya az összevételükben belül. Ami Magyarország számára még nagyobb tényező, mint mondjuk Németország számára, mert Magyarország *par excellence* külkereskedelem-orientált ország. Ekkor kezdődött a kötött devizagazdálkodás, amit nem a kommunisták találtak ki, hanem akkor találták ki a nemzeti bankosok. Erősen állami irányításúvá kezdett válni a gazdasági élet, és 1933–34–35-től kezdve nem Moszkvából irányították a gazdasági életet, hanem Berlinből. Ami tegnap volt a rubel, az volt akkor a márka. A magyar ipar és a magyar mezőgazdaság nekik termelt, és ők márkával fizettek – mint az oroszok rubellel –, és a márkáért semmit sem lehetett kapni. A Nemzeti Bank tisztviselői, akik kitűnő emberek voltak, semmi más nem tettek, mint hogy mindenáron csökkenteni próbálták a német külkereskedelmet, különböző ravasz trükkökkel, hogy minél kevesebb áru menjen Németországba, mert azért csak márka jár, és minél több valahova máshova, mondjuk Törökországba, vagy Portugáliába, vagy akárhova. De már akkor az a helyzet volt, mint ami később lett, csak nem Moszkva, hanem Berlin volt a meghatározó. Már erősen olyan volt ez az idő, mint ami később bekövetkezett.

VII. AZ ÁTALAKULÁS SZOCIOLÓGIAI KÉRDÉSEI

1. SZELÉNYI IVÁN RÓL I.

Mai előadásomban Szelényi Iván néhány tanulmánya a téma. Az egyik a *Szociológiai Szemle*ben megjelent *Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. A pártok és a társadalmi osztályok a magyar politikában* című tanulmány, amelynek társszerzői Kolosi Tamás, Szelényi Szonja és Bruce Western. A másik a *Kritika* című lapban jelent meg, társszerzője Szelényi Szonja, címe: *Az elit cirkulációja?* A harmadik Szelényi-cikk a *Figyelő* című lapban: *Suba alatt új zászlósúruk*. A negyedik pedig a *Századvég* 1991. 2–3. számában található *A magyar polgárosodás esélyei* címmel.¹⁷²

A *Szociológiai Szemle*beli tanulmány indítása: „Az államszocializmus klasszikus, redistributív gazdaságon alapuló modelljét egyetlen, gúlába szerveződő rendi hierarchiával lehet leírni, melynek csúcsán a káderek, a talpazatán a munkásság helyezkedik el.”¹⁷³ Ezt a képet leegyszerűsítőnek tartom. Egyrészt azért, mert azt állítva, hogy legalul a munkások vannak, Szelényi megfeledezett a parasztokról, pedig ők is legalul voltak. További hibája ennek a leegyszerűsítő képnek, hogy gúla vagy piramis áll előttünk, lineáris, egyértelmű, egyvonalas, monolitikus képlet. A valóságban azonban ebben az időszakban a magyar kommunista párt – különböző neveken szerepelt ebben az időben – és a szovjet megszállók egyszerű gúlát akartak létrehozni, létre is hozták, tehát volt ilyen lineáris szerkezet, a segédmunkástól a párt főtitkáráig, a központi bizottság első titkáráig, de közben a magyar társadalom Horthy-rendszerből örökölt szerkezete tovább élt. Először is tovább élt vidéken, a mezőgazdaságban, a falun. A mezőgazdaság kollektivizálását csak Kádárnak sikerült megvalósítania 1959–60-ban, és még neki sem teljesen. A magyar társadalmat szűken gazdasági szempontból a magántulajdon és az állami tulajdon kettőssége jellemezte, mert a földek a kisparasztnak tulajdonában voltak. Jómódú parasztokat elhajszoltak a földjükről különböző törvénytelen eszközökkel, de ez nem változtatott azon, hogy a kistulajdon volt az ország

¹⁷² Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Bruce Western: *Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. A pártok és a társadalmi osztályok a magyar politikában*. Szociológiai Szemle, 1991. 5–35. o.; Szelényi Iván–Szelényi Szonja: *Az elit cirkulációja? A társadalmi szerkezet változásai Közép-Európában a posztkommunizmusba való átmenet korában*. Kritika, 1991. 10. sz. 8–10. o.; Szelényi Iván: *Suba alatt új zászlósúruk*. Figyelő, 1991. szeptember 19. 1. és 9. o.; Szelényi Iván: *A magyar polgárosodás esélyei*. Századvég, 1991. 2–3. sz. 202–212 o.

¹⁷³ Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Bruce Western: *Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában*. Id.mű. 8. o.

gazdasági életének egyik meghatározó eleme. A termelőeszközök állami tulajdona korántsem volt kizárólagos. De még tovább mehetünk, ha ezt a gondolatot kiterjesztjük a városokra és a fővárosra is. Tovább éltek a régi társadalmi kapcsolatok, a régi társadalmi viszonylatok, vagyis egymás mellett élt ebben az időben két társadalom, a kommunisták által bevezetett egyközpontú uralmi társadalom és a régi viszonylatok is, ami kifejeződött egy sor jelenségben. Például abban, hogy a magyar falun továbbra is folyt a földek adásvétele, volt olyan adásvétel is, amelyet úgy kötöttek meg a felek, hogy majd akkor fogjuk realizálni, amikor elmennek „ezek”. A magyar társadalom többsége ezt a néhány esztendőt – 1948 és 1963 között, de különösen 1948 és 1956 között – úgy élte át, hogy „ezek” úgyis el fognak menni, és akkor helyreáll a világ rendje. Az sem egészen állja meg a helyét, hogy az ipar, a kereskedelem, a pénzügyek világában az állami tulajdon olyan mértékig lett volna egyeduralkodó, mint ahogy azt első látásra gondolná az ember, ha elolvassa az államosításról szóló statisztikákat (végül is mindent államosítottak, bányákat, bankokat, a kisipar jelentéktelen részének kivételével). Az államosítás nem jelentette azt, hogy teljesen sikerült volna szervezetileg is megvalósítani azt, amit célul tűztek ki, vagyis az előző korszakból örökölt ipari és kereskedelmi szervezet valamilyen formában tovább működött.

Végül az sem valósult meg, hogy a tervgazdaság elképzelt modelljét sikerült volna realizálni, mert – mint elsősorban magyar közgazdászok kimutatták – ebben az egész időszakban a tervgazdaság tervalku formájában realizálódott, és nem a pártközpontban dolgozták ki a terveket. Ez csak úgy látszott, mert a pártközponti tervek végül az alul kialakított terveknek voltak a folyton korrigált és alkufolyamatokban kialakított összegezései.

„A rendszer folyamatos eróziója során ezt az egyetlen gúlába szerveződő hierarchiát egy piaci integráción alapuló második hierarchia egészítette ki. Kolosi és Szelényi már az 1980-as évek közepén felfigyelt ennek a kettős struktúrának a kialakulására. Ebben a második hierarchiában a társadalomban való emelkedést, illetve süllyedést a vagyon és a vállalkozói siker határozza meg, a második hierarchia csúcán a tulajdonosok és vállalkozók helyezkednek el, talpazatán pedig a munkásosztály.”¹⁷⁴

A piac betörését az eredetileg tisztán kommunista uralomtól meghatározott társadalomba nem a nyolcvanas évek közepén fedezte fel Kolosi és Szelényi, ez már jóval korábban közismert volt. A hetvenes években már *Juhász Pál* és *Zsille Zoltán* munkái¹⁷⁵ révén ismert volt, de *Tellér Gyulára* is utalhatok, aki-nek erről egy teljes értékű és alaposan dokumentált tanulmánya jelent meg az *Esprit* című francia folyóiratban 1976-ban (és az *Irodalmi Újság* mellékleteként

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ Juhász Pál: Előtanulmány a falusi lakosság társadalmi csoportjának életmódjáról. 1978. Kézirat; Zsille Zoltán: Gazdaság feketében és vörösben. 1978. Kézirat

magyarul is),¹⁷⁶ vagyis a nyolcvanas évek közepén nem kellett fölfedezni, mert egyrészt Magyarország lakosai jól tudták, hogy ez létezik, másrészt a közgazdászok és a szociológusok erre alaposan felfigyeltek. *Galasi Péter és Gábor R. István A „második” gazdaság* című, 1981-ben megjelent könyvében szintén van szó erről.¹⁷⁷ Gábor R. István 1985-ben, a *Valóságban* megjelent tanulmányában* teljes világossággal leírja azt, amit kettős társadalomnak neveznek. Gábor R. István leírásában működik az állami szektor, tehát az összes állami vállalatok, amelyekről mindenki tudja, hogy rosszul működnek, de valahogy elboldogulnak, és működik a magánszektor, amely természetesen jobban működik, de egész jól elképzelhető, hogy a magyar társadalom és a magyar gazdaság továbbra is kettős gazdaság, kettős társadalom marad, mert mind a kettőnek van fennmaradási képessége. A kettős társadalom mint kifejezés semmi esetre sem Kolosinak és Szelényinek tulajdonítható, de hozzá kell tennem, hogy az ilyenfajta terminusok, mint kettős társadalom, mindig túl általánosítók, túl absztraktak, és nem veszik figyelembe azt, hogy egy tízmilliós ország nagyon sok régióra, megyére, nagyon sok helyre, nagyon sok egymástól eltérő változatra oszlik.

Ezután tér át a Szelényi-cikk a mai folyamatok leírására. Elsőnek az uralkodó káderelitről állapítja meg, hogy politikailag fokozatosan háttérbe szorul. „A Gouldner által új osztálynak nevezett értelmiség”¹⁷⁸ ezzel szemben hegemon szerepre tesz szert. Ez az értelmiségi és káderelit az össznépeségnek mintegy 5-10 százalékát teszi ki; kétharmaduk, háromnegyedük képezi a humán, illetve műszaki értelmiségből rekrutálódó új osztályt, amely ma már a politikai döntéshozatali hatalom minden fontos pozícióját a kezében tartja.”¹⁷⁹

Itt arra gondol, hogy ez a népesség 5-10%-a, félmillió vagy egymillió ember. Kétharmaduk vagy háromnegyedük legalább 300 ezer, legfőlegbb 750 ezer ember. Szelényi nyilván nem gondolja komolyan, hogy 300 ezer vagy 750 ezer ember tartja kezében a hatalom fontos pozícióit. A döntéshozók száma jóval kisebb ennél. Gouldner „új osztály” elmélete szövetséget feltételez az Egyesült Államokban műszakiak és humán értelmiségiek, marxisták és a kapitalizmus nem marxista bírálói között. Nálunk az 1990 tavaszán döntési pozícióba került kormányzat létrejöttét nem előzte meg ilyen szövetség. Gouldner „új osztálya”

¹⁷⁶ Tellér Gyula (Kovács János): A szabadság egy rejtett dimenziója. Párizs, Magyar Füzetek 1978. 5–21. o.

¹⁷⁷ Gábor R. István: A „második” gazdaság. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981

¹⁷⁸ Vö. Alvin W. Gouldner: The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class. London, Macmillan Press Ltd. 1979.

¹⁷⁹ Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Bruce Western: Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Id. mű. 9. o.

* Gábor R. István: Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. Valóság, 1985. 2. sz. 20–37. o.

a „kritikai nyelv kultúrájának” teremtmője és birtokosa. Kritikai nyelv Magyarországon is létrejött, de teremtmői és birtokosai nem tartják kezükben a hatalom fontos pozícióit. Az új miniszterelnök* eredetileg történész volt, de nem tartozott a szakma elitjéhez, a miniszterek diplomás értelmiségiek, de különösebb szakmai presztízs nélkül. Gouldner tévedett, amikor azt hitte, hogy a „kritikai nyelv” megbuktathatja a kapitalizmust, ez utóbbi ugyanis a maga csikorgó módján valahogyan mégis működik. Hajlamos volt továbbá arra, hogy divatnak alávetett konjunkturális változásokból tartós tendenciákat faragjon. Való igaz, hogy Magyarországon másodvonalbeli történészek, jogászok, néprajzosok és közgazdászok fontos hatalmi pozícióba jutottak. Ezzel azonban nem az értelmiség vált a hatalom birtokosává, hanem egyes értelmiségiek indultak el a professzionális politikussá válás útján.¹⁸⁰

Ezek után próbálja Szelényi a többi réteget is felsorolni: „A kialakulóban lévő vállalkozói/tulajdonos osztály szintén erősen fragmentált. Három rétegből áll. Legnagyobb lélekszámú rétegét ’új kispolgárságnak’ nevezhetjük. Ez az osztály a második gazdaságból nőtt ki, tagjai mezőgazdasági, szolgáltatóipari, illetve ipari kisvállalkozók. Ez potenciálisan nagy létszámú osztályfrakció. Már az 1980-as évek közepén a magyar népességnek mintegy 10-30 százaléka jövedelmének több mint a felét ’piacon’, a ’második gazdaságban’, családi munkaszervezetekben végzett tevékenységgel kereste meg.”¹⁸¹ Egy második rétege a mai magyar társadalomnak – e cikk szerint – „azok a korábbi káderértelmiségiek, akik ’management buy out’ vagy nyugati cégekkel közös vállalkozások formájában képesek politikai tőkéjüket gazdasági tőkére konvertálni.”¹⁸² Vállalatveze tőkre, nagyvállalati vagy középvállalati, de leginkább nagyvállalati vezetőkre gondolt, akik valamilyen formában próbálják a vállalatokat úgy átalakítani társasággá – részvénytársasággá, kft-vé –, hogy azt, ami állami tulajdon volt, saját magántőkéjükbe alakítsák át, és ilyen módon politikai burzsoáziává váljanak. A kifejezést más szociológusoktól kölcsönzi, így többek között a lengyel *Jadwiga Staniszkistól*, *Hankiss Elemértől*, *Szalai Erzsébettől*.¹⁸³

A harmadik réteget elnevezi komprádor értelmiségnek. „Közös vállalkozások, közvetlen beruházások, illetve állami vállalatok külföldieknek való eladása révén a külföldi tulajdonosok komoly szerepet kezdenek játszani, il-

¹⁸⁰ Lásd még ehhez: Szelényi Iván–Konrád György: Értelmiség és dominancia a poszt-kommunista társadalmakban. Politikatudományi Szemle, 1992. 1. sz. 9–29. o.

¹⁸¹ Kolosi Tamás–Szelényi Iván–Szelényi Szonja–Bruce Western: Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Id.mű. 9. o.

¹⁸² Uo.

¹⁸³ Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989.; Jadwiga Staniszkis: Poland’s Self-Limiting Revolution, Princeton, Princeton University Press 1984.; Szalai Erzsébet: Az új elit. Beszélő, 1989. 27. sz.

* Antall József

letve az ő alkalmazásukba lépő 'komprádor értelmiség' (vagyis olyan szakértelmiségiek, akik jól fizető állásokat vállalnak külföldi cégek hazai leányvállalatainál; komprádor burzsoázia hiányában ők építik ki a külföldi tőke hazai hídfőállásait).¹⁸⁴

A komprádor értelmiség kifejezés a korábbi leninista irodalomban igen nagy szerepet játszott. Latin-Amerikában, Kelet-Ázsiában és más olyan helyeken, amelyeket nagyon leegyszerűsítve gyarmatoknak szoktak nevezni, e leninista irodalom szerint a külföldi – elsősorban amerikai – tőke gyarmatosított, gazdasági eszközökkel, és azok az argentinok, brazilok és egyebek, akik ezekben a vállalatokban vezető szerepet játszottak, a gyarmati kizsákmányolás kiszolgálói voltak, és kapták ebben a leninista irodalomban a komprádor értelmiség elnevezést. Ennek példájául említi a cikk a magyar napisajtó helyzetét: „Ma már a magyar országos napisajtó szinte teljes egészében külföldi tőkés ellenőrzés alatt áll, szerkesztőségi politikáját a legnagyobb sajtómágnások, a Bertelsmann-csoport, Murdoch és Maxwell tartják ellenőrzésük alatt. (Egyelőre az új tulajdonosok – körültekintően – számottevő autonómiát hagytak a szerkesztőségeknek, de nyugati tapasztalatokból tudjuk, hogy lapjaik szerkesztésébe, ha politikai érdekeik úgy kívánják, természetesen be fognak avatkozni.) Ez annál is érdekesebb, hiszen e kiadványok aligha hoznak profitot a befektetők számára; nyilván távlatosabb politikai érdekeiket követik, amikor felvásárolják az országos napilapokat.”¹⁸⁵ Aki ma újságolvasó, az körülbelül látja, hogy ez a leírás a magyar sajtó – nemcsak a mai, hanem az akkori – állapotáról egy kicsit elhamarkodott volt. Az idézet második részében szereplő következtetésre azt tudom mondani, hogy senki sem tudja megmagyarázni, hogy Hersant miért vette meg a *Magyar Nemzetet*, hogy Maxwell annak idején miért vette meg a *Magyar Hírlapot*, és most a svájciak miért vették meg a Maxwell-örökséget,* mert nagy profitot ezek a lapok nem hoznak, de hogy távlatos politikai érdekek szolgálatában vették volna meg, ezt olyan feltevésnek tartom, amit semmivel sem lehet igazolni.

Még egyet említenék a cikkből. A szerzők feltevése szerint Magyarországon három politikai mező található, mégpedig úgy, hogy van állami szektor értelmiségi elittel, van magánszektor, amelyben van külföldi tőke, politikai burzsoázia, vállalkozók és új kispolgárság, és végezetül a munkásosztály (ha-

¹⁸⁴ Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Bruce Western: Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Id. mű. 10. o.

¹⁸⁵ Uo.

* A *Magyar Nemzetet* a francia Robert Hersant 1991-ben vette meg az Antall-kormánytól, ez 1993-ban visszavásárolta. A *Magyar Hírlapot* 1990. februárban vásárolta meg a brit Robert Maxwell, majd ennek halála után 1992. áprilisban a svájci Jürg Marquard. Az idézetben említett német Bertelsmann-csoport 1990. júliusban a *Népszabadságot*, az ausztrál Rupert Murdoch 1990. januárban a *Mai Napot* és a *Reformot* vette meg. Mint ismeretes, a tulajdonosok azóta megváltoztak.

gyományos munkásság és a második gazdaságban részt vevő munkások), és e három szektor között volnának politikai mezők: egy liberális mező az értelmiségi elit és a magánszektor között, egy nemzeti-keresztény mező a munkásosztály és a magánszektor között, és egy szociáldemokrata mező a munkásosztály és az értelmiségi elit között. Kiderül, hogy ez a nemzeti-keresztény mező a választások eredményei szerint valahogy létezik az MDF, az FKgP és a KDNP szavazataival, a liberális mező is létezik az SZDSZ és a Fidesz szavazataival, de a szociáldemokrata mező – mondja Szelényi – valahogy nem jön be, mert ebben a mezőben egyetlen párt sem tudott érvényesülni, és fölteszi a kérdést, hogy miért nem.

Nagyon érdekes az a fejtegetés, amely szerint a magyar közvélemény mennyire baloldali olyan változók, olyan tényezők tekintetében, mint a szociális háló, valamint a munkabiztonsággal és a társadalmi egyenlőséggel összefüggő baloldali munkáspárti értékek. Kérdőíves közvélemény-kutatói felmérésekre épül az a nézet, hogy azért baloldali a magyar társadalom, mert a megkérdezettek többségükben „azt kívánják, hogy az állam továbbra is játsszék szerepet abban, hogy mindenkinek legyen állása, mindenki hozzájusson lakáshoz, s hogy csökkenjenek a társadalmi egyenlőtlenségek. ...hogy az állam kötelessége, hogy mindenki számára munkaalkalmat biztosítson. ...hogy az államnak többet kellene költenie oktatásügyre, egészségügyre és szociális juttatásokra.”¹⁸⁶

Számomra nem világos, hogy ezek miért baloldali értékek. Ezek egyfelől tipikus konzervatív értékek, mert a világ minden konzervatív pártjában a francia forradalom bukása óta visszajönnek ezek a programpontok, tehát ezen az alapon azt is lehetne mondani, hogy a magyar társadalom többsége messzemenően konzervatív. A másik dolog az, hogy ezekben a közvélemény-kutatásokban – vagy az alkalmazott módszer hibájából következően, vagy más okból – egyáltalában nem világos, hogy az az ember, aki a jelenleg rohamosan növvő munkanélküliséget tartja az ország egyik legnagyobb gondjának, más kérdésekben nem lehet-e mondjuk szélsőségesen liberális, de a körülmények olyanok, hogy azt mondja, hogy ez nagy gond, és erre nem lehet azt mondani, hogy nem nagy gond. Másrészt hogy az emberek azt kívánják, hogy sokat költünk oktatásra, egészségügyre és szociális juttatásokra, ezek megint olyan igények, amelyek az én szememben nem csak baloldaliak. De nem is csak konzervatívak, hanem hogy úgy mondjam, politikailag semlegeseknek is tekinthetők. Valakinek lehet ez az álláspontja, függetlenül a világnézetétől és szavazatától. Lehet az a véleménye, hogy ha többet költenénk oktatásra, akkor jobban állnánk, mert magasabb lenne az ország kulturális színvonala, és ez például a gazdaság magasabb termelékenységében is kifejeződne.

Zárójelben jegyzem meg, hogy a konzervativizmus gyűjtőnév számomra, abból gyűjtöm össze, hogy az angol, német, francia stb. konzervatívok a XIX.

¹⁸⁶ Uo. 25. o.

és a XX. században milyen politikát követtek. Nem úgy értelmezem, hogy politikai filozófiában van három sarok: egy konzervatív, egy liberális és egy szocialista; egyébként jogosult így csinálni, sokan írnak politikai filozófiai tanulmányokat, amelyek ilyen teljesen absztrakt módon közelítenek a problémához. Számomra a „konzervatív” az elmúlt 150 év politikai történelmében nagy szerepet játszó konzervatív pártok közös nevezője. Éppen ezért semleges is az ehhez való viszonyom, egyszerűen egy leíró fogalom, mint ahogy a „szocialista”, vagy a „liberális” is. Egyébként a mai magyar valósághoz is szükségesnek tartom ennek tisztázását, mert most is beszélünk konzervatív törekvésekről, és nem árt tisztázni, hogy mi az.

A *Kritika*-cikk előbb jelent meg nyomtatásban, de tulajdonképpen később keletkezett. (Szelényi Iván–Szelényi Szonja: *Az elit cirkulációja?*) Ezt is kritikailag akarom ismertetni.

Az előbb ismertetett cikk – hiányosan ismertettem, bizonyos részekre szándékosan nem tértem ki – nagyjából azonos Szelényi Iván akadémiai székfoglalójával. Annak ellenére, hogy nem akadémiai székfoglaló, a *Kritika*-cikk érzésem szerint igényesebb, de az állítások legtöbbszörrel nem tudok egyetérteni.

Kiindulópont egy mobilitási alfejezet: „a legtöbb társadalmi rétegződés és mobilitáskutató az elmúlt egy, másfél évtized során arra a feltevésre jutott, hogy társadalmak tiszta mobilitásában, országok közötti és időbeli összehasonlításban nagyon kevés különbséget lehet kimutatni. Featherman, Jones és Hauser úttörő jelentőségű tanulmányukban arra a következtetésre jutottak, hogy ha a foglalkozási szerkezet változásától eltekintünk, akkor társadalmi rendszerek között a társadalom nyitottságát mérő tiszta mobilitásban érdemleges különbség nincs. A gazdasági növekedés vastörvénye megszabja a tiszta mobilitás mértékét.”¹⁸⁷

Ezt feltétlenül cáfolnom kell. Szeretnék arra hivatkozni, hogy 1963-ban volt egy társadalmi rétegződési kutatás, amelyet többen csináltunk, de lényegében ketten, Ferge Zsuzsa és én, és az erről beszámoló összefoglaló kötet 1966-ban jelent meg.* 1967-ben viszont volt egy ünnepi konferencia a Statisztikai Hivatalban, ahol tartottam egy előadást a mobilitásról.¹⁸⁸ Végeredményben azt adtam elő, amit nem lehetett betenni a kötetbe ilyen vagy olyan okokból. Ebben azt fejtettem ki, hogy az akkori magyar mobilitást úgy kell értelmezni, hogy egy nagyon furcsa jelenséggel állunk szemben. Tudniillik a mobilitási

¹⁸⁷ Szelényi Iván–Szelényi Szonja: *Az elit cirkulációja?* Id.mű. 8. o.

¹⁸⁸ Kemény István: A mobilitás társadalmi összefüggései, In: Kemény István: Szociológiai írások. Szerk. Gábor Kálmán, Kemény István. Replika könyvek 1. Szeged 1992.

* Társadalmi rétegződés Magyarországon. (15000 háztartás 1963. évi adatai) Mód Aladárné vezetésével. Statisztikai Időszaki Közlemények, 90. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 1966.

irodalomban és a mobilitási mérőszámokban meg szokták különböztetni a belépési mobilitást a kilépési mobilitástól. Belépési mobilitásról akkor beszélünk, ha azt nézzük, hogy egy mai társadalmi rétegben levők milyen arányban származnak ilyen vagy olyan foglalkozású szülőktől. Tehát megnézzük mondjuk a szellemi foglalkozásúak rétegét, és megnézzük, hogy ebben a rétegben a keresők hány százalékának munkás, hány százalékának paraszt és hány százalékának szellemi foglalkozású az apja. A kilépési mobilitásnál viszont azt nézzük, hogy az apák gyerekeiből mi lett. Tehát – megint csak ezt a három társadalmi csoportot nézve –, hogy a szellemi foglalkozású apák gyerekei hány százalékban váltak szellemi, fizikai és mezőgazdasági foglalkozásúvá, és ugyanígy a munkás apák gyerekei és a paraszt apák gyerekei.

Az akkor – 1963-ban – összegyűjtött adatokból fényesen kiderült, hogy ha a belépési mobilitást nézzük, akkor a magyar társadalom szellemi foglalkozású rétegeiben igen nagy a munkásszármazásúak aránya más, fejlett országokhoz képest, ha viszont azt nézzük, hogy a munkás apák gyerekeinek kilépési mobilitása milyen volt, akkor az derült ki, hogy a magyar kilépési mobilitás – tehát munkás apa gyerekeiből szellemi foglalkozású lesz – jóval alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban vagy Franciaországban, vagy más fejlett országokban általában is és kohorszos lebontásban is. Ez a feltűnő paradoxon csak látszólagos, mert abban az előadásban azt magyaráztam, hogy végeredményben a mobilitási jelzőszámokat az dönti el, hogy milyen fejlettségi fokon áll egy ország, és milyen gyors egy bizonyos időszakban a gazdasági növekedés, tehát milyen a gazdasági növekedés üteme. Olyan helyen, mint mondjuk a század eleji vagy múlt század végi Magyarország, ahol a lakosság döntő többsége mezőgazdasági foglalkozású volt, nyilvánvalóan nagyon kicsi lehetett a mobilitás. Nem voltak értelmiségi helyek. Voltak, de kis számban. Az például, hogy a parasztszülők gyermekeinek túl nagy aránya jusson értelmiségi pályára, – a politikai rendszertől teljesen függetlenül – nem volt lehetséges, mert nem volt annyi értelmiségi pozíció.

Különböző korszakokban ezek az arányszámok természetesen változnak, a 63-as mobilitási adatok végeredményben arról tudósítottak, hogy mi zajlott le az 1963-at közvetlenül megelőző években. Volt egy értelmes összehasonlítási lehetőség 1930 és 1960 között, mert ismertük az 1930-as statisztika adatait – az 1941-esét is, de a 30-as az mégis egy nagyobb időköz –, ismertük a 60-ast is, s ezek nagyjából megszabták azt, hogy hány munkásgyerek válhatott értelmiségivé, s mivel az Egyesült Államok gazdasági fejlettsége sokkal magasabb volt, sokkal kevesebb volt ebben a társadalomban a fizikai munkás és sokkal több az értelmiségi, világos, hogy egy munkásgyereknek értelmiségivé válni könnyebb volt az Egyesült Államokban, mint Magyarországon, a politikai rendszertől teljesen függetlenül. Akkor is világos volt, 1963-ban, és azóta is világos, hogy ezek nagy tendenciákat fejeznek ki.

De a nagy tendenciákon kívül mégiscsak hat a politikai rendszer, és messzemenően befolyásolja az eredményeket. Magyarországon 1948 és 1963

között erőltetett, esztelen ütemű iparosítás volt, ami nem olyan volt, mint Ausztria iparosodása ugyanebben a korszakban, vagy bármely más piacgazdaságban élő országé egy hasonló stádiumban. Az erőltetett iparosítás feltétlenül befolyásolta, hogy a foglalkozási struktúra hogyan alakul át. Az erőltetett iparosítás része volt az is, hogy olyan viszonyokat teremtek a magyar falun, hogy az emberek elmenekültek onnan. A városokban volt hely az erőltetett iparosítás miatt, viszont a falun élni – enyhén szólva – kellemetlen volt a falusi politika miatt. Vagyis a magyar mobilitási adatokat mégsem kizárólag a gazdaság vastörvénye határozta meg, hanem a politikai szerkezet és a politikai akarat messzemenően befolyásolta. De abban az akadémiai előadásban, ami meg is jelent egy kötetben, azt is elmondottam – és ez alapvetően fontos kérdés –, hogy a volt értelmiség gyerekeinek nagy része nagyobb mértékben mobilizálódott lefelé, süllyedt fizikai munkás sorba, mint ahogy ezt az egész gazdasági fejlődés – beleértve az erőltetett iparosítást is – indokolta volna: egész egyszerűen politikai presszió volt arra, hogy értelmiségi gyerekek ne mehessenek egyetemre, és ezen túlmenően voltak kifejezett üldözések is. Tehát a magyar értelmiség lefelé való mobilitása jóval nagyobb volt, mint ami következett volna a gazdasági átalakulásból.

A cikk a továbbiakban a magyar társadalom szerkezetét vázolja fel 1960-ban, 80-ban és 90-ben. Bourdieu elméletére hivatkozik, amelyben a társadalom szerkezete többdimenziós tér, és e térben különböző tőkék játszanak szerepet: „A mai francia társadalomban az anyagi tőke fontosabb, mint a kulturális tőke, tehát a társadalom legcsúcsán az anyagi tőke tulajdonosai vannak, a legvagyonosabbak, gazdag tulajdonos polgárok, vagy nagyvállalati menedzserek. A kulturális tőke birtokosai – orvosok, egyetemi tanárok, akadémikusok – az uralkodó osztály alárendelt részeit képezik Bourdieu szerint. Az anyagi és kulturális tőkével rendelkező domináns osztály alatt helyezkedik el a középosztály, ide azok tartoznak, akiknek van anyagi tőkéjük, de nincs kulturális tőkéjük, tehát kisvállalkozók például, illetőleg van kulturális tőkéjük, de nincs anyagi tőkéjük, tehát beosztott értelmiségiek. S legalul a népi osztályok vannak, amelyek semmiféle tőkével sem rendelkeznek.”¹⁸⁹ Ebből a képből teljesen hiányzik a politikai hatalom.

A továbbiakban Szelényi terminológia-változtatást hajt végre. Nem szereti a tőke kifejezést, mert mindenféle asszociációk kapcsolódnak hozzá, tehát anyagi tőkéről beszél, mert ott az asszociáció jogosult, de általában „a tőkék fogalmát a javak kategóriájával fogjuk felcserélni”.¹⁹⁰ A második különbség, hogy szociális tőke helyett a politikai javak fogalmával operál majd, ami nyilvánvalóan nem csak egyszerű elnevezés-változtatás. A politikai javak mást jelent, mint a kulturális vagy szociális tőke. Ezt a kommunista párttagság-

¹⁸⁹ Szelényi Iván–Szelényi Szonja: Az elit cirkulációja? Id. mű. 9. o.

¹⁹⁰ Uo.

gal igyekszik majd mérni. Ez nyilvánvalóan nem engedhető meg, mert nyolcszázezer párttag volt, és politikai javakkal ezek többsége alig rendelkezett. A nómenklatúra, vagy a nómenklatúra körüli csoport rendelkezett azzal, amit ő politikai javaknak nevez. A párttagsággal mérni azt, hogy a politikai javak birtokosa hogy helyezkedik el a társadalomban, nyilvánvalóan nem lehet.

1960, 1980 és 1990 szerkezeti képét megelőzi egy Horthy-rendszer kép. A Horthy-korszak magyar társadalomszerkezete szerinte többé-kevésbé leírható Bourdieu-nek a mai Franciaországra kidolgozott modelljével. „A két világháború között a társadalmi piramist az anyagi és a kulturális javak kettőssége jellemezte.”¹⁹¹ A Horthy-rendszer magyar társadalmát azonban nem lehet az anyagi javak és a kulturális tőke (vagy kulturális javak) kettősségével leírni. Ha csak az anyagi részt nézzük, aránylag könnyű dolgunk van, mert ez többé-kevésbé mérhető. Gazdasági hatalommal – jobban szeretem, ha ezt mondjuk – a földbirtokosok, ipari, kereskedelmi tőkésék és bankárok rendelkeztek. A gazdasági hatalom végeredményben két nagy réteg között oszlott meg: a földbirtokosok és a szorosan vett tőkésék között. A másik nagy hatalmi gócpont nem az egyetemi tanárok voltak, hanem a politikai hatalom birtokosai. A Horthy-Magyarországon a politikai hatalom már nem szilárdan, már meginogva, de mégiscsak az arisztokrácia kezében volt, és ha volt akkoriban kettősség, akkor leginkább ez a kettősség volt, hogy a politikai hatalom az arisztokráciához tartozott, a gazdasági hatalomban pedig egyre dominánsabbá vált az a tőkés osztály, amely máshonnan jött. A Horthy-rendszer egész társadalmát e pillanatban nem kívánom jellemezni, de annyit azért mégis kell mondani, hogy a harmincas évek elejétől kezdve egyre jobban előtérbe került a politikai hatalmon belül egy másik, nem arisztokrata réteg, és a politikai küzdelmeket már 1920-tól, de még inkább 1932-től az határozta meg, hogy az arisztokrácia és egy másik, relatíve alulról jövőnek nevezhető réteg között politikai küzdelem folyt.

Következik az 1960-as szerkezet. „Az államszocializmus klasszikus tiszta modelljében a társadalmi hierarchia csúcsára csak azok juthattak fel, akik politikai javakkal rendelkeztek, beléptek a kommunista pártba és a politikai főnökökkel szemben kétségbe nem vonható lojalitást tanúsítottak.”¹⁹² Ezzel a képpel már foglalkoztam az előzőekben, erre bővebben nem akarok kitérni. „A hatvanas évek közepétől ez a szerkezet lényeges átalakuláson ment keresztül, az anyagi tőke ismét a társadalom szerkezetét alakító szerepet kezdett játszani, de valamelyest mérséklődött a kontrasztelekció folyamata is, a politikai javakhoz képest némileg megnőtt a kulturális javak jelentősége.”¹⁹³ Más szóval a szakértelemnek már kezdett szerepe lenni a kiválasztásban. „63–64 után a Kádár-rezsim a társadalmi kompromisszum útjára lépett, fokozatosan

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ Uo.

megnyitotta a második gazdaságot ...a boldogulásnak két párhuzamos csatornája jött létre. Lehetett emelkedni a bürokratikus számlárlétrán, de lehetett emelkedni piaci ügyességgel is. Még tovább folyik ez az átmenet azzal, hogy a politikai káderállományba is igyekeztek jól képzett szakembereket is bevonni. Tehát a Kádár-korszak végére a társadalom szerkezete bonyolultabbá vált, a politikai javak birtoklása továbbra is a hatalom és a kiváltság forrása volt, de megnőtt a kulturális javak szerepe, és ismét megjelent az anyagi tőke, mint a társadalom térszerkezetét befolyásoló, bár egyelőre még meg nem határozó tényező.”¹⁹⁴ 1980 után 1990 következik:

„Társadalmunk mai szerkezete nem azonos a Bourdieu által vázolt francia modellel, hanem azt mondhatnánk, hogy annak inkább a tükörképe. Hazánkban az elmúlt másfél évben a kulturális javak birtoklása vált a társadalmi tér meghatározó tényezőjévé, s ma a hatalom és kiváltság megszerzéséért vívott társadalmi harcban másodlagos tényező az anyagi tőke.”¹⁹⁵ Megint csak vizsgatérünk az előző cikk állításaihoz. Abból, hogy jogász, bölcész és közgazdász diplomával rendelkező emberek váltak országgyűlési képviselővé, nem következik, hogy a kulturális javak váltak meghatározó tényezővé. *Az egész elméletből hiányzik a politikai hatalomnak az elkülönített szerepeltetése és annak fontossága. Pedig a mai nyugati társadalmakban is – a mienk nem olyan, a mienk átmeneti társadalom – a politikai hatalom legalább olyan fontos tényezője a szerkezetnek, az egyenlőtlenségeknek, a rétegződésnek és az egész társadalom hangulatának, mint az anyagi tőke, és a politikai hatalom birtokosai nem anyagi tőkésék, de nem is kulturális tőkésék, hanem professzionista politikusok. Külön rétege a társadalomnak, és ilyen szempontból érdekes lehet, milyen diplomát szereztek az egyetemen, és fejtettek-e ki könyvírási tevékenységet, és milyen nivójú könyveket írtak, de nem lehet azt mondani, hogy a Francia Köztársaság elnöke vagy miniszterelnöke, vagy akár az Amerikai Egyesült Államok elnöke vagy külügyminisztere kulturális javak birtokosaként került abba a pozícióba, ahova került, ez másik „dimenziója”, másik „mezője”, másik „térszerkezeti eleme” a társadalmi szerkezetnek.*

A végiggondolatlanság következtében egyre jobban eltolódik az a kép, amit Szelényi a továbbiakban ad: „a kulturális javaknak a történelemben szinte példa nélkül álló felértékelődését jól jellemzi az elmúlt hónapokban hatalomra jutott új politikai osztály összetétele. Ma hazánkban – és a közép-európai régió egészében – a politikai hatalom birtokosa az értelmiség. Köztársasági elnökök, miniszterelnökök, miniszterek, polgármesterek, parlamenti képviselők, a kormány és az ellenzék vezéregyéniségei szinte kivétel nélkül értelmiségiek, gyakran humánértelmiségiek. A nyugati politikai életben is játszanak persze szerepet jogászok, közgazdászok, de ritkán jutnak a politikai hatalom

¹⁹⁴ Uo. 10. o.

¹⁹⁵ Uo.

csúcsára. Nálunk viszont nem kivétel, hanem szabály.”¹⁹⁶ Itt világos, hogy nincs meg az a megkülönböztetés, hogy más dolog a kulturális életben játszott szerep, és más a politikai életben játszott szerep; külön osztálya a társadalomnak a politikai osztály. Nálunk ez az osztály még csak kialakulóban van. A mai 380 képviselő közül jó néhányan lesznek, akik ebből esetleg kihullanak. Nem tudhatjuk még. A nemrég megválasztott polgármesterek egy része vagy nagy része – ezt sem tudom, hányad része – lehet, hogy soha többé nem lesz polgármester, és semmi sem, de ez nem változtat azon, hogy most mint politikusok érvényesültek, és hogy amennyiben a nyugati modell szerint alakulna a jövőben a magyar társadalom, akkor feltétlenül el fog különülni benne egy politikai osztály. Ez nem zárja ki a diplomákat, esetleg fel is tételezi azokat; olyan országban, mint például Franciaország, nagyon nehéz képzettség nélkül a politikai mezőben érvényesülni. De az sem igaz, hogy ritkán jutnak ilyen értelmiségiek a politikai hatalom csúcsára. Jelenleg Franciaországban az uralkodó párt a szocialista párt. A köztársasági elnök François Mitterrand, aki nagyhírű, nagy presztízzsel rendelkező ügyvéd volt, mielőtt ezt a politikai hatalmat megtudta volna szerezni. A szocialista párt másik vezérégyénisége Michel Rocard, aki a legelőkelőbb francia oktatási intézménynek, az ENA-nak volt növendéke, főinspektor volt adóügyekben az előző kormány idején. Rocard könyvek sorozatával próbálta bizonyítani – és bizonyította is –, hogy elsőrendű közgazdász. Ugyanebben a szocialista pártban további meghatározó egyéniségeket hasonló diplomával és háttérrel lehetne jellemezni, de ha csak a diplomák és a könyvek számát veszem figyelembe, akkor sehová sem jutok. Akkor ez olyan politikai elit, amely tiszta kulturális elit, és akkor azt lehetne rá mondani, hogy ez az értelmiségiek politikai uralma. De az igazság az, hogy ezek az emberek életük egy meghatározó szakaszában átváltottak a politikára mint főfoglalkozásra, és nem úgy gondolkoznak róluk Franciaországban, hogy értelmiségiek, hanem úgy, hogy politikusok, a hatalom birtokosai. Sorolhatnám a szocialista párt többi vezető egyéniségét is, és a gaulle-ista párt vezető egyéniségeit, kitérhetnék a fontosabb francia pártokra. Ott is bejutnak a humán, jogász és közgazdász értelmiségiek a politika felső pozícióiba, de ez azért mégsem változtat azon, hogy más dolog politikusnak lenni, és más dolog közgazdásznak vagy jogásznak lenni.

Most térjünk rá a tágabb értelemben vett polgárságra. Ebben a cikkben is – miként a másikban is – négy polgári réteget különböztet meg Szelényi. Az első polgári réteg megint csak a kisvállalkozók. „A korábbi második gazdaságból a merészebbek és az ügyesebbek teljes állású magánvállalkozóvá válnak, és van aki közülük gyorsan gazdagodik (így kialakul egy új kispolgárság).”¹⁹⁷

A második polgári réteg a nómenklatúraburzsoázia. „Az átalakulási törvény adta lehetőségeket felhasználva akadnak korábbi káderek, akik ügyes

¹⁹⁶ Uo.

¹⁹⁷ Uo.

fordulattal ma már tulajdonosokként igazgatják vállalataikat. (Ezeket nevezhetjük nómenklatúraburzsoáziának).¹⁹⁸ Harmadik: „Hazatelepülnek külföldi emigrációjukból magyar tőkések, illetve nyugatiakkal létesített közös vállalkozások révén műszaki szakértelmiségiek, vagy korábbi káderek szintén társtulajdonosokká varázsolják át magukat. (Ezeket az aktorokat a komprádor értelmiség fogalma írja le meglehetősen analitikus pontossággal). ...Hasonlóképpen élesen küzd a reményeit reprivatizációba vető, a kommunista rendszer idején proletarizált egykori tulajdonos polgárság vagy parasztpolgárság ellen.”¹⁹⁹

Vegyük sorra az elemzés gyengéit. Kezdjük a kisvállalkozókkal. A kisvállalkozók egy része már régen közép- vagy nagyvállalkozó. Más részük olyan helyzetben van, hogy a megszűnés és az újrалétesülés fázisain megy keresztül, tehát ezt az egész létesülő kispolgárságot sokkal árnyaltabban kellene jellemezni, mert más dolog az a kispolgár, aki valamelyik debreceni vagy budapesti utcában kinyitott egy boltot, ahol alig kapható valami, de nyitva tart reggel 7-től este 8-ig, és azt gondolja, hogy ebből versenyt tud támasztani, mégiscsak meg tud gazdagodni. Rendszerint ez nem sikerül, hanem egy év múlva bezár a bolt. Megint más az a magyar mérnök, aki valamikor 1981–82-ben kivált abból a vállalatból, ahová utált bejárni, és elindította a maga kis elektronikus vállalkozását, és ma már nyugodtan nevezhető nagyvállalkozónak. De e két véglet között rengeteg változatot tudnánk felsorolni. Az „új kispolgárság” nagyon nem elégséges a jellemzésre.

A nómenklatúraburzsoázia és a komprádor értelmiség nem gazdasági vagy szociológiai, hanem tulajdonképpen politikai terminusok. Ugyanis nincs kísérlet a tényleges gazdasági szerep elemzésére.

Ezeket a politikailag színezett elemzéseket kiegészíti az az interjú, amit Szelényi a *Figyelő*-nek adott *Suba alatt új zászlósúruk* címmel. Itt beszél arról, hogy van egy spontán, és van egy állami vezérléssel történő privatizáció. Szerinte mindkettőnek megvan a maga jogosultsága. Állami vezérlésű privatizáció az, amit a Vagyonügynökség csinál.* Ennek is sok változata van, mert több típusba sorolhatók a Vagyonügynökség akciói, de ezeket együttesen nevezhetjük állami vezérlésű privatizációnak. Ami a spontán privatizációt illeti, jelen pillanatban Magyarországon az a fajta spontán privatizáció nincsen, amilyen a MEDICOR és az ÁPISZ ügye volt két-három évvel ezelőtt. Most úgy néz ki a spontán privatizáció, hogy a vállalati vezetők kezdeményezik, de nem tudják

¹⁹⁸ Uo.

¹⁹⁹ Uo.

* Az 80-as évek második felében elterjedt, az állami vállalatok vezetői által vezérelt spontán privatizáció (pl. MEDICOR, 1986) állami irányítás alá vonására még a Németh-kormány idején, 1990 márciusában létrehozták az Állami Vagyonügynökséget. A rendszerváltás után a parlamenttől kormányzati felügyelet alá helyezett ÁVÜ ügyvezető igazgatójává augusztusban Csepi Lajost nevezték ki.

állami ellenőrzés nélkül megcsinálni, mert mindenféle állami jóváhagyás kell hozzá. De nevezhetjük a vállalati kezdeményezésű privatizációt spontánnak is, ha valaki ezt a kifejezést használja. Egyetértek Szelényivel abban, hogy nem lehet ebben a kérdésben abszolút igazságot, mindenkinek jó megoldást találni, és itt csak azt a magánvéleményemet szeretném hangsúlyozni, hogy egyelőre az állami vezérlésű privatizáció nem működik, a spontán privatizáció pedig működik. A múlt ősszel eljutottunk odáig, hogy Csepi Lajosék is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a főfolyamat a vállalati kezdeményezésű privatizáció. De a küzdelem e téren tovább folyik, mert mindig lesznek olyan erők, amelyek ezt vissza akarják fogni, állami mederbe akarják terelni, és mindig lesznek olyan erők, amelyek tovább akarják folytatni a spontán privatizációt.

„A privatizáció államosítása mellett szól ugyanakkor az az érv, hogy az állami – más szóval kincstári – tulajdonnal az állam minden fejlett piacgazdaságban felelősen, megfontoltan gazdálkodik, és úgy privatizálja, hogy az előnyös legyen az országnak.”²⁰⁰ Itt azt hiszem, hogy elhamarkodott kijelentésről van szó. A valóság az, hogy az állami tulajdonnal az állam a fejlett piacgazdaságokban is rosszul gazdálkodik. Különbségek természetesen felfedezhetők. A rossz gazdálkodás mellett található még rosszabb, és még annál is rosszabb gazdálkodás.

Szelényi társadalmi rokonszenveit a *Századvég*-cikkben fejtette ki elég világosan *A magyar polgárosodás esélyei* címmel. E cikk szerint az általa legvalószínűbbnek ítélt – mondjuk talán így: neki rokonszenves – jövőkép az, „amit a két világháború közötti, illetve a második világháború utáni nemzeti progresszív gondolkodás, Németh László és Bibó István, 1942–43 előtt még a fiatal Erdei Ferenc is *harmadik útként* emlegetett.”²⁰¹ Olyan polgárosodást kíván Szelényi, amelyben a domináns szerepet a nemzeti burzsoázia játssza – és itt mindjárt hozzá kell tennem, hogy „nemzeti” alatt nem „keresztény-nemzeti” értendő, mert Szelényinek teljesen mindegy, hogy valaki zsidó, kálvinista, örmeny, vagy akármi –, a Magyarországon élő burzsoázia játssza a döntő szerepet, és nem a külföldi tőke. Az az óhaja, hogy ez a burzsoázia lehetőleg ne olyanokból tevődjen össze, akik 1989 előtt a magyar vállalatokban vezető szerepet játszottak, mert – Szelényi azt gondolja – azoknál valami nincs rendben. Nálunk valóban akkor lesz polgári társadalom, ha lesz nagyon erős, gazdag, független, saját méltósága tudatában levő, az előbb említett értelemben vett nemzeti polgárság, magyar burzsoázia. De a külföldi tőkét illető álláspontjáról azt tudom mondani, hogy egyelőre nem sok külföldi tőke van az országban, és ilyen mennyiségű külföldi tőke bizonyosan nem borítja fel a magyar társadalmi egyensúlyt, nem teszi Magyarországot – még idézőjelesen sem – gyarmatosított országgá. Megtörténhetik, hogy a külföldi tőke bejön, és olyan dolgot művel, ami nemcsak

²⁰⁰ Szelényi Iván: Suba alatt új zászlósarak. Id.mű. 9. o.

²⁰¹ Szelényi Iván: A magyar polgárosodás esélyei. Századvég, 1991. 2–3. sz. 202. o.

nem rokonszenves, hanem a gazdasági kibontakozást sem igazán szolgálja. (Ha monopolisztikus helyzetben levő magyar nagyvállalatot – úgy, ahogy van – eladunk egy külföldi cégnek, akkor ott vagyunk, ahol voltunk, az állami monopóliumot magánmonopóliummá alakítottuk át, és ebből a szempontból tulajdonképpen mindegy is, hogy az illető külföldi, mert a gazdasági életben nemcsak az a probléma, hogy magántulajdon vagy állami, esetleg önkormányzati, hanem az is probléma, hogy versenyhelyzet van-e, vagy sem). Szelényinek a külföldi tőkével szemben hangoztatott fenntartásait nem fogadom el, de olyan értelemben osztom, hogy külföldi tőkést Magyarországon monopolisztikus helyzetbe juttatni nem előnyös dolog. (Erre tudunk is példákat. Azt gondolom, hogy például az ELECTROLUX-üzlet* rossz üzlet volt Magyarországnak. És el tudom képzelni, hogy sok más esetben is ugyanilyen alapon rossz üzleteket lehet kötni.) Tehát külföldi tőke párti vagyok, de nem mereven és nem dogmatikusan, hanem a körülményektől függően.

A volt káderek spontán privatizációját nómenklatúraburzsoáziának nevezi, politikai burzsoáziának, pejoratív kifejezéssel. Önmagában véve ez nekem sem rokonszenves. Ha a volt vállalatvezetők és bankárok átalakulnak magántőkésé, akkor nagy lelkesedést nem tudok érezni. Mégis azt tudom erre mondani, hogy ha jól csinálják, ám legyen. Mert ha nem ezt mondanám, akkor cáfolnám Szelényi első tételét – amivel egyetértek –, hogy legyen hazai burzsoáziánk. Ha mindenkit valamilyen alapon megakadályozunk abban, hogy nálunk burzsoá legyen, akkor sohasem lesz hazai burzsoáziánk. Kellemetlen dolog, hogy olyan típusú emberekből, akikre gondolok, hazai nagyburzsoá legyen, nem lelkesedem érte. De sok évig éltem Franciaországban, és mondhatom, hogy az ottani burzsoákért sem éreztem túl nagy lelkesedést, de ezt valahogy érzelemtől függetlenül kellene kezelni, mert szükségünk van hazai burzsoáziára. A komprádor burzsoáziát illető fejtegetés tarthatatlan. Ha egy külföldi megvesz egy magyar vállalatot, és kinevez oda magyar vállalatvezetőket, azok addig vállalatvezetők, amíg megállják a helyüket, és ha nem, akkor kirúgják őket. Nem lehet elképzelni a külföldi tőkésről, hogy egy magyar műszaki vagy közgazdász értelmiségit ott tart a helyén, ha nem felel meg; ha pedig megfelel, akkor nem komprádor, akkor végzi a dolgát.

További problémája Szelényinek az egész szociális kérdés, amibe bele kell érteni a munkanélküliséget, a lakást, az egészségügyet és az oktatást. A munkanélküliséget illetően az egyik cikkében azt írta, hogy természetesen kell hogy legyen nálunk munkanélküliség, mivel mindenütt van, és egy piacgazdaságban elég természetes jelenség, de hát csak egy bizonyos határig elfogadható, és 5 százalékbán jelöli meg a felső határt, ameddig el lehet fogadni. Már most 8 százaléknál tartunk, és biztosan elérjük a 12-t, tehát az élet ezt hatályon kívül

* A svéd AB Electrolux 1991-ben vásárolta meg a korábban kft-vé alakított Lehel Hűtőgépgyárat.

helyezi. És nem is tudunk olyan állami eszközt mondani, amivel meg lehetne akadályozni a munkanélküliség növekedését. Más vonalon mozgok ebben a tekintetben. Ha kifogásokat emelek valamilyen állami politikával szemben, akkor nem azon a síkon emelnék kifogásokat, hogy milyen gyorsan nő a munkanélküliség. Mert miért nő: azért, mert elmaradt a szovjet piac, a keletnémet piac, a szocialista piac, mert rossz szerkezetű a magyar ipar, nem sorolom azokat a tényezőket, amiket mind ismerünk. Ha kifogásokat emelnék, akkor azért emelnék, mert nincs olyan aktív foglalkoztatáspolitikai, amely ezen a dolgon ha alapvetően nem is változtatna, de enyhíthetne, és legalább a jövőt tudja szolgálni. Ha kifogásokat emelnék, akkor továbbá azért emelnék kifogásokat, mert nincs ma magyar politikai párt, amelyiknek a programjában szerepelne az a kérdés, hogy mit fogunk csinálni azokkal a munkanélküliekkel, akik hosszú időre alkalmazhatatlanok, a tartós munkanélküliséggel, azokkal az emberekkel, akiket előző korszakok beépítettek a magyar gazdasági életbe úgy, hogy semmiféle képzettséget és munkakészséget nem tudtak megszerezni maguknak, és most már késő.

Erre nézve kellene politikai program, de azt semmi esetre sem tudom elfogadni, mint célkitűzést, hogy álljunk meg mondjuk a jelenlegi 8 százaléknál, mert ezt nem tudjuk megcsinálni.

A további kérdések a lakás, az egészségügy és az oktatás. Nem akarom szaporítani a szót ezekkel kapcsolatban, és még a munkanélküliségre is – ha az idő engedi – vissza fogok térni. Ami az egészségügyet illeti, Szelényi az amerikai egészségügyi rendszert ismeri, amely a magánbiztosításra épül, de valójában nem magánbiztosítás, hanem vállalati biztosítás. Az ember belép egy vállalatba, és nem ő köt a biztosítóintézettel szerződést, hanem a vállalatnak megvannak a partnerei, tulajdonképpen a vállalatok fizetik az ő biztosítását. E magánbiztosítási rendszer hátrányait a saját személyes tapasztalataiból – nem úgy értem, hogy ő volt beteg, mert lehet, hogy sohasem volt beteg, hanem a környezetében tapasztaltakból – ismeri, és ezek a hátrányok felháborítják. Az amerikai magánbiztosítási rendszert teljes joggal ítéli el. Tény az, hogy Magyarországon egyre többen beszélnek ilyen dolgokról, hogy az egészségügyet magánbiztosítási alapra kell helyezni, a legtöbb magyar politikai pártban vezető személyiségektől lehet hallani ilyen mondatokat. Ezt én is képtelennek tartom. A nyugat-európai országokban, Franciaországban, Németországban, Hollandiában nem magánbiztosításra van építve az egészségügy, hanem kötelező biztosításra, és a kötelező biztosítás rendszerében végeredményben gyakorlatilag minden állampolgár mindenféle egészségügyi szolgáltatásban egyaránt részesül. Vannak kivételek: szemüveg, bonyolult fogműtétek, plasztikai műtétek; de alapjában véve majdnem mindenre kiterjedőek ezek a nyugati rendszerek. Azokra, akik a magánbiztosításra való áttérést képviselik, a legnagyobb jóindulattal azt mondom, hogy tökéletesen tudatlanok arról, hogy mi van Nyugaton, és mit lehet csinálni nálunk, mert nem vagyok olyan

rosszhiszemű, hogy azt mondjam, hogy annyira antiszociális lények, hogy ebből lehetne levezetni ezeket a kalandor, felelőtlen nyilatkozatokat a magánbiztosításról. Ezen a téren nagyjából azt gondolom, amit Szelényi.

A lakáskérdésben van eltérés közöttünk, ő tudniillik azt gondolja, hogy egy nagyon bonyolult állami lakásrendszerre szükség van, tehát valamiféle olyan változatra, ahol vannak talán piacgazdasági elemek, de azért alapjában véve ez állami, vagy városi rendszer. Sőt, emlékszem olyan nyilatkozataira, hogy ami tényleg nem működik a lakásgazdálkodásban, az a szabad piac. Én ezt másképp tudom: ami tényleg nem működik, azok a különböző állami rendszerek. Más szempontból viszont annyiban közel jutok Szelényihez – de mégsem egészen –, hogy a jelenlegi Magyarországon egyik évről a másikra áttérni a piaci lakásrendszerre az örültségek világába tartozik, de hogy az átmenet hogyan történjék, erre a mai előadásban nem akarok kitérni.

2. SZELÉNYI IVÁN RÓL II.

Az eddigiek során Szelényi néhány cikkét taglaltam egy előadásban, most azonban megjelent a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*²⁰² c. könyv. Hivatkozom két régebbi könyvére: *Új osztály, állam, politika*,²⁰³ és *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, amelyet Konrád Györggyel együtt írt.²⁰⁴ Ez 1978-ban jelent meg külföldön, amikor még tartott a magyar diktatúra, de 89-ben kiadta a Gondolat Kiadó.²⁰⁵ Egy régebbi könyve, amelyet szintén Konrád Györggyel együtt írt²⁰⁶ – *Az új lakótelepek szociológiai problémái* –, még a diktatúra időszakából való kiadás. Városshociológiai tanulmányai 1990-ben jelentek meg Magyarországon.²⁰⁷

Rendkívül jelentékeny emberről van szó, a jelenlegi magyar és nemcsak a magyar szellemi élet és nemcsak a magyar, de a nemzetközi szociológiai életnek is különleges jelentőségű figurájáról, akinek az életműve olyan gondolatgazdag, hogy párját ritkítja. Valahányszor megjelenik egy újabb előadással és egy újabb cikkel, újabb publikációval, mindig meglepetést okoz, kihívó

²⁰² Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1992.

²⁰³ Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa Kiadó 1990.

²⁰⁴ Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1978.

²⁰⁵ Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat Kiadó

²⁰⁶ Konrád György–Szelényi Iván: *Az új lakótelepek szociológiai problémái* (1969), Budapest, Akadémiai Kiadó 1989.

²⁰⁷ Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1990.

gondolatokat vet fel. A hallgatók közül lehet olyan, aki városszociológiára fogja magát specializálni, annak a városszociológiai tanulmányok alapvetően fontosak lesznek. Ebben a szemeszterben és a jövő szemeszterben a magyar társadalomról van szó, tehát leginkább azokat az írásait elemezzük, amelyek az egész magyar társadalom struktúrájával foglalkoznak. Kezdem a *Harmadik út?* című könyvvvel. Ez végeredményben angol változat magyar fordítása. Az angol könyv 1988-ban jelent meg, eredeti címe: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary* (Szocialista vállalkozók. Polgárosodás a vidéki Magyarországon).²⁰⁸ A magyar fordításban nem ok nélkül választotta Szelényi a „harmadik út” címet, kérdőjellel. A magyar nyelvű könyv annyiban tér el az angol nyelvűtől, hogy van hozzá *Előszó a magyar kiadáshoz*, húsz lapon, ezt 1991-ben írta, és a *Metateoretikus következtetések* című fejezet a végén, amelyet 1989-ben írt.²⁰⁹

A könyvet, amely 1988-ban jelent meg angolul, 1986-ban írta, tehát a könyv szövegének túlnyomó része 1986-os és két kisebb része 1989-es és 1991-es keltezésű. Az eltérések 1986 és 1991 között fontosak, de nem olyan jellegűek, hogy a szerző arra kényszerült volna, vagy arra lett volna ösztönözve, hogy koncepcióját visszavonja. Nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy a mai magyar társadalomban, amikor elemzéseket készítünk, még inkább úgy van, mint az angol vagy francia vagy más nyugat-európai társadalomban, hogy az elemzések mindig egy lehetséges interpretációt jelentenek, mindig szubjektívek, és aki olvassa, annak el kell döntenie, hogy elfogadja-e ezt a szubjektív értelmezést, vagy sem. Nem fognak találkozni a szociológiában sohasem olyan könyvvvel, amelyről azt lehetne mondani, hogy objektív érvényessége vitathatatlan. A *Harmadik út?* 1991-es előszavában Szelényi azt írja, hogy a könyv négyötöd része a mezőgazdasági vállalkozók osztályának társadalmi összetételével, a nyolcvanas évek magyar mezőgazdasági kisvállalkozóival foglalkozik, ebben a négyötöd részben a megszakított polgárosodás teóriáját fejti ki, empirikusan ellenőrizhető hipotézisekkel, amelyeket kellőképpen tud bizonyítani. Az 1991-ben a magyar kiadáshoz írt rövid előszóban,²¹⁰ valamint a könyv 50. oldaláig tartó bevezetőjében²¹¹ és végül a 1989-ben írt *Metateoretikus következtetések* című utolsó részben²¹² viszont metateoretikus kérdésekkel foglalkozik, vagyis olyan kérdésekkel, ahol hipotéziseket ad elő anélkül, hogy azokat bizonyítani tudná, vagy anélkül, hogy azokat cáfolni lehetne, tehát ezek túlmutatnak

²⁰⁸ Szelényi Iván: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. The University of Wisconsin Press 1988.

²⁰⁹ Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1992. *Előszó a magyar kiadáshoz* 7–19. o., *Metateoretikus következtetések: a harmadik út ironikus felfogása*. 205–227. o.

²¹⁰ Uo. 21–25. o. *Előszó*

²¹¹ Uo. 27–50. o. *Bevezető*

²¹² Uo. 205–227. o. *Metateoretikus következtetések...*

egy empirikusan ellenőrizhető teórián. Ezt a megkülönböztetést nem tartom szerencsésnek. Azt gondolom, hogy a szociológiában, a történettudományban és a közgazdaságtanban semmit sem lehet bizonyítani. E három tudomány közül a legtöbb jogosultsága a bizonyításra a közgazdaságtannak van, illetve a közgazdaságtan nagy fejezeteinek. Minél nagyobb kérdésekkel foglalkozunk, minél inkább átmegyünk a mikróról a makróra, annál bizonytalanabban mozgunk. Vonatkozik ez Szelényi könyvének empirikusan ellenőrizhetőnek mondott négyötöd részére is. Az állítások nem azért nem bizonyítottak, mert ő ebben gyenge, éppen ellenkezőleg, igen erős, amikor bizonyító eljárásokkal kezd foglalkozni. Hanem azért, mert általában nincs módunk arra, hogy bizonyítsunk.

Kezdem a metateoretikus résszel, melyről ő maga állítja, hogy ebben nem bizonyítható állítások vannak. Az 1991-es *Előszó*ban ismétli az 1989-ben írt következtetéseket, és azt a kérdést veti fel, hogy mi lesz Magyarországon. Három lehetőségről ír. Elvileg fennáll az a lehetőség is, hogy különböző nemzetközi politikai vagy belső változások hatására visszaállítják a kommunizmusnak nevezett rendszert. Ezt mégis kizárja, mert ennek a valószínűsége – ebben egyetérthetünk – minimális. Egy másik lehetőséggel is foglalkozik, mégpedig azzal, hogy Magyarország felzárkózik Európához, s olyan rendszer alakul ki Magyarországon, amit kapitalizmusnak neveznek, és Magyarország hasonló lesz Svájcra vagy Ausztriához. Az egész könyv arról szól, de különösen a metateoretikusnak nevezett részek, hogy ő ezt nem tartja valószínűnek. Mellette érvel, hogy ez nem fog bekövetkezni. Ő harmadik utat tart valószínűnek. Ez a harmadik út nem a kommunizmus visszaállítása, nem az Ausztria és Svájc példáján jellemzett nyugati kapitalizmus, hanem vegyesgazdálkodás, amelyben nagyon erős állami szektor van, és ezen erős állami szektor mellett nagy számban vannak virágzó kis- és középgazdaságok, kis- vagy közép vállalkozók.

Tagadhatatlan, hogy most az állami szektor dominál a magyar gazdaságban. Amikor a könyvet írta, 1986-ban, és amikor a 1989-es *Következtetések...* című utószót írta, az állami szektor túlsúlya még nagyobb volt, mert hiszen a politikai rendszerváltás 1990-ben következett be. Az egyik érve az, hogy egy ekkora állami szektor dominanciáját háttérbe szorítani nem egyszerű dolog. Beszél 90-95%-os állami szektorról 1989-ben, de még 1991-ben is igen nagy az állami szektor dominanciája.

Mit lehet kezdeni ezzel a gazdasággal, amelyben az állami szektor szerepe ilyen nagy? Az egyik lehetőség az, hogy az állami szektort teljes egészében vagy igen nagy részében a külföldi tőke vásárolja meg. A külföldi tőke érdeklődése tekintetben korlátozott, tehát arra nem lehet túlságosan számítani, hogy az állami szektor túlnyomó részét megvásárolják a külföldiek. Hozzá kell tenni, hogy Szelényi nem is nagyon rokonszenvezne ezzel a lehetőséggel, még akkor sem, ha megvalósulása lehetséges lenne, sőt talán azzal a mértékkel sem rokonszenvezik,

amennyire ez megtörtént. Arról beszél ugyanis, hogy a külföldi tőke elsősorban a nyereséges magyar állami vállalatokat (mert olyanok is voltak) vásárolja meg, tehát ha ezt az utat választjuk, akkor az a veszély fenyeget, hogy a külföldi tőke kimazsolázza a magyar gazdaságot, a veszteséges magyar ipar és mezőgazdaság megmarad nekünk, a nyereséges pedig külföldi kézbe kerül. További érve az, hogy a külföldi tőke nagyon olcsón veszi meg a magyar vállalatokat, tehát nem nagyon járunk jól ezzel a megvásárlással. Harmadik érve az, hogy többnyire monopolhelyzetben lévő vállalatokat vásárol meg a külföldi tőke, vagyis az történik, hogy a magyar állami monopóliumból külföldi magánmonopólium alakul ki, amit egy versenyre épülő piacgazdaságra nézve kedvezőtlennek tart. De hangsúlyozom, sohasem mondja azt, hogy soha semmit sem adjunk el külföldieknek, idáig nem megy el ez a gondolatmenet, csak felhívja a veszélyekre a figyelmet.

A másik lehetőség az lenne, hogy magyar magánszemélyek vásárolnák meg a magyar vállalatokat. Erre az ismert érv az, hogy Magyarországon nincs annyi megtakarítás a magyar állampolgárok tulajdonában, hogy meg tudják vásárolni ezt a hihetetlenül nagy állami szektort. Azt is látjuk, hogy magyar magánszemélyek nem is törekednek erre.

A harmadik lehetőség pedig az, hogy az állami vállalatok vezető menedzsereinek megadja az állam és a politika a lehetőséget, hogy saját magánvállalattukká alakítsák vállalatukat. Szelényi arra a veszélyre hívja fel a figyelmet, hogy az állami vállalatok menedzsereinek magántőkésékké való átalakulása a problémát nem oldja meg.

Legvalószínűbbnek és leginkább ígéretesnek azonban azt a lehetőséget látja, hogy a magyar magánszektor fokozatosan egyenrangúvá válik az állami szektorral. Ezt az utat nemcsak lehetőségként említi, hanem javasolja is, hogy a magyar politika, a gazdaságpolitika mindenképpen támogassa a kisvállalkozók amúgy is folyamatosan folyó megerősödését, mindenképpen támogassa ezeket a kisvállalkozókat, és lehetséges célként jelöli meg, hogy ezek a kisvállalkozók 50%-nál nagyobb részesedést érjenek el a magyar gazdasági életben. Vegyesgazdaság létrejöttét látja valószínűnek, nagyon erős állami gazdasággal és fokozatosan erősödő s végül az állami gazdasággal egyenlővé váló kis- és közép-magántőkével. Az ország fele az állami szektorban fog dolgozni, a másik fele pedig a magánszektorban.

Ezt nevezi harmadik útnak, ez nem kapitalizmus és nem szocializmus, hanem a kettőnek a keveréke, mert ha az állami szektor ilyen jelentős lesz, 50%-os arányú lesz még egy idő múlva is, akkor vegyes társadalom alakul ki. Könyvében több helyen hivatkozik arra, hogy a második világháborút megelőző években az akkori magyar gondolkodók egy része is ezt tartotta kívánatosnak. Elsősorban Erdei Ferencre, Bibó Istvánra és Németh Lászlóra, erre a valóban fontos három figurára hivatkozik, akik szerint szintén ezt gondolták a gazdaságról. Ezeket a gondolkodókat harmadik utas gondolkodóknak nevezi és azt állítja, hogy az fog megvalósulni, amikről ők ábrándoztak, amit szerettek

volna. Hozzáteszi azt, hogy ez nem a legjobb, mert a kapitalizmus jobb a szocializmusnál, és jobb a vegyesgazdaságnál is.

A magánszektor támogatásának politikáját Szelényi deregulációnak nevezi. Kifejezése pontatlan, deregulációnak a nemzetközi közgazdasági irodalomban egészen mást neveznek. „A deregulációt hangsúlyozó állami politika tehát oly mértékben szűkítené az állami szektort, ahogy az új magánszektor bővülne. Amint az új magánvállalkozók sikeresek lesznek, több munkaerőt foglalkoztatnak, elszívják a felesleges munkaerőt az állami szektorból, s így fokozatosan, sokkhatás nélkül zsugorodik az állam gazdasági tevékenysége hazai optimumára. Nem is biztos, hogy ez olyan beláthatatlanul hosszú folyamat lenne. Ha a népesség 25 százaléka vállalkozna, miért ne tudnánk elképzelni egy olyan gazdaságot, ahol a lakosság 15-20, esetleg 25%-a vállalkozik, s ők foglalkoztatják majd a másik 25-30%-ot. Ez elvileg öttíz éven belül elérhető lenne.”²¹³

Álljunk meg ennél az idézetnél! Az optimum az, hogy esetleg 25% foglalkoztat másik 25-öt, tehát az optimumnál megmarad az állami szektor 50%-os részesedése. Eddig azt hihetnénk, hogy ezt tartja a lehető legjobbnak. De már az előbb mondtam, hogy nem így van.

„A deregulációs stratégia nagy hátránya, hogy nem ígéri, hogy a magyar gazdaság a nagy szériájú, magas technológiával dolgozó világpiac élvonalához tud kapcsolódni. A legtöbb, amit ígérni tud, a megkapaszkodás, a megkapaszkodás Európa félperifériáján: közép-európai helyzetünk konszolidációja út Kelet-Európából vissza: Középre.

A polgárosodó magyar társadalomnak nyilván lennének kiugró sikerei, egyes vállalkozók nagyüzemeket hoznának létre néhány év alatt s tán még a nagy konszernekkel is versengénének (volt ilyenre a két világháború közötti Magyarországon is példa). Valószínű azonban, hogy a legtöbb vállalkozónk kis- és középüzemekkel működne. A kialakuló gazdaság és társadalom, úgy képelem, nem sokban különbözne attól, amit Németh László Kert-Magyarországnak vagy a minőség forradalmának nevezett. Egy ilyen irányba fejlődő magyar gazdaság esélye az lenne, ha nem a technológia színvonalában, vagy a szériák nagyságában próbálna versenyezni a japán és amerikai cégekkel, hanem termékeinek színvonalával, munkájának mívésségével.”²¹⁴

A továbbiakban azt írja: „Amikor azt mondom, hogy legvalószínűbb jövőnk a következő egy vagy két évtizedben egy harmadikutas fejlődés, amikor azt állítom, hogy a *közép* jelző közép-európaiságunkat jellemezve bizonyára még hosszú ideig nem pusztán földrajzi, hanem civilizatorikus tartalommal is birni fog, akkor ezt adottságként írom s nem követendő példaképként.”²¹⁵

Az eddigiekből kitűnik, hogy Szelényinél józan gondolatok és ábrándok keverednek. Nyugat-Európa utolérése tényleg olyan kívánság, amelynek bekö-

²¹³ Uo. 218. o.

²¹⁴ Uo. 219. o.

²¹⁵ Uo. 220. o.

vetkezése legalábbis 10-20 éven belül nem nagyon valószínű. Józanul érvel akkor is, amikor arról beszél, hogy az állami szektort nincs kinek odaadni, mert se a külföldi, se a belföldi nem akarja megvenni. Az ábrándok világába tartozik viszont az az elképzelés, hogy mi a kis- és középvállalkozók országa leszünk egy erős állami szektorral, és ez Kert-Magyarország lesz. Olyan országban, melyben 50%, vagy ennél több az állami, az országot visszahúzó, lehúzó, korlátozó gazdaság, és emellett vannak a kisvállalkozók, ezek a kisvállalkozók nem lesznek annyira „mívesek”. Nem változik az ország csodálatos készülékeket mívesen gyártó emberek országává, hanem könnyen elképzelhető, hogy a kisvállalkozó szektor is annyival lesz rosszabb a nyugati kisvállalkozóknál, mint amennyire az állami szektor távol áll majd a nyugati multinacionális cégektől. Ezzel különben Szelényi is tisztában van:

„A nyolcvanas évek bürokratikus-redisztributív környezetében működő új vállalkozói inkább a szultанизmus, mint a protestáns etika tőkéseihez hasonlítanak: a lehető leggyorsabban akarnak meggazdagodni. Amikor tehát a redisztribúció és a piac, az állam és a társadalom, a rendi tagozódás és az osztályrétegződés e történelmileg egyedi keverékét mint egy esetleges harmadik utat írom le, akkor ezt mint a kelet- vagy közép-európai társadalmak lehetséges, esetleg legvalószínűbb, de semmiképpen sem legkívánatosabb jövőjeként próbálom jellemezni.”²¹⁶

A továbbiakban a könyv különböző fejezeteiben nemcsak a gazdaságról beszél, bár a gazdaság áll a középpontjában, hanem beszél arról is, hogy a régi Magyarország társadalma, mondjuk a 1938-as Magyarország, rendi társadalom volt. Nem magyarázza meg, hogy mit ért rendi társadalmon. A rendi társadalom és osztálytársadalom ideáltipikus fogalmak, ha nem fejtjük ki ezeket, akkor inkább metaforikusan használjuk. Osztálytársadalomnak az amerikai és nyugat-európai társadalmakat tekintik, ezekben a társadalmakban a jövedelmeket piacon szerzik meg az emberek, és a piaci tényezők határozzák meg, hogy ki hova kerül a társadalomban: rangban, pénzben, lakásban, mindenben. Mindezen társadalmakban erős jóléti újraelosztás van, tehát az állam egy csomó adót beszed, és abból támogatja a szegényeket és hátrányos helyzetűeket. De az alapeloszlást piaci törvények határozzák meg. Az ilyen típusú társadalmat nevezi ő osztálytársadalomnak. Ezt a kifejezést, hogy osztálytársadalom, nemcsak marxisták használják, ez a kifejezés azoknál is szerepel évtizedek óta, akik mindig is távol álltak a marxizmustól. Az osztálytársadalomban nem a nemesi oklevél határozza meg az ember helyzetét, hanem a piaci viszonyok. Ezt ugyanígy használják nyugati szociológusok is, nem biztos, hogy helyesen.

Amikor Szelényi azt mondja, hogy a Horthy-rendszerben 1938-ban Magyarországon még mindig rendi társadalom volt, és nem osztálytársadalom, akkor elsősorban Erdei Ferenc munkáira gondol, amelyekben kettős társa-

²¹⁶ Uo. 221–222. o.

dalom volt leírva: fele osztálytársadalom, tehát kapitalizmus, tőkés és bér-munkással, és a másik fele rendi társadalom, ahol is az úriember áll szemben a nem úriemberrel. Erre gondol Szelényi, de eltávolodik Erdeitől, amikor azt mondja, hogy ez rendi társadalom volt, mert Erdei nem rendi társadalomról, hanem kettős társadalomról írt, amely félig rendi és félig kapitalista. Kétségtelen, hogy jelentős olyan elemek voltak az 1938-as magyar társadalomban, amelyekre bizonyos könnyelműséggel és pontatlansággal a rendi jelzőt is lehetne használni. Szelényi ebben a könyvben és különböző írásaiban visszatér arra, hogy nemcsak arról van szó, hogy Magyarországon vegyesgazdaság lesz, nagyon nagy állami szektorral és a vele legföljebb csak versenyző magánszektorttal, hanem azt is mondja, hogy nem lesz sem osztálytársadalom, sem rendi társadalom, hanem a kettő között lesz. Olyan társadalom lesz, amelyben jelen lesznek az osztálytársadalom és a rendi társadalom elemei is. Ha körülnézünk, valóban találkozunk ezzel a két elemmel: az úri magyar társadalom elemeivel és az osztálytársadalom elemeivel is.

A harmadik út kifejtésekor Szelényi Erdei Ferencre, Németh Lászlóra és Bibó Istvánra hivatkozott. Egy másik kérdésben viszont csak Erdei Ferencet és Németh Lászlót említi. Ez a zsidó- és a svábkérdés.

„Amikor Erdei és Németh a magyar polgárosodást jelölték programjukul, ezt német- és zsidóellenes hangsúllyal tették, amin nemcsak morálisan háborodok fel – miként lehetett a zsidósággal szembeni magyar polgárosodást hirdetni a holocaust árnyékában –, de analitikusan is tévesnek tartom. A közép-európai polgári fejlődés sajátossága éppenséggel az, hogy a polgárság főként német és zsidó volt. A régió legjobb évtizedei azok voltak, amikor e német és zsidó polgárság, a polgárosodó magyar, szlovák, román parasztság és az értelmiségi pályára áttérő nemesség – az Eötvös József-i vagy Kemény Zsigmond-i új polgári középosztály koncepciója szerint – együtt élt egy több kultúrájú, több nemzetiségű, több nyelvű közösségben. Ez volt az igazi Közép-Európa, amelynek csodájaként született meg a századforduló Bécsének, Budapestjének és Prágájának a nyugatival egyenértékű, ha ugyan nem különb kultúrája. Amikor Erdei és Németh a polgárosodáshoz kapcsolt ’magyar’ jelzőben a nem zsidót értették, a közép-európai polgárosodás egyetlen lehetőségét, útját értették félre.

Nehezen tanulunk. Hiába volt holocaust, mai vitáinkban ismét felüti fejét az antiszemitizmus, ismét élednek, izzanak a nemzetiségi ellentétek. Tudnunk kell: a kelet-európai polgárosodás annyiszori elakadásának egyik fő oka éppenséggel az antiszemitizmus s a nemzetiségi ellentétek voltak... Belpolitikában kicsinyes politikai torzszalkodások közepette szabdalják fel lehetséges szavazótáborait az egymást zsidózó, illetve antiszemitizmussal vádoló pártok, amiben persze a kárörvendő harmadik a kommunista párt lesz.”²¹⁷

²¹⁷ Uo. 222–223. o.

Szelényi Erdeitől és Némethtől való elhatárolódásával teljesen egyetértek. Egy kitérőt kell viszont tennem. A magyar polgárosodást Erdei és Bibó is kitűzte célul, Németh László viszont nem. Ő anti-polgárosodási programot hirdetett, számára a polgári és a piaci is negatív volt. Ez a maga idejében olyan koherens gondolatvilág volt, amelynek nagyon sok párja volt az akkori Európában, mert a harmincas években a gondolkodók 90-95%-a egész Európában elutasította a kapitalizmust, a piacot, a szabad versenyt. Európa gondolkodói 1930 és 1945 között vagy a kommunizmust választották, vagy a szociáldemokrata szocializmust. A gondolkodók egy része, mondhatjuk így, balról ellenezte, el akarta törölni a kapitalizmust, a gondolkodók más része más oldalról akarta eltörölni, vagy konzervatív alapon, vagy keresztény alapon, vagy népi, vagy nemzeti alapon. Akkor mindenki el akarta törölni a kapitalizmust. Nem vehetjük Németh Lászlótól rossz néven, hogy ebben a nagy táborban, ahol vele egyenrangú szellemi nagyságok foglaltak helyet – ő is ezek közé tartozott –, ezt tette, de Szelényi téved, amikor azt állítja, hogy Németh László polgárosodási programot hirdetett, mert erről szó sem volt Németh Lászlónál. Ami Erdeit illeti, ő valóban polgárosodási programot hirdetett, de paraszt-polgárosodást, (ami Szelényitől sem áll mindig távol). Erdei előtt olyan társadalom lebegett kíváncsként, mint amilyen az akkori dán, az akkori svéd vagy norvég társadalom volt. Tehát olyan polgári demokrácia, amelyben nagyon erős a paraszti túlsúly.

Több helyen felvetődik, végigvonul az egész könyvön az értelmiség problémája, és erről feltétlenül kell ma beszélni. De mielőtt ebbe belekezdének, a könyvnek azon részével akarok foglalkozni, amely nem metateoretikus, hogy az ő kifejezését használjam, hanem empirikusan alátámasztott kérdésekkel foglalkozik. Ebben a részben a félbeszakadt polgárosodás elméletét fejti ki. A korábbi Szelényi-előadásban foglalkoztam már ezzel. Szelényi a legkülönbözőbb írásaiban úgy fejti ki ezt az elméletet, mint ami Erdei folytatása, tehát az elődökre hivatkozik, Erdeire és jóval kisebb mértékben Bibóra.

Erdei a magyar parasztság polgárosodását tekintette fő témájának. Írt arról, hogyan polgárosodott a magyar parasztság, és aztán hogyan lett visszavetve ebben a polgárosodásban. Egészen 1943-ig, a szárszói konferenciáig végig kitartott azon koncepció mellett, hogy a magyar parasztság útja a polgárosodás, amin Erdei azt értette, hogy a parasztok egy részéből parasztpolgár lesz, más részéből pedig proletár lesz. Neki sem volt erőssége a közgazdaságtan, de azzal tisztában volt, hogy olyan polgári társadalom, amiben csak polgárok vannak, nem létezik, olyan nincs. Bér munkások mégis többségben vannak, Erdei korában a Nyugat messze hátrább volt, mint ahol most van. Svédország is hátrább volt. Svédország és Dánia voltak a minták. A svéd és a dán társadalom közel sem volt annyira iparosítva, mint ma. De már azért lehetett látni, hogy a társadalom többsége bérből élő dolgozó, aki elvégzi a napi munkáját, és aztán megkapja hetenként vagy havonként a fizetését. Erdei nem azt gondolta, hogy minden parasztból polgár lesz,

hanem úgy akarta demokratizálni a magyar társadalmat, hogy legyen mindenkinek választójoga, legyen teljes sajtó- és szólásszabadság, pártok alakuljanak, a pártok versenyezzenek egymással. Politikailag pedig elhárulnak az akadályok, ha felosztják a nagybirtokokat a parasztság között, és elindul egy olyan folyamat, amely során a parasztok egy részéből parasztpolgár, más részéből proletár lesz. Azt gondolta Erdei, hogy egy olyan országban, ahol a lakosság többsége paraszt, mezőgazdasági foglalkozású, és ahol ez a demokratizálás gyorsan folyik le, nem forradalmi úton, de annyiban mégis forradalmian, hogy gyors fejlődés következik be, nagyon valószínű, hogy amikor kialakul a polgári társadalom, ebben a parasztok nagyobb szerepet játszanak, mint teszem azt az angol vagy az amerikai társadalomban. A magyar társadalom olyan típusú lesz, mint a dán vagy a svéd, ahol erős ez a paraszti befolyás.

Ha Erdei 1943 előtti álmai megvalósultak volna, amelyekkel kapcsolatban rengeteg kérdőjel merül fel, a vége úgyis csak az lett volna, hogy odáig megy a magyar társadalom, mint a dán meg svéd, ahol ez a paraszti háttér erősen háttérbe szorul, mert ma az egész világon az aktív keresőknek egy jelentéktelen része foglalkozik mezőgazdasággal, kevesen mondják magukat parasztnak. A paraszti túlsúly csak egy ideig maradhatott volna meg Magyarországon is. Egyébként 1945-ben az történt, hogy a választásokat elsöprő fölénnnyel a Kisgazdapárt nyerte meg, és még volt egy másik kis paraszti párt, a Nemzeti Parasztpárt. Ha az oroszok hagyják az országot a maga útján fejlődni, nyilvánvaló, hogy 1945 és 1970 között erős lett volna a magyar politikai és társadalmi életben a paraszti túlsúly, és csak fokozatosan történt volna meg, hogy a lakosság 10, vagy 6 vagy 5%-a foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. A paraszti hagyományok azután háttérbe szorultak volna, ha nem is teljesen háttérbe, de vesztettek volna erejükből. Átmenetileg viszont mindenképpen lett volna paraszti túlsúly a társadalomban, ha nincs az orosz megszállás és annak összes következménye. Ennyit Erdei akkori elképzeléseiről.

A félbeszakadt polgárosodás elméletéről emléteni kell, hogy ebből a könyvből és Szelényi más írásaiból is az az ember benyomása, mintha ezzel az elmélettel ő lépett fel volna először 1985-ben. Ez nem állja meg a helyét. A félbeszakadt polgárosodás elméletét, mint fentebb már említettük, nívósan megírt tanulmányában Tellér Gyula fejtette ki 1976-ban, az *Esprit* francia folyóirat hasábjain, és ugyanez az írás megjelent az *Irodalmi Újságban* Párizsban és a *Párizsi Magyar Füzetekben*.²¹⁸ Tellér ebben az írásában a félbeszakadt polgárosodás elméletnek az összes fontos, sarkalatos állításait kifejtette. Azt írta, hogy hamis az a kép, melyet a kommunista rendszer hivatalos szociológusai, közgazdászai, ideológusai állítanak. Hamis az a kép, amelyik azt állítja, hogy 1943-ban a magyar társadalom proletarizált társadalom volt, ahol a lakosság többsége ipari, bányászati, és egyéb proletár volt, a mezőgazdaságban pedig

²¹⁸ Lásd 176. lábjegyzet

mezőgazdasági cseléd, vagy agrárproletár. Hamis az a kép, amely azt mondja, hogy ilyen volt a lakosság többsége, mert a lakosság többsége kispolgár volt. Ez a társadalom a polgárosulás útján lassan haladó társadalom volt – nemcsak a számarányok fontosak, különböző statisztikai adatokat elemez ugyanebben a tanulmányban –, többségében kispolgári, kistulajdonosi társadalom volt. A társadalom a kommunizmus ellen nem tudott ugyan semmit tenni, de törekvései továbbra is megmaradtak polgáriak. Ennek a társadalomnak minden egyes egyede állandóan azon törte a fejét, hogyan tudja megtalálni a kerülőutakat ebben a tervgazdaságban. 1956-ban ezek a polgári törekvések csinálták meg a forradalmat, vagyis ő 56-ot polgári forradalomnak látta.

Tellér kifejti, hogy 56 után rettenetesen nagy elnyomás jött, de egy idő után a kommunisták – tehát az orosz párt – maguk is belátták, hogy ha ugyanazt csinálják, mint Rákosi Mátyás idejében, akkor megint katasztrófa felé fognak haladni. Végül is kialakult egy kompromisszum, egy kiegyezés – Tellér állítása szerint. Ez a kiegyezés volt a Kádár-rendszer, amely 63-ban vette kezdetét, megengedte, vagy lehetővé tette, vagy eltűrte, hogy a mezőgazdaságban családi gazdaságok legyenek, fél holdakon, egy holdakon, minimális területeken, az emberek piacra árut termeljenek, és ne mint a szövetkezet bér munkásai dolgozzanak. Ugyanez érvényesült az építőiparban és a szolgáltatóiparban, és az élet minden területén megjelent a magyar kistermelő, tehát vegyes társadalom jött létre. Tellér cikke szerint ez azt jelenti, hogy a 1947-ben megszakított polgárosodás folytatódott.

Érthetetlen számomra, hogy Szelényi ebben és minden más könyvében úgy tesz, mintha ez a Tellér-cikk nem lett volna. Mintha a megszakított polgárosodás elméletével Szelényi Iván lépett volna föl 1985-ben.²¹⁹

A könyv egyik fejezete az alternatív elméletekkel foglalkozik. Az alternatív elméletek közül elsőnek a proletarizálódási elméletet említi, amellyel kapcsolatban olyan szerzőket említ, mint Böhm Antal, Kulcsár Kálmán, Vág-völgyi András, és azt állítja, hogy ezek a szerzők azt gondolják, hogy a magyar parasztságból előbb-utóbb proletariátus lesz, vagyis a paraszt épp olyan lesz, mint a városi bér munkás.²²⁰ Szigorúan megbírálja ezt az elméletet. Ezután következik a paraszt-munkás elmélet, ezzel kapcsolatban két szerzőt idéz, az egyik Márkus István²²¹, a másik Kemény István²²². Azt állítja, hogy mi ketten,

²¹⁹ Szelényi Iván: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Id.mű.72. o.

²²⁰ Vág-völgyi András: A mezőgazdaság társadalmi hatásai. In: Kulcsár Viktor (szerk.): A változó falu. Budapest, Gondolat Könyvkiadó 1976. 152–161. o.; Kulcsár Kálmán: A magyar falu és magyar parasztság. In: Vág-völgyi András (szerk.): A falu a magyar társadalomban. Budapest, Akadémiai Kiadó 1982; Böhm Antal–Pál László: Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1985.

²²¹ Márkus István: Az utóparasztság arcképéhez. Szociológia, 1973. 1. sz. 56–67. o.; Márkus István: Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság. Valóság, 1980. 4. sz. 13–39. o.

²²² Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1972. 1. sz. 36–48. o.

Márkus meg én azt írtuk, hogy fontos a családi termelés, a mezőgazdasági kis-termelés, és annak a figurái átmeneti lények: félig munkások, félig parasztok, és ez még sokáig fenn fog maradni. Idézi egy cikkemet, amely a *Szociológia* című folyóiratban jelent meg 1972-ben – akkor Szelényi szerkesztette a folyó-
iratot –, és ebben én új munkásosztályról beszélek.²²³

Valóban írtam új munkásosztályról, értve ezen azokat a munkásokat, akik vidékről jöttek fel és elmentek gyárba, vagy más hasonló helyre dolgozni. Ab-ban az időben az ipari munkások fele ilyen volt. Óriási pénzeket fektettek abba, hogy gyárakat építsenek, ugyanakkor vidéken olyan viszonyokat teremtettek, hogy a birtokos és a birtoktalan parasztok mozgékonyabb része elmenekült, mert nem lehetett ott maradni, mert nem lehetett kibírni az akkori viszonyo-
kat. Ez a két tényező hozta magával azt, hogy az ipari munkások fele vagy úgy volt paraszt, hogy tegnap még ő maga dolgozott a birtokon, vagy az apja volt paraszt, és még mielőtt elkezdett volna dolgozni a birtokon, a városba mene-
kült, tehát első generációs munkás volt.

Ugyanebben az időben nagyrészt kéziratban maradt, de azután Párizsban nyomtatásban megjelent, a *Szabad Európában* elmondott szövegekben nem ezt hangsúlyoztam, hanem azt, hogy az országban nagyon nagy mérvű vállalkezési hullám indult meg. Hogy a tipikus magyar munkás kentaur, mert kettős lénye van: az egyik lénye állami bérmunkás, a másik lénye pedig hagymát termel egy darab földön, vagy pedig valamilyen szolgáltatásban fusizik. Ezekben a tanul-mányokban az az állítás szerepel, hogy a magyarországi nemzeti termelésnek egyharmadát adja a piaci szektor, tehát az a félig legális vagy teljesen illegális, vagy éppen hogy eltűrt szektor, ami nem állami szektor. Akkoriban úgy láttam, hogy a magyar nemzeti termelés egyharmadát a piaci szektor adja. Ma azt gondo-
lom, hogy eltúloztam, de ehhez képest, hogy eltúloztam a piaci szektor szerepét, meglepődéssel olvastam, hogy csak a paraszt-munkásokat láttam magam előtt.

Ez után a két elmélet után, tehát a paraszt-munkás és proletarizálódási elmélet után fog bele Szelényi a saját teóriájának, a megszakított polgároso-dás elméletének kifejtésébe. 1985-ben, amikor a könyvet írja, a polgár már tiszteletet érdemlő szó volt. A fogyasztásban a magyar társadalom jelentékeny rétegei polgári modelleket követtek. 1963-tól már lehetett Nyugatra menni. Nyugaton látták az emberek, hogyan élnek ott, és az lett a minta: a polgári életforma. Ez volt az egyik forrás. A másik forrása pedig az emlékezet volt. Hajdani polgári családok leszármazottai még emlékeztek arra, hogyan éltek. Polgári módon élt a magyar társadalom jelentékeny része, még Rákosi Mátyás idején is. Mert igaz ugyan, hogy rossz volt és hiány volt a fogyasztási cikkek-ben, de polgári volt az életstílus. Megvoltak azok a hagyományok, a szokások folytatásai voltak a korábbi szokásoknak. Ez volt a másik forrás. Az egyik a Nyugat utánzása, a másik pedig a régi magyar polgári hagyományok.

²²³ Uo.

Hozzá tartozik a gondolatmenethez, hogy az Erdei-féle kettős társadalom felfogás e vonatkozásban nagyon sántít, mert a magyar társadalomban nem csak a zsidók, nem csak a tőkésék, nem csak a magánvállalatok alkalmazottai követtek polgári modelleket. Az 1938-as, majd 1943-as magyar társadalomban a polgári szokások nagymértékben megvoltak annál a rétegnél, amelyet nagyon rosszul keresztény nemzeti középosztálynak neveznek. Megint csak az emlékeimre gondolok, és azokra az emberekre, akiknek a gyerekei most is barátaim. Polgáriak voltak a fogyasztási modellek, az életstílus polgári volt abban a rétegben, amelyet Erdei egy elegáns mozdulattal áttett az úri rétegbe. Ezek az úriemberek kispolgári módon éltek a jövedelem és a lehetőségek szempontjából, mert nem kerestek annyit, hogy nagypolgárok legyenek, tehát kispolgárok voltak, de polgári volt az a modell, amelyet követtek. Nem volt ez a társadalom rendi társadalom. Nem volt olyan polgári, mint a svájci, és soha sem lesz olyan, mint a svájci, de inkább volt polgári, mint rendi.

Most áttérek az értelmiségről szóló Szelényi-elemzésre. Tudni kell azt, hogy Magyarországon Szelényi az alulurbanizáltság elméletével lépett fel a 60-as évek végén, Konrád Györggyel együtt.²²⁴ Ha elolvassák az *Új osztály, állam, politika* utószavát, melynek a címe „Utószó: jegyzetek egy szellemi önéletrajzhoz”, ebben újra elmondja, hogy mit alkotott ezen a területen.²²⁵ Ismertté azonban az értelmiségről szóló könyvvel vált. A könyv címe *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Már készen állt ezzel a könyvvel, amikor emigrálásra kényszerítették. Kéziratban megvolt, és – mint előadásom elején már mondtam – 78-ban nyomtatásban is megjelent Bernben, majd megjelent Magyarországon is 89-ben a Gondolat kiadásában. Az egészet nem tudom ismertetni, idő hiányában, ezért csak egy-két fontos elemét emelem ki.

A könyv írásának ideje 1974, élményanyaga a 60-as évek második fele és a hetvenes évek eleje. Rettenetes elnyomás volt Magyarországon 1957-től, pontosabban 1956. november 4-től, egészen 1962–63-ig. Az elnyomás minden társadalmi rétegre kiterjedt. Ennek része volt az 56-os forradalom több száz résztvevőjének a kivégzése, és sok ezernek a börtönbe csukása. Része volt ennek, hogy sok embert megfosztottak állásától és pályájának folytatásától. Része volt a mezőgazdaság kollektivizálása 59–60-ban, de az elnyomás kiterjedt az élet minden területére. De már 1957-től, sőt már 1956 decemberétől kezdve voltak a párt egyes vezetői részéről tapogatózó kísérletek az értelmiséggel való kiegyezésre. 1957 és 1963 között újra meg újra volt kísérlet arra, hogy a magyar párt kiegyezzen a magyar értelmiséggel. Elsősorban a műszaki értelmiséggel, amely fontos volt a rendszer számára. De arra is gondoltak, hogy kiegyezzenek a szimbolikus értelmiséggel is: a szociológusokkal, közgazdászokkal, a püspö-

²²⁴ Konrád György–Szelényi Iván: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 1971. 12. sz. 19–36. o.

²²⁵ Szelényi Iván: Utószó: Jegyzetek egy szellemi önéletrajzhoz. In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Id.mű. 433–491. o.

kökökkel, a szellemi élet reprezentáns figuráival. A műszaki és természettudományos értelmiségieknek, akiket nem csuktak börtönbe, rögtön adtak különböző kisebb kedvezményeket. Jó szemű megfigyelők már november 4-től kezdve láthatták, hogy lehetséges olyan fejlődés, amelyben az értelmiség kiváltságos helyet kap az adott magyar társadalomban. 1956 novemberétől megkezdődött a kiváltságok osztogatása, de egy ideig félbe maradt. Ennek egyik oka az volt, hogy a párt vezető rétegében igen nagy szerepet játszottak olyan személyek, akik személyesen gyűlöltek minden értelmiségit. A másik ok pedig az volt, hogy sok ezer ember volt börtönben, és az értelmiség reprezentáns figurái nem tudták ezt lenyelni. Volt arra példa, hogy lenyelték, amikor vezető magyar értelmiségiek engedményeket tettek olyankor, amikor kollégáik ültek a börtönben, írók tettek engedményt, amikor írók ültek a börtönben. És tudnám sorolni még a többi értelmiségi szekciót, de azért alapjában véve a párt és értelmiség közötti házasság vagy kiegyezés mégsem sikerülhetett addig, amíg emberek ültek a börtönben. 63-ban volt egy amnesztia, akkor sem engedtek ki mindenkit, de mégis a legtöbbet, a lefogottak több mint 90%-át kiengedték. Akkor már lehetőség volt az értelmiséggel való kiegyezésre. Már 1963-ban volt valami, ha nem is kiegyezés, de legalább annak a kezdete.

Tudják, hogy 68-ban volt a gazdasági reform, de nem akkor volt a fordulat, a fordulat valamikor 1965-ben volt, amikor pártprogrammá tették Kádár Jánosék azt, hogy megpróbálnak a magyar gazdaságba piaci elemeket bevezetni, és ezzel párhuzamosan a szellemi életben is egy korlátozott szabad versenyt vezetnek be. Erre a magyar értelmiség különböző egyénei különböző módon reagáltak, nem volt ez egységes reagálás. A hetvenes évek elején, 70 körül pedig megjelentek a fiatalok. A fiatalok persze mindig megjelennek. De az akkori fiatalok számára, akik akkor jártak bölcsészkarra vagy közgazra, volt egy olyan kísértés, hogy ha az ember fiatalon belép a pártba, akkor nem csak jó álláshoz jut, hanem – jó irányban – befolyásra is szert tesz. Lehet reménykedni, hogy elkezdődik a reform. Nem az a fontos, hogy mit írt Marx meg Lenin, mi történt 1956-ban. Magyarországon a fennálló társadalmi állapotokat reformok útján meg lehet változtatni, de ennek előfeltétele, hogy az ember belép a pártba, el tud helyezkedni egy tudományos intézetben, és rész tud venni a reformfolyamatban. Ez nagy kísértés volt.

Amikor Szelényiék könyvüket írták, a pillanat már jórészt elmúlt. 1974 a könyv dátuma, de az 1968 körüli helyzetnek a képe. Nem leírás, hanem elmélet. Az elmélet szerint a magyar értelmiségnek van esélye arra, hogy uralkodó osztállyá váljék. Megjelentek a fiatalok, mérnökök, tudósok stb., nyitva áll előttük a karrier útja. Az öreg káderek, akik 45–48-ban kerültek a pártvezetésbe, előbb-utóbb úgyis kiöregednek, kihalnak, és akkor értelmiségi osztályuralom lesz Magyarországon. Ezt a szerzők nem jó szemmel nézték. Végeredményben munkáspárti könyvet írtak. Azt írták, hogy Magyarországon olyan osztálystruktúra van, ahol a kommunista káderek elnyomják a magyar mun-

kásokat, de most abban az irányban mennek a dolgok, hogy az értelmiség átveszi a kommunista káderek helyét, és akkor ők fogják elnyomni a munkásokat. Erről szól a könyv. Kéziratban terjedt rögtön azután, hogy a szerzőket lecsukták, néhány napot töltöttek a börtönben, és utána Szelényinek felajánlották a kivándorló útlevelet. Mindenki nagyon hamar megtudta, hogy őket lecsukták, és természetes, hogy a következő évben csemege volt a könyv gépirata. Később, amikor már megjelent nyomtatásban, és néhány példányban bejutott az országba, kézről kézre adták. Nagyon sokat vitatkoztak rajta. Voltak, akik egyetértettek vele, és voltak, akik nem. Én is írtam egy terjedelmes kritikát, amely nagyon éles volt, és most azt tudom mondani, hogy túlzó is.²²⁶

Amikor Szelényi kiment Nyugatra, először Angliában volt pár hónapig, aztán Ausztráliában öt évig egyetemi tanár, onnan az Egyesült Államokba ment. Ott értesült arról, hogy az értelmiség osztályuralma éppen akkor rendkívül divatos elméletté vált a nyugati világban. 1968-ban diáklázadások voltak Nyugat-Európa-szerte, és az értelmiség osztályuralmának elmélete 1968 után vált divatossá. Először neokonzervatív szerzők írtak erről. E szerzők szerint az egész egyetemi világ baloldali, forradalmi (persze nem kommunista értelemben), olyan szellemiség uralkodik, amely nagyon kapitalizmus-ellenes. A lázadás maguktól a professzoroktól jön, a professzorok egy kis részétől és az asszisztensektől. (Asszisztensen érte mindenkit, aki még nem professzor, de már tanít.) Neokonzervatív oldalról egymás után jelentek meg könyvek, amelyek szerint nincs másról szó, mint hogy az értelmiség, de ezen belül különösen a humán értelmiség (filozófusok, közgazdászok, szociológusok, stb.) új osztályuralmat akar, a kapitalisták uralmának helyére a humán értelmiség uralmát akarja. Divatos elmélet volt, de azután kiment a divatból. Ezek a gondolatok nem maradtak konzervatív oldalon, hanem megjelentek neomarxista elméletek is. Szelényi meglepődve tapasztalta, hogy amit ő megírt Magyarországon, azt mások megírták Amerikában. Az ő könyve 1974-es volt, Alvin Gouldner már említett könyve, *Az értelmiségiek jövője és az új osztály emelkedése* 1979-ben jelent meg.²²⁷ Gouldner szerint az egész világon így lesz. Szelényiék könyve sokkal jobb volt, mint a Gouldneré.

Szelényi 1982-től kezdve lehetőséget kapott arra, hogy Magyarországra látogasson, mint amerikai állampolgár, sőt, hogy kutatásokat is folytathasson magyar kutatókkal együtt. De ahogy a lábát betette az országba, egyből politikai vitákba keveredett fiatal magyar értelmiségiekkel. Rendszertelen találkozások voltak ezek, ahol viták folytak arról, hogy mi lesz, és arról is, hogy mi az értelmiség szerepe a világban. Újra találkozott azzal a gondolattal, hogy az értelmiség fogja megreformálni a magyar társadalmat. ő viszont azt gondolta, hogy a kisvállalkozók fogják megjavítani.

²²⁶ Kemény István: Két könyv egy kötésben. In: Kemény István: Közelről és távolból. Budapest, Gondolat Kiadó 1991. 96–106. o.

²²⁷ Alvin W. Gouldner: The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class. Id.mű

Új könyvében három szereplőben gondolkodik. Az egyik szereplő a kommunista káder, aki hatalmon volt 1990 áprilisáig, a másik szereplő az értelmiség és harmadik a nép. A legkönnyebb körülhatárolni ezek közül (de még az sem könnyű) a kádereket. Az MSZP jelenlegi vezetői az ország hajdani politikai vezetői. Ez sem olyan egyszerű, mert akik most az MSZP-ben a parlamentben ülnek, nem ugyanazok az emberek, akik hajdan, 1972-ben betiltották a gazdasági reformot. Közben volt egy csere a kommunista pártban, de azért ez még valamennyire körülhatárolható. A másik az értelmiség. Ez már nagyon bonyolult, Gouldner könyvében például az értelmiség és a kritikai értelmiség szinonimák. Mert akkor még az értelmiség hangadó része kritikus volt Amerikában. Most a többség konzervatív, elegáns ruhákban jár, Mercedesszel közlekedik, és életének a burzsoá oldalát hangsúlyozza. Akkor is burzsoák voltak, csak más életstílust éltek, farmernadrágot hordtak, és más eszméket vallottak. Az elmélet megcáfolódott, mert ma már senki sem akarja megdönteni a kapitalizmust. (Majd eljön újra az idő, hogy meg akarják dönteni megint. De ez már jóslat.) Ha most visszamegyünk Magyarországra, akkor látjuk, hogy itt is volt kritikai értelmiség a 60-as évektől kezdve. Fénykora a 80-as évek volt, amikor egy nagyon kis részük illegálisan publikálta kritikai cikkeit, a *Beszélő*, *Hírmondó* stb. című szamizdat újságokban. Ezt a kis csoportot rokonszenvezők egész hada vette körül, divatba jött a kritikai nyelv. Ők a rendszer ellenségei voltak, és felbomlasztásában nagy szerepük volt.

Szelényi jelenlegi könyvében is visszatér, hogy a kommunista rendszer már 88-ban vagy már korábban eljutott az általános válság korszakába. Erről egy külön cikk szól ebben a könyvben, amelynek a címe: *Kelet-Európa az átmenet korszakában – úton a szocialista vegyesgazdaság felé?*²²⁸ A cikk négyötöd része a szocializmus válságáról szól. Ebben a kritikai értelmiség reprezentáns figuráit idézi, Bródy Andrástól kezdve Bauer Tamáson át Kornai Jánosig. Azt a kérdést tette fel, hogy ki bomlasztja jobban a rendszert, a mezőgazdasági kistermelők, vagy a kritikai értelmiségiek. Végül nem döntötte el, de érzelmei, rokonszenvei a kistermelőkhöz húzták. Úgy látta, hogy a rendszer igazi bomlasztó erői a kisvállalkozók voltak, az értelmiségnek ebben csak a második szerep jutott. Amíg 74-ben azt írta, hogy az értelmiség most mindjárt átveszi a hatalmat, addig 1986–87-ben a főszereplő a nép lett. A magyar értelmiségnek egy nagyon fontos csoportja körülhatárolható ellenzéket alkotott. De rengeteg más embert is jelentett, akik a *Beszélőt* olvasva, hozzá hasonló, nála kicsit óvatosabb fogalmazású cikkeket írtak a *Valóságban*, a *Mozgó Világban* és más akkori folyóiratokban. Ez a két csoport együttvéve is az értelmiségnek csak kisebb részét képviselte. Az értelmiség nagyobb része ettől az egésztől távol tartotta magát, egészen egyszerű, praktikus okokból: nem akart kelle-

²²⁸ Szelényi Iván: *Kelet-Európa az átmenet korszakában – úton a szocialista vegyesgazdaság felé?* In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Id. mű. 401–433. o.

metlenséget szerezni magának. 1989–90-ben bekövetkezett a változás. Azt hiszem, hogy Szelényi nem tisztázta, hogy melyik értelmiségről ír. Ez nagyon bonyolult kérdés volt 1986-ban is, és még bonyolultabb lett 1990-ben. Ami pedig a népet illeti: a nép nagy része tényleg elment kisvállalkozónak, vagy kisvállalkozó mellett segítő családtagnak, vagy bedolgozónak. A nép tényleg a kapitalizmus útján kezdett úttörő lépéseket tenni, de ez mégiscsak túlságosan gyűjtő, általános kategória. A magyar nép lépésekben építette a kapitalizmust, míg meg nem dőlt a rendszer. Szelényi cikkei és könyvének fontos részei azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy ki fogja játszani a vezető szerepet a következő két évtizedben. Ki fogja ténylegesen, reálisan a vezető szerepet játszani, és ki az, akinek erre jogosultsága van, hogy úgy mondjam, érdemei vannak ahhoz, hogy ilyen vezető szerepet játsszon? Szerinte a kisvállalkozóknak kellene a vezető szerepet játszani, és nem az értelmiségieknek. De 1989-től kezdve, s még inkább 1990-től meglepődéssel tapasztalja, hogy várakozásaival ellentétben az értelmiség kezébe került a vezető szerep, mert a magyar parlamentben és a magyar kormányban filozófusok, történészek, közgazdászok, jogászok és értelmiségiek vannak: az értelmiség ragadta magához a hatalmat.

Elmondtam már egy korábbi alkalommal, hogy a kritikai értelmiség (ellenzéki értelmiség) nem ragadta magához a hatalmat. A hajdani ellenzéki értelmiségnek valóban nagy a szerepe a nyomtatott sajtóban, és képviselői ott ülnek a parlamentben, de a magyar parlamenti képviselők döntő többsége értelmiségi ugyan, ám nem volt ellenzéki 1989. június 16-ig, a leghalványabb mértékben sem. Nem az értelmiség vette át a vezető szerepet. Értelmiségi foglalkozású, egyetemi oklevél birtokában lévő emberek kerültek a parlamentbe, a köztársasági elnöki, a miniszterelnöki stb. pozíciókba. De nem valósul meg az értelmiség osztályuralma. A jövőt természetesen nagyon nehéz megjósolni, és minden lehetőségre számítani kell. Az értelmiségi osztályhatalom is a lehetőségek közé tartozik, én azonban ennek a lehetőségét elenyészőnek látom.

Nagy szerepet játszik Szelényinél a *Bildungsbürgertum* és a *Besitzbürgertum* problematikája. *Bildungsbürgertum* a képzett értelmiség, *Besitzbürgertum* a tulajdonosi értelmiség. Nemcsak Szelényinél, hanem Kolosinál és más szerzőknél is fölmerül az az állítás, hogy a nyugati országokban a burzsoázia diadalútja, ha egyáltalán diadalútnak lehet ezt nevezni, úgy következett be, hogy először voltak a kis burzsoák, azokból nagy burzsoák lettek, és jelenleg is a burzsoázia játssza a vezető szerepet, mellettük a polgárságnak a szakképzett része kisebb szerepet játszik. Szelényi és Kolosi szerint Németországban viszont a *Bildungsbürgertum*, a képzett polgárság csinálta meg az átalakulást. Én ezt valahogy nem tudom elfogadni. Németországban valóban nagy szerepet játszott a szellemi életben a *Bildungsbürgertum* Goethe idejében, de a német XIX. századi gazdasági fejlődés a német burzsoázia diadalútja volt. A német társadalom modernizálását egyik sem csinálta, mert a német társadalom nem modernizálódott. Németország nagy megoldatlan problémája 1914-ben

és 1932-ben éppen az volt, hogy miközben az ország gazdasága modernizálódott, a politikában még mindig a régi osztályok játszották a vezető szerepet. Ha nem így lett volna, ki sem tört volna a két világháború. A kiindulópont nem jó. Magyarországon a XIX. és XX. században, 1848 és 1914 között a gazdasági élet modernizálásában a vezető szerepet valódi burzsoák játszották, és nem a Bildungsbürgertum. Szelényi új könyvében és cikkében megint arról van szó, hogy a Besitzbürgertum helyett a Bildungsbürgertum van előtérben. Olyan érveléssel van dolgunk, ahol már az előzményekre való hivatkozás is pontatlansággal párosul, a jelen állapot rajzát pedig elhamarkodottnak tekintem.

Végül is az egész könyvnek és az összes idevonatkozó írásoknak az a problémája, hogy mi mind, akik ilyen kérdésekkel foglalkozunk, feltevéseinkben és magyarázatainkban túlságosan bátrak vagyunk. Elkezdődött az átalakulás 1989-ben, és megelőzte egy átalakulás, amely ezt valahogy előkészítette. A most kezdődött átalakulás perspektívája 10 és 50 év között van. 10 év múlva lesz valami, ami stabilnak mondható, de igazán csak 50 év múlva lesz stabil. És mi egy vagy két év után már el is szeretnénk dönteni, hogy vegyes gazdaság lesz-e, vagy kapitalista gazdaság. Kezdődő folyamatokkal van dolgunk, és nem tudjuk azokat távlatból nézni. Abban, amit elmondhatok, akár Szelényi könyvéről, akár más könyvekről és gondolatokról, mindig benne van az, hogy mindössze két éve van Magyarországnak szabadon választott parlamentje és a parlamenti többségen alapuló kormánya. Két és fél év nagyon kevés arra, hogy a tendenciákat ki tudjuk rajzolni. Különös tekintettel arra, hogy életünk legfontosabb változásairól nagyon kevés értesülésünk van. Szép lenne például, ha előadást tudnék tartani a magyar vállalkozók típusairól, de nem tudok, mert nincs elég információm. Olvastam jelentést, amelyben valamilyen lista alapján és kiküldött kérdőívek alapján megállapították, hogy a magyar vállalkozóknak hány százaléka rendelkezik egyetemi oklevéllel, avagy csak érettségivel, vagy még azzal sem, de az ilyen típusú kérdőívek vajmi keveset mondanak el arról, hogy kik vállalkoznak most Magyarországon, hogyan csinálják, és milyen szerepük van a mai magyar társadalomban. Nincs erről információnk, pedig elég alapvető kérdés. De feltehetném azt a kérdést is, hogy mi történik ma a magyar mezőgazdaságban. Tudjuk, hogy volt egy aszály, ezt könnyű megállapítani. Azt is tudjuk, hogy a mezőgazdasági termelésnek azt az útját, amit a legutóbbi időkig folytattak, nem lehet folytatni, mert nincs annyi pénzünk, hogy annyi szubvenciót fizessünk és az EGK-val* való tárgyalásunk sem teszi lehetővé ezek fenntartását. De hogy tényleg mi folyik a magyar falun, erről megint csak nem tudunk. Nem ismerjük a magánszektor jövőjét, annál kevésbé, mert a jelenét sem ismerjük. Nem tudjuk hogy milyen kormányintézkedések várhatók az elkövetkezendő három évben. És azt sem, hogy a nemzetközi gazdaság változásai hogyan hatnak vissza a magyar iparra és a magyar mezőgazdaságra.

* Európai Gazdasági Közösség

Fenntartások és kételyek ellenére is lehetségesnek tartom, hogy 5-10 év múlva a magánszektor adja majd a nemzeti termelés nagyobb felét, akkor pedig egy másik országban élünk majd. Ha Magyarországon erős tulajdonosréteg lesz, akkor az összes kulturális és politikai kérdés másképp fog felmerülni, mint napjainkban.

3. AZ ELADÓSODÁS TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI*

Felszólalásom címe: Az eladósodás társadalmi következményei. Ebből a címből félreértések adódhatnak, és a lehetséges félreértéseket már bevezetőben szeretném eloszlatni. Lehet valaki, aki a címből arra a következtetésre jut, hogy gazdasági és társadalmi életünk bajait az eladósodásból, illetőleg az eladósodás következtében előálló adósságszolgálatból kívánom levezetni. Évek óta csökken a nemzeti jövedelem, a munkanélküliség vészes arányokban növekszik, a létminimum alatt élők aránya 20%-ra tehető, a magánszektor adózása túlságosan nagy, a nyugdíjak elértéktelenednek, egészségügyi és oktatási rendszerünket felbomlás fenyegeti, és jó néhány olyan gondolatmenetet olvashattunk már, amelyek mindezeket a bajokat annak tulajdonítják, hogy elérhető forrásaink jelentős részét az adósság kamatainak kifizetésére kell fordítanunk. Nem kívánok e gondolatmenetek nyomába szegődni. Az eladósodás nem ok volt, hanem következmény; annak a gazdasági rendszernek a következménye, amelynek alapvonása a pazarlás volt. Nem teremtettek forrásokat, hanem elpazarolták az addig meglévő, korábban felhalmozott forrásokat. Nem termeltek jövedelmet, hanem fogyasztották, pazarolták. Amikor már majdnem mindent elpazaroltak, és a lehetetlenülés fenyegetett, másfelől pedig megjelentek a sejkek könnyelműen rendelkezésre bocsátott dollárjai, a kölcsönöket pazarolták el. Arra használták fel, hogy fenntartsák a versenyképtelen rendszert, hogy tovább folytathassák, és még fokozzák a pazarlást.

Kétségtelen, hogy az, ami eredetileg következmény volt, a későbbiekben az okok közé is besorolódott. Jövedelmek, források mennek ki az országból, és jó lett volna, ha az elmúlt két évben kisebb mértékben mentek volna ki. Másokkal együtt 1989-ben úgy véltem és ma is azt hiszem, hogy erre 1990-ben mód is lett volna. Írt erről Kornai János is indulatos röpiratában. Engem személy szerint Kárász Artúr győzött meg ennek reális lehetőségéről, az a Kárász, aki 10 éven át a Világbank európai igazgatója volt, és aki nagyon is otthonos volt nemzetközi pénzügyi körökben. Mód lett volna akkor, ha megteremtettük volna a szükséges feltételeket: a társadalmi egyetértést és ebből származó kormányzati presztízst. Egységes gazdaságpolitikai irányítás, amelynek képviselői

* Előadás az Egyházfórum eladósodási konferenciáján 1992. szeptember 17-én

mindenütt ugyanazt az álláspontot képviselik, és azt, amit mondanak, másnap nem cáfolják mások mondatai. És természetesen szakértelem, tudniillik abban, hogy miképpen lehet adósságot zaj nélkül könnyíteni. Nem pontosan ugyanúgy, de ugyanolyan ügyesen, mint ahogyan ezt a Nemzeti Bankban csinálták a harmincas években.

Ezt a lehetőséget 1990-ben elszalasztottuk, mert nem teremtettük meg az említett feltételeket. Ma nincs ilyen lehetőségünk, mert a feltételek még annyira sincsenek meg, mint amennyire megvoltak, vagy inkább meglehettek volna 1990-ben. Elvileg nincs kizárva annak lehetősége, hogy egy idő múlva ezeket a feltételeket mégis létrehozzuk. Szomorúan állapítom meg, hogy ezt nem tartom valószínűnek.

Az adósság káros hatását dollárban könnyen lehet mérni, de a mai bajok okait keresve már jóval nehezebb a mérlegelés. A visszaesésben például nyilvánvalóan szerepet játszik a belső kereslet csökkenése, és az is nyilvánvaló, hogy eladósodott országban a belső kereslet kisebb a nemzeti termelésnél. Ennél azonban jóval fontosabb tényező az állami gazdasági tevékenységek ellehetetlenülése és összeomlása. Elég természetes, hogy ezeket a tevékenységeket a fokozatosan kibontakozó magángazdaság még nem tudja pótolni, és ma már mindnyájan tudjuk, hogy erre még jó ideig nem lehet képes. Azt is tudjuk, és éppen eleget hangoztatják is, hogy az állami gazdaság nemcsak nálunk omlott össze, hanem a többi volt szocialista országban is, ennek következtében minimumra redukálódott a szocialista export, ami a visszaesésnek köztudottan jelentékeny tényezője.

A visszaesésnek és az állami gazdaság lebontásának természetes következménye a tömeges munkanélküliség. A Munkaügyi Minisztérium adatai szerint augusztus végén 601 ezer munkanélkülit tartottak nyilván, és ez 11 százalékos munkanélküliségi rátát jelent. Azt hiszem, egyetértünk abban, hogy ez a szám az év végére legalább 700 ezerre növekszik. A Munkaügyi Minisztériumból származik az a becslés is, hogy 1 millió munkanélkülivel lehet számolni. Ezzel kapcsolatban emlékeztetek Madarász Aladár felszólalására a Közgazdasági Egyetemen 1991. júniusban tartott vitán. Arról beszélt, hogy mások a problémák, és mások a felhasználható eszközök, mint az európai jóléti államokban. A valóság az – mondta Madarász –, hogy gazdasági szintjét tekintve Magyarország harmadik világbeli, fejlődő ország. Ebből pedig nagyon kemény konzekvenciák adódnak például arra, hogy milyen lehetőség van a munkanélküliség kezelésében. „Az a kérdés, hogy vannak-e az országnak olyan lehetőségei, amelyekkel egy tömeges munkanélküliséget – az aktív korú népesség 10%-át meghaladó munkanélküliséget tartom tömegesnek – olyan állapotban tud tartani, amely a társadalom működésére nem jelent elháríthatatlan veszélyt. Ez nem egy szép optimalizálási feladat, ez elég gusztustalan dolog. Ugyanúgy igaz ez a szociális ellátórendszerekre is.”*

* Leszakadók – a gazdasági és társadalmi szerkezetváltás alternatívái. Szerk. Ladányi János. Replika, 1991. 4. sz. 21. o.

Mármost nem kell mondanom, hogy a munkanélküliségben szerepet játszanak azok a tényezők, amelyeket a visszaesésnél említettem. A teljes munkanélküliséget azonban ezekből a tényezőkből nem lehet levezetni, arra pedig egyáltalában nem alkalmasak, hogy segítségükkel megértsük és megmagyarázzuk a munkanélküliség szerkezetét, és feltárjuk azt, ami benne a legrosszabb.

Kezdem azzal, ami nem a legrosszabb, de a jelenlegi munkanélküliség egyik fontos oka. Ismeretes, hogy az államgazdálkodási rendszerben a munkaerő iránti kereslet gyakorlatilag korlátlan volt. A vállalatok nem annyi munkaerőt alkalmaztak, amennyire szükségük volt, hanem annál jóval többet. A pénzügyi korlát Kornai szavával élve puha volt, más tényezők viszont túlfoglalkoztatásra ösztönöztek. Most nincs módom e tényezők felsorolására, és nincs is szükség rá, mert közismertek.

Nagyon óvatos becsléssel éltek azok, akik 1990-ben vagy 1991-ben úgy találták, hogy az átlagos magyar vállalatban az alkalmazott dolgozók 20-30 százaléka felesleges volt, vagy másképpen fogalmazva: ha a vállalat magántőkés kezébe kerülne, az emberek 20-30 százalékát elbocsátaná. Azóta jó néhány privatizált vállalatban le is játszódtott ez a létszámcsoökkentés. Nos a munkanélküliség e tényezőjének semmi köze sincs az eladósodáshoz.

A munkanélküliség egész problematikáját itt nem tudom tárgyalni, de feltétlenül beszélni kell arról, ami az egészben a legrosszabb: az alkalmazhatatlanokról. Ez a világprobléma, ebben felzárkóztunk a Nyugathoz, csak nálunk nincsenek meg az eszközök, amelyek ott megvannak. Mindig azt olvassuk, hogy egyik országban 3% a munkanélküliek aránya, a másokban 6, vagy 7, a harmadikban 10, a negyedikben 15. Ezek az arányok azonban keveset mondanak, sőt talán semmit sem. A munkanélküliek egy része ugyanis három vagy négy hónap után elhelyezkedik, és ők nem jelentenek gondot az ország számára. Az igazi gond azoknak az aránya, akik egy vagy két év után sem tudnak elhelyezkedni. Ők az alkalmazhatatlanok.

Nálunk már 20 évvel ezelőtt előre lehetett látni, hogy folyamatosan újratermeljük a tanulatlan munkaerőt, miközben világviszonylatban, de – bár lassabban – magyar viszonylatban is egyre kisebb szükség van rájuk. Erre a munkaerőre a munkaadó azt mondja: én ezzel az emberrel semmit sem tudok csinálni. Az alkalmazhatatlanok vagy nehezen alkalmazhatók másik csoportja a már nem fiatal kohászok, bányászok és a már elavult, megszűnt vagy megszűnőben lévő foglalkozások művelői. A harmadik csoport azokból a fiatalokból tevődik össze, akik semmiféle használható mesterséget sem tanultak meg, nem tudnak elhelyezkedni, és ha néhány évig nem tudnak elhelyezkedni, akkor már végképp reménytelen az elhelyezkedésük. A munkanélküliség növekedését tehát nem lehet teljes egészében a visszaesésből levezetni, a tartós munkanélküliséget pedig egyáltalában nem. A tanulatlan munkások újratermelésében szerepet játszott az oktatási rendszer, valamint a falvak és városok társadalmi struktúrája; de maga az oktatás sem csak az oktatáspolitikai miatt

működött hibásan, hanem az egész társadalmi struktúra miatt is. Ezt az oktatást az egész társadalom hordozta, és ilyet tudott hordozni. Ugyanez vonatkozik a teljesen vagy majdnem teljesen képzetlen fiatalokra is. Nemcsak a törvények, rendeletek, oktatástervezések, miniszterek, oktatási osztályvezetők miatt állt elő ez a képzetlenség, hanem sokkal inkább a társadalom egész struktúrájából, a teljes társadalmi környezetből kifolyólag.

Politikai osztályunk nem hajlandó szembenézni a tartós munkanélküliség problémájával, és a társadalom sem. A szembenézésre előbb-utóbb sor kerül, akkor majd, amikor a baj elviselhetetlen formában jelenik meg. De a szembenézés sem fog segíteni. A baj akkor sem fog megszűnni, hanem enyhülni, amikor kialakul a civil társadalom, amelyet most nem próbálok definiálni. Ehhez 60 év kell, írja Ralf Dahrendorf.*

A megváltoztatandók megváltoztatásával hasonló a helyzet más társadalmi bajokkal is. Vegyük a nyugdíjasokat. Annyi bizonyos, hogy nyugdíjrendszerünk összeomlott. Bod Pétert idézem a *Közgazdasági Szemle* februári számából: „Ha egy nyugdíjrendszerben nyomasztó gondná válik a nyugdíjak folyamatos kifizetése, akkor az a rendszer csődbe jutott. Kárvallottait a társadalomnak valamilyen módon meg kell mentenie és a nyugdíjrendszert új alapokra kell helyezni. A magyar társadalombiztosítási rendszer 1929. január elsejétől létezik hazánkban, fennállása óta másodszor ment csődbe. Az első csődöt a II. világháború okozta, a pusztítások és az azt követő infláció idézte elő. A második a szemünk előtt bontakozott ki az elmúlt évtizedben.”²²⁹

Jól oda kell figyelni erre a szövegre. Nem arról beszél, amiről az újságok. Az újságok ugyanis szinte kizárólag az öregekről írnak, akik létminimum alatt élnek. Vagyis csak látszólag írnak a nyugdíjasokról. A létminimum alatt élő öregek nagy részének nincs nyugdíjjogosultsága, illetőleg olyan kicsi a nyugdíjjogosultsága, hogy abból nem lehet megélni. Ez nem nyugdíjprobléma, hanem szociális probléma. Nyugdíjproblémáról akkor lehet beszélni, amikor a nyugdíjjogosultsággal rendelkezők nem kapják meg azt a nyugdíjat, ami jár nekik. Nálunk mind a két probléma megvan, a szociális és a nyugdíjprobléma is. De a kettőt nem szabad összekeverni, már pedig szünet nélkül összekeverjük. Jól működő társadalombiztosítási nyugdíjrendszerrel rendelkező nyugati országban is vannak olyan öregek, akiknek nincs nyugdíjjogosultságuk, vagy

²²⁹ Bod Péter: Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése? *Közgazdasági Szemle*, 1992. 2. sz. 138. o.

* A sokszor emlegetett „intelmet” Dahrendorf 1990-ben, a kelet-európai országokban végbement nagy változásokra reflektáló művében fogalmazta meg (Ralf Dahrendorf: *Reflections on the revolution in Europe: in a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. London, Chatto & Windus 1990.) Nagyon leegyszerűsítve: az alkotmány, a politika maradandó megváltoztatásához 6 hétre, a gazdaságéhoz 6 évre, a társadalmi rendszer és értékek megváltoztatásához 60 évre, több nemzedéknyi időre van szükség.

nem elég nagy a nyugdíjjogosultságuk. Ezek nem nyugdíjat, hanem öregségi minimumot kapnak. A költségvetésből és nem a társadalombiztosításból, mert azt nem bírná a társadalombiztosítás. Az öregeket illetően meg kell különböztetni a szociális botrányt a nyugdíjbotránytól. Szociális botrány az, ha az öregek egy részének nincs miből megélnie. Nyugdíjbotrány az, ha például orvosprofesszor 40 évi szolgálat után 20 ezer forint nyugdíjat kap.

Miért ment csődbe a magyar nyugdíjrendszer?

Az első ok az infláció. Az inflációt azonban ki lehetett volna védeni, ha a nyugdíjakat indexelik. Ez tehát fontos ok, de nem elegendő ok. A második ok a nyugdíjkorhatár. A Szociológiai Társaság áprilisi nyugdíjvitáján Kopátsy Sándor mutatott rá arra, hogy ha 65 év lenne a nyugdíjkorhatár, akkor 900 ezer nyugdíjassal lenne kevesebb.* A harmadik ok a karkedvezményes nyugdíjak száma. A vállalatoknál szükséges leépítésnek a legegyszerűbb módja a karkedvezménnyel való nyugdíjba küldés. Az érintettek egy része is kedvezőnek találja ezt, mert attól fél, hogy minél később megy nyugdíjba, annál rosszabbak lehetnek a nyugdíjba menés feltételei. E jelenségről jegyezte meg Bod Péter, hogy minden értelmes nyugdíjrendszer abban teszi érdekeltté az aktív biztosítottakat, hogy minél hosszabb időn át aktívak maradjanak, és nem abban, hogy kiszökjenek belőle. Amire azt mondja Kopátsy, hogy nem kiszöknek belőle, hanem elzavarják őket. A negyedik ok a nyugdíjrendszerbe beépített szociális juttatások rendszere. Megint Bod Pétert idézem.

„Ami pedig a nyugdíjterheket illeti, abban sajnos megjelennek az öregkorra történt megtakarítások rovására kifizetett legkülönbözőbb, a korábban végzett munka mennyiségétől teljesen független szociális juttatások. Csak ha egyszer hajlandó lesz a Társadalombiztosítási Főigazgatóság olyan elszámolásokat készíteni, ahol ezek a juttatások nem a nyugdíjba bújtatva, azokkal tudatosan összekeverve jelennek meg, akkor tudjuk majd, hogy valójában mekkora is nálunk a ténylegesen nyugdíjnak tekinthető juttatások összege.”²³⁰

Az ötödik ok az árnyékgazdaság, a feketemunka, melyet talán helyesebb lenne szürke munkának nevezni. Kornai Jánost idézem a *Közgazdasági Szemle* júniusi számából.

„Az egész világon sehol sem olyan magas az összeg, amit társadalombiztosítási járulékként, nyugdíjárulékként és munkanélküliségi-biztosításként a munkaadónak és a munkavállalónak együttesen fizetnie kell, mint Magyarországon. Jelenleg a bruttó bér 55 százaléka, és a tervek szerint a növekvő munkanélküliségi-segély fedezésére tovább fog emelkedni. Ha a munkaadó nem jelenti be a munkavállalót, vagy részben letagadja annak keresetét, akkor osztozhatnak

²³⁰ Bod Péter: Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése?

II. Közgazdasági Szemle, 1992. 3. sz. 236. o.

* Kopátsy felszólalását lásd Szociológiai Szemle, 1992. 4. sz. 82–84. o.

a közteher megtakarításán. Mégpedig sok esetben úgy, hogy a munkavállaló nem szenved nagyobb veszteséget, hiszen enélkül is részesülhet számos szociális juttatásban.”²³¹

Nyilvánvalóan csapdával van dolgunk. A járulék túlságosan magas, nem lehet megfizetni, ki kell bújni alóla. Csökkenteni viszont akkor lehetne a járulékot, ha mindenki megfizetné. Egyelőre nem tudjuk, hogyan juthatnánk ki ebből a csapdából.

Ha most végiggondoljuk az okokat, akkor a következőket lehet mondani. A nyugdíjkorhatárt folyamatosan fel lehet emelni. 2001-ig elérhetjük az egységesen 60 éves korhatárt, 2005-ig az egységesen 62 éves korhatárt. Ehhez tehát csaknem 20 évre van szükség. Az infláció jelenleg csökken, de nem tudjuk megmondani, hogy mikor érhető el az inflációs rátának 5 százalék alá csökkentése. Az egész problematikára igaz az, hogy jól működő társadalombiztosítási nyugdíjrendszer kiépítéséhez a gazdasági élet teljes stabilitása, egységes növekedése és nyugodt gazdasági fejlődés szükséges. Valószínűnek látszik azonban, hogy ez nem elegendő, és a civil társadalom kiépülése nélkül nyugdíjrendszerünk sem lesz eléggé kiegyensúlyozott.

Hasonló gondolatmenetet lehetne kifejteni más gazdasági és társadalmi bajokat illetően is. Általánosságban igaz, hogy külön-külön mindegyik bajnak megvannak a speciális okai, vagyis nem elégséges általánosságokra hivatkozni. Ezzel együtt igaz az is, hogy minden egyes betegségünk az egész szervezet betegsége. Ahhoz, hogy valami jól működjék, egész szövevény kell. Alkatrészekből, eszközökből, eljárásokból, szokásokból. A rossz működésnek is megvan a maga szövevénye. Részesei vagyunk magunk is. A gyógyuláshoz minden egyes betegség esetében hosszú időre van szükség.

4. AZ ÁTALAKULÁS TÁRSADALMI KÖLTSÉGEI*

Előadásom címe: Az átalakulás társadalmi költségei. Átalakuláson rendszerváltozást értek, kezdetének időpontját 1990-re teszem. Előadásomban e folyamat társadalmi költségeivel foglalkozom, azokkal a bajokkal, amelyek 1990 óta jelentkeztek vagy súlyosbodtak, és amelyeknek további súlyosbodása várható. Ilyen bajok a nemzeti jövedelem csökkenése, az elszegényedés, a munkanélküliség, a nyugdíjak elértéktelenedése és az egész nyugdíjrendszer csődje, az egészségügyi és oktatási rendszer felbomlása, a korábbi lakásbérleti rendszer és lakáspolitikai összeomlása, új lakáspolitikai és lakásbérleti rendszer létre nem

²³¹ Kornai János: A posztiszocialista átmenet és az állam. Gondolatok a fiskális problémákról. Közgazdasági Szemle, 1992. 6. sz. 504. o.

* Az előadás azonos címmel megjelent: Szociológiai Szemle, 1993. 1. sz. 5–13. o.

jött, és még sorolhatnám tovább a bajokat. E bajok egy része ebben a három évben jelentkezett, más részük ebben a három évben vált nagyon súlyossá. Kézenfekvő tehát az a feltételezés, hogy magából az átalakulásból, vagyis a rendszerváltozásból származnak. Alkalmazhatónak látszik a piaci kudarcok elmélete, amelynek igen tekintélyes irodalma van. Magyar viszonylatban sokan képviselik ezt az álláspontot. Példának idézek Szelényi Iván felszólalásából a Közgazdasági Egyetemen 1991 júniusában tartott konferencián:

„Éppen abban a korszakban vagyunk, amikor a piaci integráció kezd dominánssá válni. Statisztikailag ugyan még távolról sem az, hiszen a közcélú tulajdon és a redisztributív integráció még mindig domináns, de ma már a társadalmi-gazdasági dinamizmusok mégis a magántulajdonból és a piaci integrációból erednek, és a társadalmi egyenlőtlenségeknek ma már a fő forrása Magyarországon a piacgazdaság. Így, mint szociológusoknak, más dolgunk nem lehet, mint hogy míg korábban a redisztributív gazdaság által elemzett egyenlőtlenség kritikai elemzésére vállalkoztunk, most a piacgazdaság által létrehozott egyenlőtlenségek kritikai elemzésére vállalkozunk... Minél tisztábban működik a piac, annál több baj van... Minél közelebb kerül egy gazdaság a tiszta piaci modellhez, annál inkább súlyosodnak benne a kudarcok, és különösképpen a társadalmi kudarcok, ami minket, szociológusokat elsősorban kell hogy érdekeljen... A munkaerőpiac mellett a társadalmi létnek más fontos tényezőire, vagy mezőire is utalhatnánk, ahol a piac szintén nem látszik megoldani azokat a feladatokat, amelyeket meg kell oldani. Ilyenek, nagy általánosítással szólva, általában a munkaerő újratermelésével kapcsolatos problémák: az egészségügy, az oktatásügy és a lakáskérdés. Mind a három par excellence olyan terület, ahol ismét végtelen számú empirikus példával tudjuk bizonyítani, hogy minél tisztább a piacgazdaság, annál rosszabbak az eredmények.”²³²

Ez az egyik álláspont, amellyel vitázni kívánok. Azt állítom, hogy azok a bajok, amelyeket említettem, nem az átalakulásból, nem a rendszerváltozásból, nem a piac előretöréséből származnak, hanem a régi rendszer ellehetetlenüléséből, a régi rendszer egészének és az egész rendszer különböző alrendszerének összeomlásából. Két baj sommás elemzésével próbálom majd ezt az állítást alátámasztani. Ezt az állítást egy második állítással szeretném kiegészíteni. Amikor a régi rendszerről beszélünk, általában politikai és gazdasági rendszerre gondolunk. Ezt a két rendszert azonban egy harmadik egészítette ki, amelyet nem rendszernek, hanem társadalmi szövevénynek szeretnék nevezni. Ha csak pozíciók, kiváltságok és kapcsolatok alkotnák azt, amire gondolok, akkor még beszélhetnék rendszerről, de már akkor sem lenne egyszerű és áttekinthető sémákban ábrázolható. De gondolok szokásokra, eljá-

²³² Leszakadók – a gazdasági és társadalmi szerkezetváltás alternatívái. Id. mű. Replika, 1991. 4. sz. 10–12. o.

rásokra, a mindennapokban érvényesülő technikákra, gyakorlatokra és viselkedésekre, amelyek összefüggő egészet alkotnak, de amelyekre már nem illik a rendszer szó. Ez a szövevény nem lehetett független az uralkodó gazdasági és politikai rendszertől, hosszú ideig teljes alávetésben látszott élni és működni, de mélyen befolyásolta az el nem múltó múlt, az előző magyar társadalmi szövevény szívós továbbélése. Most megint új szövevény szövődését látjuk, de ez is a meglevő fonalakból szövődik, az előző harminc vagy negyven év és az azt megelőző nem tudom hány év fonalából.

E hosszúra nyúlt bevezető után áttérek az új bajok egyikére, a munkanélküliségre. Szakszerű előadást a valódi szakértőtől, Köllő Jánostól hallanak majd.* Nem is vállalkozom a munkanélküliség teljes elemzésére. Csupán olyan vonatkozásokat említek, amelyek témám szempontjából fontosak.

A munkanélküliség egyik oka az államgazdasági tevékenységek lehetetlennülése és összeomlása. Kormányzati szándékok ebben inkább csak késleltető szerepet játszottak, akár az utolsó szocialista, akár az első nem szocialista kormányra gondolunk. A termelési támogatások még 1988-ban is a statisztikailag mért nemzeti termék 19 százalékát vitték magukkal, mégsem tudták menteni a menthetetlent, de nem is volt pénz a támogatások folytatására.

Mindenesetre tény, hogy a támogatások leépítése már az előző rendszerben megkezdődött, és olyan kényszerűség volt, amelynek a szocialista és nem szocialista kormányok csak vonakodva engedelmeskedtek. A rendszerváltozáshoz és a piac előretöréséhez csak annyiban kapcsolódott, hogy alkalmazkodásra kényszerítette azokat, akik erre képesek voltak.

Tudjuk továbbá és folytonosan emlegetjük is, hogy a visszaeséshez és ebből következőleg a munkanélküliséghez erősen hozzájárult a keleti kereskedelem összeomlása. Ez is olyan tény, amely nem a piacgazdaság előretöréséből származott, hanem ez esetben a szovjet gazdaság összeomlásából. Megkezdődött a múlt rendszerben, folytatódott és befejeződött az Antall-kormány idején. Az összefüggés megint fordított. Nem a piacgazdaság alakította át a keleti kereskedelmet, hanem fordítva, a szocialista export redukálódása kényszerített piaci alkalmazkodásra.

Ezekből a tényezőkből azonban nem vezethető le a jelenlegi 12 százalékos és a jövőre várható 18-20 százalékos munkanélküliség és még kevésbé vezethető le a tartós munkanélküliség. Ez utóbbi, a tartós munkanélküliség tárgyalását kicsit későbbre halasztva, a jelenlegi munkanélküliség egyik tényezőjeként említem a – túlságosan is ismert és agyonismételt – kapun belüli munkanélküliség fokozatos felszámolását. Legtisztábban a külföldi tulajdonba került vállalatoknál figyelhető meg. Azt hiszem, Laky Teriék* is egyetértenek azzal a becsléssel, hogy ezeknél a vállalatoknál idáig 25-30 százalékos a létszám-

* Lásd Szociológiai Szemle, 1993. 1. sz. 15–20. o.

* Laky Teréz a Munkaügyi Kutatóintézet/Munkaügyi Központ vezető munkatársaként vizsgálta a privatizáció társadalmi hatásait.

leépítés. Sajnos nem lehetünk biztosak abban, hogy ezzel be is fejeződött a folyamat. Az állami vállalatoknál más a helyzet. Most nem beszélek a csődbe ment vállalatokról, mint például a Videoton. Normál állami vállalatokról szólva, olyanokról tehát, amelyek fennmaradtak, és valószínűleg fenn is tudnak maradni, az elmúlt másfél évben becslésem szerint körülbelül 10 százalékos volt a leépítés, talán valamivel több 10 százaléknál. Távol vagyunk azonban attól, hogy ez a felesleges létszám teljes leépítését jelentené. A Munkaügyi Központ és a közgazdászok előrejelzésein túl a közvetlen megfigyelések is azt mutatják, hogy még mindig sok a felesleges munkaerő, és elkerülhetetlen a további leépítés. Ez a leépítés kétségtelenül összefügg a piacgazdaság lassú előretörésével. Piaci kudarcról azonban aligha beszélhetünk. A kudarc, jobban mondva a szervi betegség, az előző rendszer betegsége volt, és most napfényre kerül a regisztrált munkanélküliség formájában.

A valódi baj, az igazán nagy baj azonban a tartós munkanélküliség. Nyugaton is megvan, Ausztriában, Franciaországban, sok más helyen. Alain Minc francia közgazdász 1991 decemberében megjelent könyvéből idézek: „A munkanélküliségi ráta, *stricto sensu*, semmit sem jelez. Két realitást foglal magában. Két és fél millió munkanélküli átlagosan egyévi munkanélküliséggel, közöttük egy millió több mint két éve tartó munkanélküliséggel és másfél millió maximálisan négy hónapi munkanélküliséggel. Ez utóbbiak esetében nem munkanélküliségről van szó, hanem átmenetről két munkahely között, elfogadható anyagi körülmények között, mert a francia szociális rendszer annál jobban védi a munkanélkülieket, minél rövidebb ideje vannak munka nélkül... Amikor ugyanazt a szót használjuk két egymással összehasonlíthatatlan helyzetre, hibásan dramatizáljuk az egyiket – az átmenetet –, és banalizáljuk a másodikat: a kizárást. A francia drámában valójában csak két indikátort kellene ismerni: a tartós munkanélküliek és a 25 évnél fiatalabb munkanélküliek számát, utóbbiak ugyanis olyan folyamat foglyai, amely már az aktív életbe való belépésük előtt kirekesztésre ítéli őket... A tartós munkanélküliek körül számosan egyszer s mindenkorra ki vannak rekesztve, teljesen deszocializáltak. őket egyetlen vállalat sem fogja alkalmazni, még szubvenció ellenében sem. A minden állampolgárnak járó minimális jövedelmet elsőnek nekik kellene élvezniük. A nyomorból való kimentésük nem szabadítaná meg őket a definitív marginalizálódástól, de segítené hozzátartozóikat.”²³³

A tartós munkanélküliség fő oka a tanulatlan munkaerő újratermelése. Csak ismételni tudom azt, amit erről egy hónappal ezelőtt mondtam az eladósodási konferencián.²³⁴

„Nálunk már 20 évvel ezelőtt előre lehetett látni, hogy folyamatosan újratermeljük a tanulatlan munkaerőt, miközben világviszonylatban, de – bár

²³³ A. Minc: *Francais, si vous osiez...* Paris, Grasset 1991. 62–63., 70–71. o.

²³⁴ Lásd e kötetben

lassabban – magyar viszonylatban is egyre kisebb szükség van rájuk. Erre a munkaerőre a munkaadó azt mondja: én ezzel az emberrel semmit sem tudok csinálni. Az alkalmazhatatlanok, vagy nehezen alkalmazhatók másik csoportja a már nem fiatal kohászok, bányászok, és már elavult, megszűnt, vagy megszűnőben lévő foglalkozások művelői. A harmadik csoport azokból a fiatalokból tevődik össze, akik semmiféle használható mesterséget sem tanultak meg, nem tudnak elhelyezkedni, és ha néhány évig nem tudnak elhelyezkedni, akkor már végképp reménytelen az elhelyezkedésük. A munkanélküliség növekedését tehát nem lehet teljes egészében a visszaesésből levezetni, a tartós munkanélküliséget pedig egyáltalában nem. A tanulatlan munkások újratrénelésében szerepet játszott az oktatási rendszer, valamint a falvak és városok társadalmi struktúrája; de maga az oktatás sem csak az oktatáspolitikai miatt működött hibásan, hanem az egész társadalmi struktúra miatt is. Ezt az oktatást az egész társadalom hordozta, és ilyet tudott hordozni. Ugyanez vonatkozik a teljesen, vagy majdnem teljesen képzetlen fiatalokra is. Nemcsak a törvények, rendeletek, oktatástervezések, miniszterek, oktatási osztályvezetők miatt állt elő ez a képzetlenség, hanem sokkal inkább a társadalom egész struktúrájából, a teljes társadalmi környezetből kifolyólag.”

Ezen a konferencián a társadalmi struktúra szót használtam, ezt helyettesítem most a társadalmi szövevény kifejezéssel.

Nem rosszindulat és nem is valamilyen összeesküvés hozza magával azt, hogy a falu társadalma, a kisváros társadalma, a fővárosi kerület társadalma elnézi azt, belenyugszik abba, természetesnek tekinti, hogy a fiatalok jelentős része az általános iskolát sem végzi el, más része elvégzi, de úgy, hogy nincs köszönet benne. Ez most még inkább úgy van, mert a különböző 6 osztályos létrehozásával egyszerűen lefejeztük az általános iskolát. Az iskolával is ugyanúgy van, mint a termelési és fogyasztási eszközökkel. Ahhoz, hogy egy autóbusz vagy egy computer jól működjék, alkatrészek egész sokaságára van szükség, és mindegyiknek hibátlanul kell lennie. Közvetlenül vagy közvetve emberek sokasága vesz részt egy bonyolultabb gép előállításában, és ezek közül mindegyiknek jól kell dolgoznia. Ugyanez a helyzet az iskolával is, amely igencsak bonyolult gépezetnek tekinthető.

A jelenlegi igen nagy és a jövőre várható még nagyobb munkanélküliség egyik fő oka az élőmunka foglalkoztatásának igen nagy költsége. Ezzel a nézetemmel nem állok egyedül. Úgy vélem azonban, hogy a nyilvánosság előtt fellépő egyetértők többsége vállalkozó, és ennek folytán az érdekeltség gyanúja csökkenti érvelésük hatásosságát. A vállalkozók és a vállalkozáspártiak pozícióját az is rontja, hogy gondolatmenetük nem mindig kifogástalan. A HVG 1992. október 17-iki számában például Hargitai Zoltán a következőket írja: „A tb-járulék ma, mint ismeretes, 44 százalék, a nyugdíjjárulék 10 százalék, ehhez jön még az 5 százalékos munkaadói és az 1 százalékos munkavállalói szolidaritási járulék.” Ez az érvelés azonban, az 54+6 százalékkal nem korrekt.

Augusztinovics Mária hívta fel a figyelmet arra, hogy 100 Ft kifizetett bérből a munkavállaló 10 Ft nyugdíjjárulékot, a munkáltató a 100 Ft után 44 Ft-ot fizet, vagyis az összesített 54 Ft járulékot a 144 Ft költséghez kell viszonyítani, ami már nem 54 százalék, hanem „csak” 37,5 százalék. Ha a társadalombiztosítási és nyugdíjjárulékhoz még hozzátesszük a munkanélküliséghez kapcsolódó járulékokat, és ugyanazt a számítást elvégezzük, 40 százalékot kapunk. Ezek a korrekciók sem változtatnak azonban azon, hogy a 40 százalékos társadalombiztosítási közteher az élők munkájának alkalmazásának költségeit esztelenül magasra emeli, és a munkahelyteremtést olyan súlyosan bünteti, hogy az már a prohibícióval határos. Nem kétséges, hogy ez a büntető adó nagymértékben növeli a munkanélküliséget.

Az érem másik oldala az adócsalás. Ha a munkáltató a várható nyereség reményében mégis arra határozza el magát, hogy alkalmaz valakit, akkor az adott körülmények között ennek legésszerűbb módja a fekete vagy a szürke gazdaságba való átvonulás, illetőleg a fekete vagy a szürke gazdaságban való bennmaradás. Így áll elő a mindenki által ismert mai helyzet, amelyben az ország lakóinak egyik fele fizeti meg a társadalombiztosítási szolgáltatások költségeit, nemcsak a maga számára, hanem a lakók másik fele számára is.

A mondottakat figyelembe véve, nyilvánvaló, hogy erősen csökkenteni kell a társadalombiztosítási járulékokat. Sokan megírták már ezt, legutóbb Csaba László fejtette ki igen világosan, a *Közgazdasági Szemle* októberi számában, cikkének abban a fejezetében, amelynek címe: „A társadalombiztosítás és az adózás reformja – a rendszerátalakítás kulcskérdése.”* Én is azt hiszem, hogy ez a rendszerátalakítás kulcskérdése.

A kérdés csupán az, hogy ha felére csökkentjük a társadalombiztosítási járulékokat, miből fizessük ki a költségek másik felét. Erről is ír Csaba, és javaslati összhangban vannak más korábbi javaslatokkal. Egyik javaslata a közvetett adók szerepének fokozása. Ha jól tudom, elsőnek Kopátsy Sándor javasolta az egészségügy finanszírozásával kapcsolatban a bérjárulék felére való csökkentését és az ennek megfelelő összeg többletforgalmi adóként való behajtását. Körülbelül egy évvel ezelőtt változott formában Bod Péter ismételte meg ezt a javaslatot. Az adott viszonyok között valóban nincs más lehetőség, mint az egészségügyi kiadások legalább felének meghatározott, erre a célra rendelt fogyasztási adókból való fedezését, oly módon, hogy a megjelölt fogyasztási adók beszedés után a társadalombiztosítás pénztárába kerüljenek.

E ponton említenem kell, hogy a társadalombiztosítási járulékok nagymértékű csökkentésén túl szükség van a személyi jövedelemadó ugyancsak nagymértékű csökkentésére is, mert erre az adóra is érvényes mindaz, amit a járulékokról elmondtam. Ugyanakkor feltétlenül szükség lenne va-

* Csaba László: Kelet-Európa a sokk után. *Közgazdasági Szemle*, 1992. 10. sz. 889–907. o.

gyonadóra, mégpedig telekértékadó formájában. A személyi jövedelemadó eltörlését és a vagyonadó bevezetését javasolja Maurice Allais *Pour la Réforme de la fiscalité* (Az adórendszer reformjáért), valamint *L'Europe face à son avenir. Que faire?* (Európa szemben a jövőjével. Mi a teendő?) című könyveiben.²³⁵ Allais különben bizonyítja, hogy az adórendszer az EK valamennyi országában alapvetően irracionális, valamint azt is, hogy a közvetlen adók igazságtalanságok, fékezik a termelést, akadályozzák a beruházást, és büntetik azokat, akik értékeket hoznak létre. Csaba másik javaslata a közterhek szigorú behajtása. E javaslatról azt kell mondanom, hogy minél kisebbek a közvetlen adók, annál könnyebb a megvalósítása. A jelenlegi kulcsok mellett a javaslat egyszerűen realizálhatatlan.

Harmadik javaslata szerint a társadalombiztosítási járulékokat akkor lehet mérsékelni, ha az állam legalább részben kezdi leépíteni a túlvállalásait. Erre a javaslatra a későbbiekben még visszatérek.

Még egy tényezőt kell említenem, amely növeli az élőmunka alkalmazásának költségeit, és ezzel hozzájárul a munkanélküliség növeléséhez. Ez a minimálbér. Tisztában vagyok azzal, hogy ez az állításom sokakból visszatetszést vált ki. Úgy gondolom azonban, hogy szembe kell néznünk a tényekkel. A jelenlegi minimálbérek betartásával a kis- és középvállalkozók nagy része a képzetlen munkaerőt nem tudja alkalmazni. Megint elsősorban a tartós munkanélküliekre és a fiatalokra gondolok. Ha azt akarjuk, hogy legalább egy részük munkát találjon, akkor legalább az ő vonatkozásukban feloldást kell adnunk a minimálbér megfizetésének kötelezettsége alól.

Előadásom túlságosan hosszúra nyúlik, de legalább még egy területen szeretném megmutatni, hogy bajaink nem az átalakulásból származnak. A nyugdíjakra gondolok. Tény, hogy nyugdíjrendszerünk csődbe ment, mint ahogy azt kimutatta Bod Péter a *Közgazdasági Szemle* februári és márciusi számában, és Augusztinovics Mária ugyanannak a folyóiratnak július-augusztusi számában.²³⁶ Csak néhány okot említek: (Egyik sem piacgazdasági.)

1. Infláció van, és a nyugdíjak nincsenek indexálva. Fejlett piacgazdaságban indexálva vannak nyugdíjak.
2. Alacsony a korhatár. Fejlett piacgazdaságokban magasabb a korhatár.
3. A nyugdíjrendszerbe szociális juttatások vannak beépítve. Fejlett piacgazdaságokban szigorúan elkülönítik egymástól a társadalombiztosítási nyugdíjrendszereket és a szociális juttatásokat.
4. A jogosultságok kiterjesztését az akkori kormányzat 1975-ben tette teljesé, a szükséges számítások nélkül. Fejlett országokra ez sem kimondottan jellemző.
5. Az induló nyugdíjat 1982-ben degresszívvé tették. Az 1975-ös törvényt ezzel

²³⁵ Maurice Allais: *Pour la réforme de la fiscalité*. Paris, Clément Juglar 1990. *L'Europe face à son avenir. Que faire?* Paris, Robert Laffout-Clément Juglar 1991.

²³⁶ Lásd, 230., 231., illetve 238. jegyzet

a gyakorlatban hatályon kívül helyezték, és megkezdték azt az azóta is folytatott eljárást, amelynek értelmében a nyugdíj jogosultsággal rendelkezők nem kapják meg azt a nyugdíjat, ami jár nekik. Jogállamban ilyesmi nem lehetséges. A következményeket illetően idézem Augusztinovics Máriát:

„A súlyos inflációs veszteségek tehát, amelyek kezdetben inkább csak a magasabb nyugdíjakat sújtották, fokozatosan elérték a közepes és közepesen alacsonyabb kategóriákat is. Ugyanakkor a legalacsonyabb nyugdíjak kompenzálása teljes volt, sőt egyes esetekben értékük még növekedett is. A Berényi–Borlói–Réti-tanulmányból²³⁷ tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szolidaritás, ez a gyakran emlegetett társadalmi erény, nem mutatkozott meg a nyugdíjasok egész tömege *iránt*, viszont kikényszerült a nyugdíjasok *között*. A legalacsonyabb jövedelmű nyugdíjasok számára a pusztán létfenntartási szint megőrzését a magasabb, sőt egyre növekvő mértékben az átlag körüli nyugdíjjal induló nyugdíjasok fizették meg. A nyugdíjak nivellálódtak, ma már kevés közük van az egyéni életpályához, a szolgálatban töltött évek számához és az elért keresethez. Ez is rész annak, amit a szociológusok a középosztály elszegényedéseként tartanak nyilván.

A nyugdíjasok számára a megélhetési költségek az egy főből álló városi háztartásokban a legmagasabbak, a három személyes községi háztartásokban a legalacsonyabbak. Ezt a két adatot tehát a nyugdíjas *létminimumsáv* alsó és felső határának tekinthetjük. (A KSH Magyar Statisztikai Évkönyv, 1990 című kiadványában 1991 júniusára közölt számokat szerény 10 százalékkal növeltem.) Azt sajnos nem tudjuk pontosan, hogy a nyugdíjasok milyen hányada milyen háztartásokban él. Azt viszont tudjuk, hogy az átlagos nyugdíj 1991 végén 7774 forint volt. Bizonyosan tehát csak annyit állíthatunk, hogy *az átlagos nyugdíj a létminimum sávjában volt*, közelebb annak a közepéhez, mint a felső határához. Ezek szerint a nyugdíjasok 30 százaléka a létminimum alsó határánál kevesebbet kapott, és alig 22 százaléka (100 – 78) kapott ennél többet.”²³⁸

6. Köztudomású, hogy a nyugdíjrendszer pénzügyi egyensúlyát alapvetően ingatja meg a járulékok be nem fizetése. Ez a jelenség egyáltalában nem jellemző a társadalombiztosítási (tehát kötelező) nyugdíjrendszerrel rendelkező nyugati országokra. Adócsalás Nyugaton is van, országok szerint különböző mértékben. A nyugdíjjárulékokat azonban befizetik.
7. A nyugdíjintézeteknek mindenütt van vagyona. A magyar társadalombiztosításnak nincs. Megint Augusztinovics Máriát idézem:
„Nem kétséges, hogy azok az emberek, akik 30–40 éven át dolgoztak, leg-

²³⁷ Berényi Sándorné–Borlói Rudolf–Réti János : A nyugdíjak nagyságának, arányainak és reálértékének alakulása az elmúlt 15 évben. Országos Társadalombiztosítási Főosztály, 1990. július

²³⁸ Augusztinovics Mária: A nyugdíjrendszer válsága. Közgazdasági Szemle, 1992. 7–8. sz. 634–635. o.

alább annyi többletet, tiszta jövedelmet megtermeltek, amennyi megfelel saját, láthatatlan nyugdíj-takarékosságuknak a KHR-színvonalon.* Ha ezt a tiszta jövedelmet a költségvetés beruházta állami tulajdont képező vagyonaiba, akkor *a vagyona az övék*, legalábbis a nyugdíjvagyonuk mértékéig, és ezt a vagyont fel lehetne használni egy alapszerűen kezelt nyugdíjbiztosítási rendszer létrehozására...

Senki sem vonja kétségbe, hogy a nyugdíjvagyon legalacsonyabb becslése is eléri a *tárgyasult nettó nemzeti vagyona 40-50 százalékát* (természeti erőforrások és tartós fogyasztási javak nélkül, a külföldi adóssággal csökkentve). A szükséges módszertani konszenzust ki lehetne dolgozni, ha lenne politikai szándék és akarat. Következésképpen a második akadály a döntő. Néhány más, átmenetben levő országtól eltérően, Magyarországon a *privatizációs folyamat nem biztosítja a társadalombiztosítás részesedését* az állami vagyonaiból, illetve annak privatizációs bevételéből. A TBR** valamelyes vagyont fog „kapni” a következő három évben, de gyakorlatilag semmi sem történik, ami nagyságrendileg a nyugdíjvagyonnal egy napon volna említhető.”²³⁹

8. Említenem kell egy sokszor említett, de nem valós okot is: az elöregedést. Augusztinovics Mária és Bod Péter idézett cikkei bizonyítják, hogy ez csupán képzelt ok.

Azt gondolom tehát, hogy a nyugdíjrendszer nem a piac miatt ment csődbe. Bizonyos, hogy a piacnak is vannak kudarcai, egyelőre azonban nem a piac, hanem az államgazdaság kudarcaitól szenvedünk. Ebből azonban nem következik, hogy ha majd a piac győz, akkor minden jó lesz. Automatikusan. Most recesszió van, a jövő évben talán megáll, 1994-ben élénkülés is lehet, 1995-ben fellendülés is. A tartós munkanélküliek akkor sem tudnak majd elhelyezkedni, a képzetlen fiatalok sem. Azt hiszem, hogy ma még nincs, vagy legfeljebb kismértékben van piaci kudarc. De amikor tényleg lesz piac, lesz piaci kudarc is, és szükség lesz a védekezésre.

Azt sem hihetem, hogy az államtalanítás minden más bajra gyógyír lenne, a nyugdíjcsődre, az egészségügyre, a lakás, az oktatás betegségeire.

Befejezésül a szociális kiadások nagyságának, illetőleg csökkentésének kérdéséről szeretnék néhány szót szólni. Évek óta folyik erről a vita, de különösen azóta, hogy ismertté vált a Világbank szakértőinek tanulmánya a magyar szociálpolitikáról.²⁴⁰

²³⁹ Augusztinovics Mária: A nyugdíjrendszer válsága. Id. mű. 637–638. o.

²⁴⁰ Ch. Kessides – K. Davey – R. Holzman – J. Michlewright – A. Smith – C. Hinayon: Hungary: Reform of the Social Policy and Distribution System. World Bank. Washington, D.C. 1991.

* A szerző fogalommagyarázata: „KHR: kiegyenlítő hozzájárulási ráta, amely a halál időpontjára zérus nyugdíjvagyonra eredményez.” Augusztinovics Mária: A nyugdíjrendszer válsága. Id. mű. 625. o.

** Társadalombiztosítási rendszer

Világos és kiegyensúlyozott képet adott a problémáról Kornai János *A posztszocialista átmenet és az állam* című tanulmányában.²⁴¹ Kornai is Kessides és szerzőtársainak tanulmányát használja kiindulópontnak. Táblázatot közöl az összes szociális kiadásról, az egészségügyről és a nyugdíjasokról a GDP százalékában hét nyugati országban és Magyarországon 1980-ban és 1986-ban. E táblázat szerint a kormányzati nyugdíjkiadások a GDP százalékában 1986-ban:

Egyesült Államok	7,2
Görögország	10,6
Norvégia	8,8
NSZK	11,4
Olaszország	12,2
Spanyolország	7,6
Svédország	11,4
Magyarország	9,1

Egy másik táblázat az összes szociális kiadást mutatja a GDP százalékában az alacsony jövedelmű OECD-országokban (Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország, Törökország 1986-ban), a jóléti OECD-államokban (Belgium, Dánia, Finnország, Hollandia, Norvégia és Svédország átlaga 1986-ban) és Magyarországon (1989). A táblázat szerint az összes szociális kiadás az alacsony jövedelmű OECD-államokban a GDP 21,0 százaléka, a jóléti államokban a GDP 31,0 százaléka, Magyarországon a GDP 25,4 százaléka.

A közölt adatok alapján Kornai azt a következtetést vonja le, hogy az ország fejlettségéhez képest a jóléti kiadások Magyarországon túlságosan nagyok, és a magyar állam „koraszülött” jóléti állam.

Élesebben fogalmazott több ízben Kupa Mihály pénzügyminiszter. Az ő álláspontja szerint növekedés nem lehetséges a szociális kiadások csökkentése nélkül.

A közölt adatokkal és a belőlük levont következtetésekkel az a baj, hogy a hivatalosan számított GDP-hez viszonyítják a jóléti kiadásokat, holott mindenki tudja, hogy a valóságos GDP a hivatalos GDP-nél jóval magasabb.

A valóságos GDP-ről különböző becslések vannak forgalomban. Az egy főre jutó GDP-t illetően közülük a legrealisabbnak Matolcsy Györgyét tartom

²⁴¹ Kornai János: *A posztszocialista átmenet és az állam*. Gondolatok a fiskális problémákról, Közgazdasági Szemle, 1992. 6. sz.

a *Lábadozásunk éveiben*. „Magyarországon az egy főre eső éves GDP hivatalosan mintegy 2500 dollár – valamennyi mértékadó külföldi szakértői becslés szerint ennek valójában mintegy kétszerese, azaz 5000 dollár/fő/év a magyar GDP szintje”²⁴²

Kupa Mihály is ezt a becslést fogadta el reálisnak, éppen abban az interjúban, amelyben ehhez az 5000 dollárhoz viszonyítva mondta túlságosan nagy-nak a szociális kiadásokat.

Az egy főre jutó évi 5000 dollár óvatos becslés. Surányi György becslése jóval magasabb: 8000 dollár. Kádár Béla külgazdasági miniszter viszont a Bécsi Ösz-szehasonlító Gazdaságkutató Intézet (WIIW) 8300 dolláros becslését fogadja el.

Maradjunk azonban az egy főre jutó évi 5000 dollárnál, vagyis a 4000 ezer milliárd forint GDP-nél. Ennek a valóságos GDP-nek százalékában a 260 milliárd forint nyugdíjkiadás már nem 9,1, hanem 6,5 és a 700 milliárd forint összes szociális kiadás nem 25,4, hanem 17,5, vagyis jóval alacsonyabb, mint az alacsony jövedelmű OECD-országok átlaga.

Más kérdés, hogy *lehet-e* csökkenteni a szociális kiadásokat. Ebben a kérdésben Kornai János idézett tanulmányával értek egyet.

„Nem mindegy, hogy honnét hová haladunk. Egy dolog abban dönteni, hogy adjon-e az állam olyan jogot polgárainak, amelyet azok addig nem élveztek, és más dolog arról határozni, hogy egy szerzett és megszokott jogot elvegyenek. Sajátos fajta intézményi „*racsni-effektus*” (institutional ratchet-effect) figyelhető meg itt: a történelmi fejlődés kereke forog az egyik irányba, de nem tud hasonlóképpen visszafelé forogni. Ha Nagy-Britanniában korábban nem lett volna állami egészségügy, akkor Margaret Thatcher kormánya bizonyára nem javasolta volna a bevezetését. De miután már Mrs. Thatcher előtt létezett, az ő kormánya nem javasolta a likvidálását.

A posztszocialista társadalom állampolgára sok olyan bizonytalanságot él át, amelyet korábban nem ismert. Már szóltam a munkanélküliség lesújtó új élményéről. Súlyosan megingatná sok ember társadalmi biztonságérzetét, ha ráadásul összeomlana körülötte az állam által biztosított egészségügyi ellátás, nyugellátás és jó néhány egyéb jóléti szolgáltatás.”²⁴³

Összefoglalva: Az előadásom fő állítása (alapgondolata) az, hogy az 1990 óta felmerülő, illetőleg kiéleződő társadalmi költségek nem az átalakulásból, hanem a régi gazdasági és társadalmi rendszer összeomlásából származnak. Ezt a fő állítást igazolja a munkanélküliség és a nyugdíjak példája. Ezt a fő állítást az az állítás egészíti ki, hogy később, amikor már uralkodóvá válik a piacgazdaság, a társadalmi bajok nem múlnak el automatikusan. A befejező rész vitába száll azzal a nézettel, amely szerint túlságosan nagyok a szociális kiadások, és azzal a nézettel is, amely szerint ezek a kiadások a közeli jövőben csökkenthetők.

²⁴² Matolcsy György: *Lábadozásunk évei*. Privatizációs Kutató Intézet 1991. 131.o.

²⁴³ Kornai János: *A posztszocialista átmenet és az állam*. Id.mű. 508. o

5. A SZOCIÁLIS KIADÁSOKRÓL

1990 óta folyik a vita a szociális kiadásokról. A vitában két álláspont van. Az egyik szerint a szociális kiadásokat csökkenteni kell, a másik szerint nem kell, sőt ennek egyik változata szerint még növelni is kell. A szociális kiadások csökkentését Andorka Rudolf is szükségesnek tartja a *Társadalmi riport* című kötetben.²⁴⁴ A tanulmány bevezetőjében ezt írja: „A szociális kiadások összességükben meglehetősen magasak, a gazdasági fejlettségünk színvonala által megengedhetőnél magasabbak, nagy megterhelést jelentenek az állami költségvetés számára, ezért kívánatos lenne azoknak a szociális kiadásoknak a csökkenése, amelyek nem szolgálnak a piacgazdaság körülményei között feltétlenül fontos társadalmi célokat.”²⁴⁵

A szociális kiadások csökkentésének legélesebb hangú képviselője Kupa Mihály pénzügyminiszter, aki több nyilatkozatban jelentette ki, hogy a szociális kiadások csökkentése nélkül a jelenlegi gazdasági recesszióból nem tudunk kimászni. Kupa Mihály álláspontjának mérsékeltőbb változatát képviselik más közgazdászok. Így például az SZDSZ egyik vezető közgazdásza, Soós Károly Attila, akinek egyik nyilatkozata szerint a tb-rendszert úgy kellene átalakítani, hogy vegyíteni kellene a kötelező társadalombiztosítást a magánbiztosítással, és ezáltal megtakarításokat lehetne elérni. De hozzátette, hogy nagyon sok megtakarítást nem érhetünk el vele, és az egészet évek alatt lehet véghez vinni. Még idézhetnék másokat is, de szeretnék a számokról beszélni. A fő érv ugyanis az, hogy gazdasági fejlettségünk színvonala nem enged meg ilyen mérvű szociális kiadásokat. Az 1992-es *Társadalmi riport* közli azt a táblázatot, amely állandóan szerepel évek óta, egy világbanki jelentés óta.²⁴⁶ Ez a táblázat 80-as és 86-os adatokat tartalmaz. Felesleges, hogy a 80-as adatokkal foglalkozzunk, hiszen a 86-osak is nagyon elavultak. A világbanki jelentés* OECD- és magyar statisztikák alapján közli, hogy mekkorák a szociális kiadások a GDP százalékában.

Magyarország 1986

oktatás	4,0 %
egészségügy	4,1 %
nyugdíj	9,1 %
összes	24,4 %

²⁴⁴ Andorka Rudolf – Tóth István György: A szociális kiadások és a szociálpolitika Magyarországon. Társadalmi riport 1992. Szerkesztette: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Budapest, TÁRKI 1992. 396–508.o.

²⁴⁵ Uo. 396.o.

²⁴⁶ 3. sz. táblázat Szociális kiadások nemzetközi összehasonlításban, 1980-ban és 1986-ban. Társadalmi riport 1992. Id. mű. 449. o.

* Lásd 241. jegyzet

Ezt hasonlították össze olyan alacsony jövedelmű országokéval, amelyek tagjai az OECD-nek és az EK-nak, ilyenek Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország, és hozzá vették Törökországot is, amely nem tagja az EK-nak.

OECD – alacsonyabb jövedelmű országok 1986

oktatás	3,7 %
egészségügy	4,8 %
nyugdíj	10,1 %
összes	20,9 %

A nagyon fejlett országok közül figyelembe vették Belgiumot, Dániát, Finnországot, Franciaországot, Hollandiát, Norvégiát és Svédországot.

OECD – jóléti államok 1986

oktatás	6,3 %
egészségügy	6,4 %
nyugdíj	10,1 %
összes	30,6%

A világbankosok logikája szerint mi ott tartunk, ahol a portugálok, de úgy költekezünk, mintha Dánia és Portugália között állnánk. Pedig hol vagyunk mi attól? Ez az a logika, amelyet azóta is mindenki átvesz. Nézzük meg közelebbről a számokat. A hivatalos magyar statisztika szerint a GDP 2600 milliárd forint. 1991-ben költöttünk nyugdíjra 260 milliárd forintot – ez 10%-a a GDP-nek, egészségügyre 103 milliárd forintot – ez 4,1%-a a GDP-nek. Összesen 700 milliárdot, – ez 26 %-a a GDP-nek. Ezek az adatok még kedvezőtlenebbek a világbankiaknál is. Persze hozzá kell tennem, hogy a 86-os adatok elavultak, azóta minden országban nőtték a költségek. Vitám igazi tárgya nem ez, hanem az, hogy a 2600 milliárdos GDP-ről szóló hivatalos adat *hamis*, mert nincs benne a Magyarországon folyó tevékenységnek jelentős része. Amikor 2600 milliárd forinthez viszonyítunk, becsapjuk magunkat. Matolcsy György *Lábadozásunk évei* c. könyve szerint az 1 főre jutó GDP Magyarországon 5000 dollár. Ezt az adatot Kupa Mihálynak azon nyilatkozatában is megtalálhatjuk, amelyben kijelentette, hogy a szociális kiadások túrhetetlenül magasak, és ezen változtatni kell. 5000 dolláros egy főre jutó GDP-vel számolva a valóságos GDP nem 2600, hanem 4000 milliárd forint. Hozzá kell tennem, hogy ez óvatos becslés, mind Matolcsy, mind Kupa részéről. A GDP sokak szerint jóval nagyobb. Surányi György becslése szerint 8000 dollár az egy főre jutó GDP, vagyis a GDP 6500

milliárd forint. 4000 milliárd forintos GDP-vel számolva a nyugdíjkiadások aránya 6,5%, az egészségügyé 2,6%, az összes szociális kiadás 17,5%. Jóval alacsonyabbak tehát, mint Portugáliában és az alacsony jövedelmű OECD-csoportban. Hozzá kell tenni, hogy 1986 óta növekedtek a kiadások ezekben az országokban is a GDP-hez viszonyítva. A szociális kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya nem indokolja azt a kampányt, amit a szociális kiadások csökkentése érdekében folytattak különböző szakemberek és politikusok.

Más kérdés, hogy lehet-e csökkenteni a kiadásokat. Kornai Jánosra hivatkozom, aki a problémát legvilágosabban fejtette ki a *Közgazdasági Szemle* 1992. évi júniusi számában.²⁴⁷ Idézem Kornait: „Nem mindegy, hogy honnét hová haladunk. Egy dolog abban dönteni, hogy adjon-e az állam olyan jogot polgárainak, amelyet azok addig nem élveztek, és más dolog arról határozni, hogy egy szerzett és megszokott jogot elvegyenek. Sajátos fajta intézményi „*racsni-effektus*” (*institutional ratchet-effect*) figyelhető meg itt: a történelmi fejlődés kereke forog az egyik irányba, de nem tud hasonlóképpen visszafelé forogni. Ha Nagy-Britanniában korábban nem lett volna állami egészségügy, akkor Margaret Thatcher kormánya bizonyára nem javasolta volna a bevezetését. De miután már Mrs. Thatcher előtt létezett, az ő kormánya nem javasolta a likvidálását.

A posztszocialista társadalom állampolgára sok olyan bizonytalanságot él át, amelyet korábban nem ismert. Már szoltam a munkanélküliség lesújtó új élményéről. Súlyosan megingatná sok ember társadalmi biztonságérzetét, ha ráadásul összeomlana körülötte az állam által biztosított egészségügyi ellátás, nyugellátás és jó néhány egyéb jóléti szolgáltatás.”²⁶⁸

Ha a szociális kiadások közül a nyugdíjakat vesszük példának, akkor világos, hogy minden nyugdíjrendszer végeredményben társadalmi szerződés az aktív lakosság és a nyugdíjasok között. Minden nyugdíjrendszer csak akkor tud működni, ha az emberek tisztában vannak azzal, hogy ők mennyi járulékot fizetnek és mennyi nyugdíjat fognak kapni, ha majd 65 évesek lesznek. A járulékok és jogosultságok nagyságának mindig vitatható kérdése akkor jut nyugvópontra, ha valamilyen közvélemény alakul ki. Ugyanígy minden más szociális kérdésben is csak társadalmi döntés eredménye lehet, hogy mennyit költünk például egészségügyre, stb. Bod Pétert idézem: „Az elmúlt 10 évben minden kormányzati erőfeszítés a nyugdíjak reálértékének a társadalmi robbanást még ki nem váltó, lehető legnagyobb csökkentésére irányult. Ennek következtében gyakorlatilag érvénytelenné válik az a társadalmi szerződés, amelyet az 1975. évi II. törvény alakított ki az együtt élő generációk között az egymásról való gondoskodást illetően.

A dolog természeténél fogva az ilyen helyzetekben mindig az idős nemzedék húzza a rövidebbet. Gyenge vigasz számunkra, hogy a ma aktív generációk

²⁴⁷ Kornai János: A posztszocialista átmenet és az állam. Id. mű. 489–512. o.

²⁴⁸ Uo. 508. o.

részére sincs semmiféle biztosíték arra, hogy a most, a társadalmi biztosítási reform keretében úrafogalmazható társadalmi megállapodást a későbbi nemzedékek nem fogják-e kárukra felrúgni.

Most az együtt élő generációk közötti új szerződés előkészítésének a fázisában vagyunk. A reális társadalmi adottságok nem hagynak azonban túlságosan nagy mozgásteret az új szerződés tartalmát illetően. A már nyugdíjban levő tömegeknek és azoknak, akik ebben az évtizedben érik el a nyugdíjra jogosító életkort, nem ajánlhatunk a jelenlegitől lényegesen különböző rendszert (például olyat, amely csak egy minimális létminimumon mozgó ellátást garantál, és az azon felüli juttatásokért külön önkéntes biztosítást kell kötni), mert eleve nem lenne módjuk megszerezni a szolgáltatásra való jogot. Csak a fiatal aktív korosztályok terelhetők át egy gyökeresen új nyugdíjrendszerbe. Ha azonban ez megtörténik, miből fizetjük ki a régi jogon szerzett nyugdíjakat? A felosztó-kirovó típusú finanszírozás csapdája abban van, hogy csak rendkívül súlyos társadalmi igazságtalanság árán lehet kilépni belőle.²⁴⁹

Augusztinovics Mária nem társadalmi szerződésről, hanem *alkuról* ír. Ismerteti a magyar nyugdíjrendszer fejlődését 1948-tól 75-ig. Ez a fejlődés: folytonos bővülés. Kezdetben nem voltak benne a parasztok és a mezőgazdasági munkások, márpedig 1949-ben az aktív keresők nagy része vagy paraszt vagy mezőgazdasági munkás volt, vagyis a lakosság nagy részének semmiféle nyugdíjjogosultsága nem volt. Ebben a folyamatosan bővülő rendszerben folyton változtak az induló feltételek is.

„Az 1975. évi társadalombiztosítási törvény feltette a koronát a rendszer 25 évig tartó bővülési folyamatára, és kodifikálta azt, amit a továbbiakban az állam és a lakosság közötti *régi alkunak* fogok nevezni.”²⁵⁰

A régi alku nem generációk, hanem az állam és a lakosság között kötött.

„Ez az alku az állam számára alacsony bérhányad és magas tisztajövedelm-hányad mellett foglalkoztatható munkaerőt biztosított, viszont az embereknek öregkori biztonságot kínált, ingyenes oktatást, és egészségügyi ellátást, családi pótlékot és különböző anyasági juttatásokat. A magas tiszta jövedelem majdnem teljes egészében az állami költségvetésbe áramlott és a juttatásokat mind onnan fizették. Ezt a megoldást sokan egybehangzóan bírálták, például Augusztinovics [1987].²⁵¹ A túlcentralizált jövedelem-újraelosztás ugyanis túlcentralizált gazdasági hatalmat eredményezett, a rendszert áttekinthetetlenné és gazdaságtalanná tette. Társadalmi értékeit viszont, az anyagi létbiztonságot és a juttatások viszonylag magas színvonalát a lakosság elismerte, és méltányolta.”²⁵²

²⁴⁹ Bod Péter: Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási rendszer működtetése? II. Id.mű. 255. o.

²⁵⁰ Augusztinovics Mária: A nyugdíjrendszer válsága. Id. mű. 633. o.

²⁵¹ Augusztinovics Mária: Ki mit fizet? Közgazdasági Szemle, 1987. 5. sz.

²⁵² Augusztinovics Mária: A nyugdíjrendszer válsága. Id. mű. 633. o.

Az 1975-ös törvény gyakorlatilag majdnem mindenkre kiterjesztette a jogosultságot (99,9%-ra). A belépési ráta 75%-os volt, vagyis az utolsó kereset 75%-át kapta a nyugdíjas, amikor nyugdíjba ment. Ez nagyon magas belépési ráta. A nyugati nyugdíjrendszerben a belépési ráták alacsonyabbak. Valamit nem mond el Augusztinovics Mária. Azt, hogy amikor bevezették ezt a rendszert, akkor a kormányban senkinek sem jutott eszébe, hogy számításokat végezzenek. Tudni kellett volna, hogy hány ember megy nyugdíjba jövőre, két év múlva, 15 év múlva, mekkorák lesznek azoknak a keresetei. Ezt ki lehetett volna számítani, vannak rá módszerek. Nem végezték el ezeket a számításokat, amelyre Nyugaton külön tudományág van, az úgynevezett biztosítási matematika. Nálunk is vannak biztosítási matematikusok. A számításokhoz alapadatok mérhetetlen tömegére van szükség. Ez igen költséges dolog, de a kifizetett nyugdíjakhoz képest elenyészőek a költségek. Azóta sincs nálunk egyetlen kutatócsoport, hivatal sem, ahol ezeket a számításokat elvégeznék, és az adatok is tökéletesen használhatatlanok. A nyugdíjintézet adatai bármiféle számítás elvégzésére alkalmatlanok jelen pillanatban. 1978-ban kezdődött a magyar gazdasági viszonyok romlása, tudniillik az az adósság, amelyet 1972 és 78 között csinált az akkori magyar kormányzat, robbanásszerűen jelentkezett, akkor már a visszafizetésről volt szó. Erre az időszakra vonatkozóan írta Augusztinovics Mária:

„...az 1975. évi társadalombiztosítási törvény egyre inkább 'túlságosan bőkezűnek', a régi alku elavultnak kezdett látszani. A nyolcvanas évek során mindvégig általános egyetértés volt abban, és sok beszéd folyt arról, hogy társadalombiztosítási reformra van szükség. Egy új alku konzisztens alapvonásait azonban nem dolgozták ki, az 1975. évi törvény revíziója politikailag kellemetlen lett volna. Így hát az állam lopakodva, kis lépésekben kezdett visszavonulni, a régi alku megszégését leginkább az inflációval palástolva.

Az induló nyugdíj 1982-ben lépcsősen degresszív lett, a kereset magasabb sávjait alacsonyabb százalékkal csúszlással számítják a nyugdíjba. Az eredeti cél a 'túl magas' nyugdíjak keletkezésének megakadályozása volt, a sávhatárokat azonban később nem módosították. Az inflációs folyamatban a nominálbér gyorsan nőtt, tehát a jövedelem egyre nagyobb hányada került a magasabb sávokba. Így egyre több közepes, sőt alacsonyabb jövedelmű ember is súlyos veszteséget szenvedett el az induló nyugdíj megállapításakor.”²⁷³ Mindezek következtében a belépési ráta csökkenni kezdett. 1990-re a 75%-ból 64% lett.

„Tekintsük példaként az 5000 forintos havi jövedelemkategóriában, 42 éves szolgálat alapján járó nyugdíjat. Ha 1975 és 80 között állapították meg, akkor ez a nyugdíj 10-15 év alatt értékének közel felét elvesztette.”²⁷⁴

Nem folytatva a példákat, az általános következményekre térek rá:

„A súlyos inflációs veszteségek tehát, amelyek kezdetben inkább csak a

²⁵³ Uo.

²⁵⁴ Uo. 634. o.

magasabb nyugdíjakat sújtották, fokozatosan elérték a közepes és közepesnél alacsonyabb kategóriákat is. Ugyanakkor a legalacsonyabb nyugdíjak kompenzálása teljes volt, sőt egyes esetekben értékük még növekedett is. A Berényi–Borlói–Réti-tanulmányból²⁵⁵ tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *szolidaritás*, ez a gyakran emlegetett társadalmi erény, nem mutatkozott meg a nyugdíjasok egész tömege *íránt*, viszont kikényszerült a nyugdíjasok *között*. A legalacsonyabb jövedelmű nyugdíjasok számára a pusztán létfenntartási szint megőrzését a magasabb, sőt egyre növekvő mértékben az átlag körüli nyugdíjjal induló nyugdíjasok fizették meg. A nyugdíjak nivellálódtak, ma már kevés közülük van az egyéni életpályához, a szolgálatban töltött évek számához és az elért keresethez. Ez is része annak, amit a szociológusok a középosztály elszegényedéseként tartanak nyilván.”²⁵⁶

Ez a folyamat különben az egész magyar jövedelmi helyzetre, az aktív keresőkre és a nyugdíjasokra, az egész lakosságra vonatkozik. Az egymást követő kormányok, csak Németh Miklóst és Antall Józsefet említem, visszariadtak attól, hogy a lakosság legrosszabb helyzetben lévő 10-15 vagy akár 20%-ának helyzete annyira romoljon, hogy ebből esetleg valami nagy baj legyen. Tehát ezeknek a jövedelemvesztéseiket kompenzálták különböző módokon. Viszont a fölöttük elhelyezkedő rétegeknek a helyzete fokozatosan romlott, és az 1991–92. évben, különösen 92-ben, nagyon érzékelhetővé vált ez a tendencia. A felső 10% jövedelme erősen növekedett, mondjuk a duplájára. Reáljövedelemről beszélek, nem a névleges növekedésről. Úgy látszik, hogy egy másik 20%-nak szintén növekedett a jövedelme, tehát mintegy 3 millió ember jobban él, mint tavaly vagy tavalyelőtt. A lent és a fent lévők közöttiek helyzete fokozatosan romlik, persze nem egyenlő mértékben. 1982-től kezdve és azóta is folyamatosan faragják le a közepes és a magasabb nyugdíjakat azért, hogy kompenzálhassák a legalacsonyabb, vagy a semmilyen nyugdíjjal nem rendelkezőket. Ahogyan már többször elmondottam, különböző helyeken, két külön problémáról van szó. Van *szociális* és van *nyugdíjprobléma*. A *szociális* merőben eltér a *nyugdíjproblémától*. Hivatkozom külföldi, nyugati példákra, például a franciára, amelyet a legjobban ismerek. Franciaországban az a helyzet, hogy van egy nagyon-nagyon bonyolult nyugdíjrendszer, amely rendszer mind a mai napig teljesíteni tudta feladatát. Tehát mindenki tudta, hogy az után, amit ő és munkáltatója befizetett, miután nyugdíjba megy, meg fogja azt a nyugdíját kapni, amit előre ki lehetett számítani. És ez mindig indexálva van. Most ez nem érdekes, mert Franciaországban nincs infláció, de volt olyan idő, amikor 10%-os volt, akkor évente indexálták a nyugdíjakat. Most 2%-os az infláció, gyakorlatilag nincs is, nincs értelme indexálni. Tehát a nyugdíjasok megkapják azt, ami jár nekik, e téren mindenki elégedett. Viszont rengeteg ember volt Franciaországban akkor, amikor ezt az

²⁵⁵ Berényi Sándorné–Borlói Rudolf–Réti János: A nyugdíjak nagyságának, arányainak és reálértékének alakulása az elmúlt 15 évben. Id. mű

²⁵⁶ Augusztnovics Mária: A nyugdíjrendszer válsága. Id. mű. 634. o.

egész rendszert kitalálták, aki soha sem fizetett semmiféle járulékot. Hogy egy példát mondjak, amely talán rávilágít a dologra. A példa szélsőséges. A mutatványos nem fizetett nyugdíjjárulékot, és amikor 60 évesen nyugdíjba ment, akkor ott állt a nagy semmivel. Ha betette a pénzét a bankba, akkor a kamatokból megélt, de ha nem, akkor nem tudott megélni. Ezért már nagyon régen bevezették az öregségi minimumot. Ezt mindenki megkapja, akinek vagy nincs semmiféle nyugdíja, mert sohasem fizetett semmit, vagy mert mutatványos volt 53 éves korában, és csak akkor helyezkedett el, azután nem jött neki össze elég. Tehát ő már kap valamit, de nem eleget. Ezért vezették be az öregségi minimumot, amelyet a költségvetésből fedeznek. Ezt adóból fizetik, az egész francia lakosság adójának egy részét arra fordítják, hogy minden nem nyugdíjas öregember kap egy olyan minimális összeget, amelyből nagyon szűkösen vagy még úgy sem lehet megélni. Tehát ennek semmi köze a nyugdíjrendszerhez. Nálunk is sok ember van, akinek nincs nyugdíjjogosultsága, ezeknek lehetne fizetni az öregségi minimumot a költségvetésből. Mi a kettőt összekeverjük. Ennek ellenére megvan a szociális botrány, hogy a jogosultság nélküli öregek nyugdíja nagyon alacsony, helyzetük nagyon nehéz. Viszont van egy nyugdíjbotrány is. A nyugdíjbotrány az, egy példával élek, hogy egy orvosprofesszor 42 évi szolgálat és nemzetközi sikerek után 20 ezer forint nyugdíjat kap. Egy orvosprofesszornak olyan életritmusa, olyan lakása van, hogy fenntartását ebből a pénzből nem lehet fedezni. A magyar újságok is azokról írnak, akik szükséglakásokban élnek és kisnyugdíjasok, a létminimum alatt élnek. A nyugdíjasok nagy részénél nem lehet arról beszélni, hogy ilyen mélyen lennének, de arról lehet beszélni, hogy a munkával eltöltött idő után nincs biztonságos öregkoruk. A létminimummal kapcsolatban Augusztinovics számításokat végzett, a KSH létminimum-számításait véve alapul. Íme a táblázat.²⁵⁷

Létminimum (forint/hó)

3 fős, nyugdíjas, községi háztartás	6351	
1 fős, nyugdíjas, városi háztartás		8416
Ennyi vagy kevesebb nyugdíjat kap ezer fő	728	1843
az összes nyugdíjas százalékában	30	78

A 3 fős községi nyugdíjas háztartásnál a létminimum egy főre 1991 végén 6351 forint, egy fős városinál 8416 forint volt. Kimutatja, hogy az összes nyugdíjasok 30%-a él a legalsó érték alatt, és az összes nyugdíjasok 78%-a él a felső sáv alatt. Tehát ez az eredménye mindannak, ami bekövetkezett.

Arra nézve, hogy mit lehet csinálni, több javaslat van. Három javaslatot kell említeni. De mielőtt erre rátérnék, említenem kell valamit. Amikor Kupa

²⁵⁷ Uo.

Mihály azt mondja, hogy a szociális kiadásokat kell csökkenteni, akkor arra gondol, hogy az egészségügy és a nyugdíj esetében a kötelező és a nem kötelező részt meg kell különböztetni egymástól. Tehát legyen egy kötelező rész, ami minimumot biztosít. Mondjuk 5000 ezer forint, és a többit valamilyen magán módon lehetne megvalósítani. Ha valóban át akarnak térni egy ilyen rendszerre, akkor ennek az ideje legalább 20 év. Tehát hiába gondol Kupa arra, hogy abból lesz gazdasági növekedés, hogy majd kevesebb nyugdíjat, betegbiztosítást fizetünk. Ebből 10 év múlva kezdődnek az első könnyebbség. De most, amikor a legnagyobb bajban vagyunk, nem alkalmazható. Gondoljunk most egy optimista emberre. Ez az optimista ember azt állítja, hogy a jövő év nem lesz sokkal rosszabb, mint ez volt, de a mélypont jövőre lesz. 1994-től kezdve még nem lehet érezni, hogy javul a helyzet, de éles szemű megfigyelők talán már érezhetik. 1995-ben valóban megindulhat a gazdasági növekedés. Azt gondolom, hogy 95-től 10 éven át állandó komoly növekedés lesz Magyarországon, ha meg nem akadályozzuk különböző hülyeségekkel. A mai gazdasági folyamatokat tekintve ha nem csinálunk polgárháborút, akkor 1995-ben megindul egy 10 éves növekedési szakasz. Tehát hiába mondja Kupa, hogy csökkenteni kell a szociális kiadásokat, amelyekről bebizonyítottam, hogy nem túlságosan magasak, ebből most pénzt nem lehet csinálni.

Most áttérek a javaslatokra. Három komoly javaslat van. Az egyik a Bod Péter-féle javaslat, akinek már idézett cikkében ez a javaslat megtalálható. A második Augusztinovics Máriáé, a harmadikat a Pénzügyminisztérium készítette, közelebbről Párniczky Tibor.* A Bod Péter-féle javaslatnak a veleje az, hogy a nyugdíjbiztosítást el kell választani az összes többitől. Tehát van egy külön nyugdíjintézet, amelynek semmi köze sincs az egészségügyi biztosításhoz, a munkanélküli-segélyhez, illetve semmi máshoz. Csak nyugdíjjal foglalkozik. Továbbá ki kell tisztítani ebből a rendszerből az öregségi minimumot, mert azt költségvetési forrásból kell fedezni és nem a befizetett nyugdíjárulékokból. Ennek a tisztításnak az összegét nem tudja kiszámítani, az alábbiak miatt:

„Ami pedig a nyugdíjterheket illeti, abban sajnos megjelennek az öregkorra történt megtakarítások rovására kifizetett legkülönbözőbb, a korábban végzett munka mennyiségétől teljesen független szociális juttatások. Csak ha egyszer hajlandó lesz a Társadalombiztosítási Főigazgatóság olyan elszámolásokat készíteni, ahol ezek a juttatások nem a nyugdíjba bújtatva, azokkal tudatosan összekeverve jelennek meg, akkor tudjuk majd, hogy valójában mekkora is ma nálunk a ténylegesen nyugdíjnak tekinthető juttatások összege.”²⁵⁸

²⁵⁸ Bod Péter: Mennyibe kerül egy társadalom biztosítási rendszer működtetése? II. Id. mű. 256. o.

* A nyugdíjreformmal foglalkozó szakértő, 1989–1993-ban az Emberi Kockázatok Intézetének főmunkatársa, 1993–1994-ben a PM főtanácsadója

Másodsorban a nyugdíjkorhatárt fokozatosan emelni kellene úgy, hogy 2001-ig el kellene érni az egységesen 60 évet. Tehát a nőket fokozatosan emelni kell, hogy 2001-ben a férfi és nő is 60 éves korában menjen nyugdíjba. És 2005-ig el kell érni az egységes 62 éves korhatárt. Ezek alapján a mostani járadékkulcs mellett ki lehetne alakítani egy olyan tartaléktőkét, amelyből meg lehet fizetni a fokozatosan nyugdíjkorba érkezőket. Ebben a rendszerben Bod Péter egy 60%-os belépési rátát tud elképzelni, vagyis 10 ezer forintos utolsó kereset után 6 ezer forint járna, természetesen 20 ezer forint után 12 ezer forint.

Augusztinovics Mária javaslatának kiindulópontja az az állítás, hogy Magyarországon 40 éven át alacsony volt a bérhányad, és nagy volt az állami vállalatok tiszta jövedelme, amelynek túlnyomó részét elvonta a költségvetés. Ebből az elvont tiszta jövedelemből finanszírozta a költségvetés a nettó tőkefelhalmozás oroszlánrészét az állami vállalatokban, a szövetkezetekben és a magán-lakásépítésben.

„Nem kétséges, hogy azok az emberek, akik 30-40 éven át dolgoztak, legalább annyi többlet tiszta jövedelmet megtermeltek, amennyi megfelel saját láthatatlan nyugdíjtakarékosságuknak... Ha ezt a tiszta jövedelmet a költségvetés beruházta állami tulajdont képező vagyonba, akkor a *vagyon az övék*, legalábbis a nyugdíjvagyonuk mértékéig, és azt a vagyont fel lehetne használni egy alapszerűen kezelt nyugdíjbiztosítási rendszer létrehozására.”²⁵⁹

A továbbiakban becslést közöl az említett nyugdíjvagyon nagyságáról. „Senki sem vonja kétségbe, hogy a nyugdíjvagyon legalacsonyabb becslése is eléri a *tárgyasult nettó nemzeti vagyon 40-50 százalékát* (természeti erőforrások és tartós fogyasztási javak nélkül, a külföldi adóssággal csökkentve).”²⁶⁰

Mindezek alapján szinte magától adódik Augusztinovics javaslata: a nyugdíjbiztosítást át kell alakítani működőképes rendszerré, amelyben minden generáció nyugdíját a saját, előzőleg felhalmozott nyugdíjvagyonából fizetik.

Ehhez természetesen arra lesz szükség, hogy a privatizációs bevételek öt megillető részét kapja meg a társadalombiztosítás, és ugyanúgy kapja meg a nem privatizált állami vagyon megfelelő részét is. Egyelőre azonban a társadalombiztosítás semmit sem kapott a privatizációs bevételekből és a nem privatizált állami vagyonból sem.

Augusztinovics maga sem bízik javaslatának megvalósíthatóságában: „A TBR kap majd valamennyi vagyont, de nem eleget ahhoz, hogy áttérjen az alapszerű, várományfedezeti gazdálkodásra...”²⁶¹

A harmadik javaslatot Párniczky Tibor készítette a Pénzügyminisztérium megrendelésére, és végeredményben a Pénzügyminisztérium javaslatának tekinthető. Párniczky, illetőleg a minisztérium a kötelező nyugdíjrendszert két részre akarja szétválasztani. Az egyik részből fizetik a garantált alapnyug-

²⁵⁹ Augusztinovics Mária: A nyugdíjrendszer válsága. Id.mű. 637. o.

²⁶⁰ Uo. 638. o.

²⁶¹ Uo. 641. o.

díjat, amely körülbelül a jelenlegi átlagkereset 50 százaléka lenne, később azonban, amikor az átlagkeresetek nagyobbak lesznek, a létminimum közelebb határoznák meg. Az alapnyugdíjakat felosztó-kirovó rendszer alapján a járulékokból fizetik, de költségvetési garanciával. Már ennek az alapnyugdíjnak a kifizetéséhez is szükséges lenne a nyugdíjkorhatár 62 évre való emelése. A másik rész a jövedelemarányos nyugdíj, amelyet decentralizált nyugdíjpénztárak fizetnének. Ezek önkéntes alapon működő önálló intézmények lennének, és fedezeti alapon működnének, vagyis a felhalmozott vagyon hasznosításából fizetnék a kiegészítő nyugdíjakat. A szükséges fedezetet csak hosszú idő alatt lehet létrehozni, de a javaslat szerint már most meg kell kezdeni létrehozását. Több forrásból. Az egyik forrás az állami vagyonyuttatás. Állami vagyonból csak a decentralizált nyugdíjpénztárak részesülnének. A másik forrás a befizetéseknek az adóalapból való részbeni vagy teljes levonhatósága. (Ez az adókedvezmény a nyugdíjrendszernek alapnyugdíjat biztosító másik részére is vonatkozik.) A harmadik forrás az „elismerési jegyek”, amelyek magyarázatra szorulnak. A korábban megszerzett jogosultságok alapján a társadalombiztosításban nyugdíjadósság áll fenn az aktív keresőkkel szemben, amelynek törlesztését a kereső nyugdíjba lépésekor kell megkérdezni. Ezt a nyugdíjadósságot két részre kell bontani. Az egyik rész az alapnyugdíjak majdani kifizetésének fedezete, a másik rész a kiegészítő nyugdíjaké. Erre a részre „elismerési jegyek” bocsáthatók ki, amely jegyek természetesen csak nyugdíjra fordíthatók. Az „elismerési jegyeket” az ezután létrehozandó nyugdíjpénztáraknál lehet nyugdíjra váltani, a pénztárak pedig a költségvetésnél váltanák be a jegyeket.

A rendszer létrehozásához mindenekelőtt törvényt kell hozni a nyugdíjpénztárakról és az egész nyugdíjrendszerről. Ezután jönnének létre a nyugdíjpénztárak önkéntes kezdeményezésre, amihez idő kell, infrastruktúra és szakembergárda. Ezzel párhuzamosan létre kell hozni a nyugdíjbiztosítás egyéni nyilvántartását, majd az említett nyugdíjadósság gondosan kalkulált két részre osztását. El kell végezni (mindkét részt illetően) a fedezeti számításokat. Mindezek megtörténte után kerülhet sor arra, hogy a nyugdíjjogosultak kiszereződjenek a központi kiegészítő részből, és az önálló nyugdíjpénztárba lépjenek be. Még hosszabb idő kell olyan fedezet létrejöttéhez, amelyből a jövedelemarányos nyugdíjakat ki lehet fizetni.

A Párniczky-tervezet megvalósítása csak hosszú távon lehetséges, és az átmeneti időben vagy annak első felében nem eredményez megtakarítást, hanem többletköltséggel jár. Jelenleg válságkezelésre van szükség, és a nyugdíjrendszer teljes átalakítására csak a gazdaság stabilizálódása után kerülhet sor.

Említendő még, hogy Párniczkyéhoz hasonló elképzelés realizálódása esetén az ország vagyonának nagyobb része a nyugdíjpénztárak tulajdonába kerül. A nyugdíjpénztárak azonban köteleességszerűen kerülnek a kockázatot, és a nagyobb jövedelmet ígérő, kisebb biztonságot nyújtó befektetéseket, túlsúlyuk tehát valószínűleg fékezi a gazdaság dinamikáját.

6. MUNKANÉLKÜLISÉG, VÁLLALKOZÁS, JÖVEDELMEK

Az előző előadásokban már beszéltem a munkanélküliségről annak kapcsán, hogy a jelenlegi nagy méreteinek nem a piacosodás, hanem az előző rendszer csődje az oka. A munkanélküliség néhány vonására még ki kell térni. Elsősorban Köllő János előadására hivatkozom, amely 1992 októberében hangzott el a Magyar Szociológiai Társaság évi kongresszusán.* Köllő a jelenlegi munkanélküliség néhány vonását elemezte. Egyik fontos jellegzetessége az a *fogyasztáscsökkentés*, amivel a munkanélküliség jár. E téren meg kell különböztetni a középső réteghez tartozó munkanélkülieket az alsóbb rétegekhez tartozóktól. Egy jobb módú magyar család – ez ideáltipikus példa – kivédheti egyetlen keresőjének 8 havi munkanélküliségét úgy, hogy mindennapi fogyasztását visszafogja. Mintegy két évre visszafogja a fogyasztását anélkül, hogy a család vagyoni helyzete megrendülne, és ha a kereső talál magának munkát, az egyensúly helyreáll. Egy egészen szegény családban nincs mód a fogyasztás visszafogására, mert nincs mit visszafogni. Ekkor dezinvestíció következik be, vagyis a vagyoni helyzet romlása, melynek a legkülönbözőbb következményei lehetnek. Például nem fizeti a gázt, a fűtést stb. Ha nem is lakoltatják ki, akkor sem sok lehetőség van a felhalmozott adósság kifizetésére. Más területen is megnyilvánulhat, vegyük a ruházzkodást, ami klasszikusan a fogyasztáshoz sorolható. Ennek vannak tartósabb darabjai, tehát lehet a munkanélküliségnek következménye, hogy a munkanélkülinek vagy az egész családnak nem lesz télikabátja.

Most áttérek egy másik kérdésre. Ez az egész *segélyrendszer* rosszul megcsinált volta, és hogy hamisak a képzetek erről. A mai helyzet szerint a munkanélküli egy éven át előző évi keresetének a 75%-át és további 6 hónapon át ennek az 50%-át kapja, viszont a segély nem lehet kisebb a bérminimumnál. Az a helyzet, hogy a munkanélküliek többsége 3–8 ezer forint között keresett. Tehát a 75%-os arány a többség számára semmit nem jelent, hiszen jóval többet kap az első évben, mint amennyit előzőleg keresett. Általában a munkanélküliek 2/3-ára az jellemző, hogy a létminimum körül kap segélyt.

Itt felmerül a minimális bér problémája. Vannak országok, ahol van, és vannak olyanok, ahol nincs. A minimális bér – elsősorban nyugati példák alapján, a francia példák alapján állíthatom – abszolút antiszociális hatású. Az elmúlt órán beszéltem arról, hogy Franciaországban 1 millió körül van azoknak a száma, akik két évnél hosszabb ideje vannak munka nélkül, és ehhez hozzájönnek a következő generációk, a fiatalok. Ezek alkalmazása a minimális bér mellett teljesen lehetetlen. Ezt a bért a kisvállalat nem tudja, a nagyobb pedig nem akarja kifizetni. A minimálbér tehát csak arra jó, hogy kizárja a

* Köllő János: Munkában és munka nélkül. Szociológiai Szemle, 1993. 1. sz. 15–21. o.

munkaerőpiacról a gyengébbeket, éppen ezért antiszociális jellegű. Magyarországon is így van ez. Azokat, akik amúgy is nehezen tudnak elhelyezkedni, mert testileg gyengék, fogyatékosak, de főleg mert képzetlenek, mert nem értenek semmihez, fillérekért felvehetné a vállalkozó, de a minimálbér mellett ez lehetetlen. (Ezért sokan nem is tartják be. Ki kell menni a Moszkva térre hajnalban, ott csellengenek a munkanélküliek, és a vállalkozók viszik őket dolgozni valahová: ezek kevesebbet kapnak a minimálbérnél.) Az MSZOSZ, a szakszervezetek és az MSZP részéről ez a harc a minimálbér emeléséért – 9 ezer forint lesz a jövőben – felelőtlenség, demagógia. Ezzel bizonyos körben presztízszt szereznek maguknak, de ha betartják a 9 ezer forintos határt, akkor még nagyobb lesz a munkanélküliség. A minimálbért a tartós munkanélküliekre és a 25 éven aluliakra fel kellene oldani. Törvényben kellene feloldani, hogy a 25 éven aluliaknak és a 2 évnél, sőt az 1 évnél régebben munka nélkül levőknek a minimálbérnél kevesebbet lehessen fizetni.

A leglényegesebb megállapítása Köllő előadásának nemzetközi összehasonlítások alapján az, hogy nálunk a munkanélkülivé válásnak a rátája nem nagyobb, mint a legtöbb nyugati országban. Országos átlagban egy hónapon belül 1%-nál kisebb az esélye egy dolgozónak, hogy elveszítse az állását.

A probléma az elhelyezkedésnél van. Aki ma Magyarországon munka nélkül van, annak 98%-nál nagyobb az esélye arra, hogy egy hónapon belül nem talál munkát. Amerikában viszont ez az arány 45%. A magyar munkanélküliségnek ez a legtragikusabb vonása. Az új munkahelyet azok szerzik meg, akik egy régi munkahelyet cserélnék újra. A munkanélküliek táborába belépés van, a kilépés pedig elenyészően kicsi. Más adatok találhatók, más vonásokra mutat rá a *Társadalmi riport 1992* című kötetben az utolsó tanulmány, melynek címe *Munkaerőpiac és jövedelmek 1992*. Szerzői Kolosi Tamás és Sík Endre.²⁶³ Ez a tanulmány egy jó mintára épülő adatfelvételen alapul, a tanulmány gyorsjelentés, nincs benne túl sok adat. A legfigyelemreméltóbb, hogy a cigányok aránya 16% a munkanélküliek között, holott országosan arányuk 5% alatt van. Tehát a cigányok abszolút felül vannak reprezentálva a munkanélküliek között. De még a 16%-nál is jobban rávilágítanak a cigányok valódi helyzetére azok az adatok, amelyek arról szólnak, hogy a 4 hónapnál rövidebb ideje munka nélkül levők között csak 8%, a 10 hónapnál régebben munkanélküliek között viszont már 24 százalék az arányuk. Tehát a cigányokat már 1990–91-ben elzavarták a munkahelyükről. Természetesen jelenleg is vannak cigány dolgozók, de ők már a cigányság középosztályát alkotják. Vállalkozó is van közöttük. A hajdani dolgozó cigányok 50%-a munka nélkül van. Az említett tanulmányból derül ki, hogy Pesten divatos állítás a vállalkozók között, hogy ezek csak felszedik a segílyt, és közben elmennek a feketepiacra dolgozni.

²⁶² Kolosi Tamás–Sík Endre: *Munkaerőpiac és jövedelmek 1992*. Társadalmi riport 1992. Id. mű. 508–530. o.

Ebből a vizsgálatból kiderül, hogy az ilyenek aránya a munkanélküliek között 10% körül van, tehát az állítás jócskán eltúlzott. Egyébként Nyugaton ez az arány magasabb. Ez kiküszöbölhetetlen dolog.

A felvétel szerint a magyar aktív keresők 7,8%-a vállalkozó. Ez nagy fejlődés, mert 1991-ben még 6,2% volt. Kiderül a jelentésből, hogy az aktív keresők 36,5%-a ma már a magánszektorban dolgozik, 89-ben ez az arány 14%, 1991-ben 28% volt. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági rendszerváltoztatásban a fél utat már megtettük. Olyan állapot sohasem lesz, hogy senki nem dolgozik az állami szektorban. Az a cél, amit meg lehet célozni, hogy 70% a magánszektorban dolgozzék. De senki sem gondolja, hogy a fele megvolt 3 év alatt, akkor a másik fele is meglesz 3 éven belül. Százalékarányban a fele van hátra, de a nagyvállalati szférában a magánszektor nincs képviselve. A nagyvállalatok magánkézbe kerülése lassúbb folyamat, mint a kisvállalatoké. Tapasztalatom szerint is 1993-ban ez a folyamat lassulni fog. Mire alapozom? A fizetőképes keresletre. A vállalkozónak el kell adnia azt, amit megtermelt. 1993-ban a fizetőképes kereslet nem lesz nagyobb, mint az idén. Lesznek olyanok, akik jobban keresnek, de azok a pénzüket bankbetétbe, államkötvénybe stb. fektetik, és nem a fogyasztásba.

A vállalkozói piac azon a keresleti szinten, amelyen most állunk, telítve van. Ha új vállalkozó lép a kereskedői termelői piacra, akkor vagy nem tud belépni, vagy kiszorít egy régit. De azt sem gondolom, hogy a vállalkozók száma nem fog nőni. Lesz a magánszektorban növekedés, de csak olyan ütemben, ahogy az állami leépül.

7. BETEGBIZTOSÍTÁS

Áttérek a betegbiztosítás ügyére, melynek során kitérek a nyugati tapasztalatokra. Három rendszert ismerünk. Az egyiknek alapja a magánbiztosítás. Ilyen van az USA-ban és Svájcban. Ezzel szemben van olyan rendszer, amelyben a kötelező rendszer dominál, három országot említek, Németországot, Ausztriát, Franciaországot. Van olyan, amelyben a költségvetés háttérű biztosítás a meghatározó, pl. Angliában, Svédországban, Dániában, Finnországban. Ha a magánbiztosítási rendszereket vesszük szemügyre, akkor elsőnek az USA adódik példának. Ott a munkahelyi biztosítás dominál, belépnek az emberek a munkahelyre, és az felajánlja az elérhető biztosításokat. A legtöbb helyen egy lehetőség van, de van, ahol kettő. A munkahely, a dolgozó és a magánbiztosító lépnek egymással kapcsolatba. Ezt a rendszert az USA-ban kiegészíti a kétféle szövetségi biztosítás, amelyet azok kapnak, akik az előzőekből kimaradnak. Ez a rendszer, amit itt tömören jellemeztem, oda vezetett, hogy a GDP 12%-át fordítják az egészségügyre. Ez a legmagasabb a világon, ez pazarló rendszer.

Ugyanakkor az amerikai egészségügyi egészségszolgáltatások problémáját nem oldotta meg, mert a lakosság nagy része kimaradt a biztosításból. Ebből azonban nem következik, hogy a munkahelyi biztosítás mindenütt rosszul működik. Elvileg kiegészíthető olyan szociális rendszerrel, amelyik lefedi azt, amelyet a másik nem biztosít. Ki lehet egészíteni olyan állami ellenőrzéssel, amely a pazarlást megakadályozza. A svájci rendszer a magánbiztosítást szigorú szövetségi ellenőrzés alá helyezi, és biztosítja azt, hogy a lakosok 99%-a valamilyen egészségügyi ellátásban részesüljön. Vagyis az elhibázott amerikai rendszer nem feltétlenül bizonyíték a magánbiztosításon alapuló rendszerek ellen. Tény azonban, hogy nekünk Magyarországon aligha lehet gondolni arra, hogy az amerikai rendszert átvegyük, mert nem tudjuk a GDP 12%-át egészségügyre fordítani. Arra sem gondolhatunk, hogy a lakosság nagy része kimaradjon a biztosításból. A svájci rendszert pedig történelmi hagyományaink következtében nem tudjuk átvenni.

Nekünk tehát a másik kettő közül kellene választanunk. Úgy látom, hogy a francia–német–osztrák rendszer jól működik. Az egészségügy kifogástalan állapotban van, a szolgáltatások jól működnek, és a rendszer pazarló ugyan, de határok között. Vagyis ezt a rendszert kellene átvenni. Az angol és skandináv rendszerről személyes tapasztalatom nincs, de tudom, hogy Angliában, ahol sok ismerősöm él, ez a költségvetési bázison működő egészségügy szinte teljesen működésképtelen. A kórházakban és rendelőintézetekben hónapokat kell várni arra, hogy valaki sorra kerüljön. Az emberek előbb-utóbb rákényszerülnek arra, hogy a sokkal költségesebb magánorvosláshoz forduljanak. Vagyis azt hiszem, hogy az előbbi út a járhatóbb. Ebben a rendszerben a magánbiztosítás kiegészítő rész, és a kötelező biztosítást kiegészíti kölcsönös segítő egyleteknek a rendszere, tehát végeredményben három részből áll, melyet kiegészít egy negyedik is. A kölcsönös segítő egyesületek kollektív egyesületek. Például a közalkalmazottaknak van ilyen egyesülete, ezek közel állnak az államhoz, de kiegészítik azt. Ott nyújtanak szolgáltatást, ahol az nem. Magánérőből fedezett szolgáltatás az összes egészségügyi szolgáltatás 3%-át teszi ki. Végeredményben az egész rendszer a kötelező biztosítás keretében működik, de lényeges eleme az önrészesedés. Aki Franciaországban elmegy az orvoshoz, az első vizit árát kifizeti, ennek 70%-át visszakapja csekken a tb-től. Az első alkalommal a költségek 30%-át ő fizette. A gyógyszereknél bonyolultabb a helyzet, mert van olyan, amelynek a teljes árát neki kell állnia stb. A lényeg az, hogy valamennyi önrészesedést vállalnia kell a dolgozónak. A kórházaknál ez nincs, mert ott nagyon nagyok a költségek. De valamilyen önrészesedés visszafogja a pazarlást. Ez a kötelező biztosítás, amely jól működik, nem tudna működni e nélkül az önrészesedés nélkül.

A továbbiakban rátérek a magyar rendszer néhány olyan vonására, amely alapvetően működésképtelenné teszi azt. A magyar rendszerben van a körzeti orvos, akit most családorvosnak neveznek, de ez közömbös, mert ugyanazt

jelenti, vannak a rendelőintézetek és a kórházak. Ami drága egy rendszerben, az mindig a kórház, az viszi el a költségek nagy részét. A mi kórházaink, beleértve az egyetemi klinikákat is, bázisfinanszírozásra vannak építve. Az előző években volt valamennyi kiadása a kórháznak, ehhez hozzáteszik az orvosok és alkalmazottak fizetését, illetve a dologi kiadásokat, amelyet megszavaz a parlament, tehát a régi rendszer megy tovább. A bázisfinanszírozásnak semmi köze sincs ahhoz, hogy milyen szolgáltatást nyújt a kórház. Ez az egész akkor válik működőképpé, ha a kórházak a szolgáltatások színvonala alapján kapják a támogatást a tb-től. Természetes, hogy a tb-nek kell biztosítani a kórházak működését, de a szolgáltatások színvonala alapján. Ez idáig nem történt meg. Kiáltó vonása ennek a rendszernek, hogy az ott fekvők egy része nem beteg, hanem elfekvő öreg. Nekik semmi mást nem nyújtanak, csak ágyat és ételt. Ezek nagy része szegény, nincs hova visszavonulnia. Másik részük középosztálybeli családok tagja. Amikor a család elmegy Ausztriába, akkor kis hálapénz fejébe befektetik az öreget a kórházba arra az időre. A kórházak maximálisan érdekeltek ebben, mert a finanszírozás alapja az ápolási napok számán alapszik, és semmi köze sincs a szolgáltatáshoz. Óriási ellenállás van a kórházigazgatók részéről a reform ellen. A rendszer hibás, de lebontása óriási ellenállásba ütközik. 10 éven belül ez nemigen fog menni, a 10 évet onnan kell számolni, amikor az első lépéseket megtettük, és ez egyelőre még nem sikerült.

8. AZ ADÓZÁS ÉS A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS REFORMJA

Ezen a ponton át kell térnem arra a kérdésre, hogyan függ ez össze a tb-járulékkal, az szja-val és az egész adórendszerrel. A bérköltségek 40%-át teszik ki a tb-járulékok. De ehhez hozzá kell tenni az szja-t, mert hasonló jellegű elvonás. Ha vállalkozó vagyok, és felveszek egy embert, azért, amit csinálni fog, nettó 20 ezer forintba gondolok. Ez az ember a tb-vel, szja-val sokkal többbe kerül. Az egyszerűség kedvéért kerek számokat használok a továbbiakban. Ha nekem olyan ember kell, akiről tudom, hogy nettó 36 ezer forintba kerül a piacon, akkor az illető 100 ezer forintba kerül. Tehát 100 ezer forint bérköltséggel kapok 36 ezres embert. Túl drága. Ráadásul minden vállalkozó igyekszik ezt csökkenteni. Az egyik úgy oldja meg, hogy senkit sem jelent be. A másik csak a felét. A harmadik a legszolidabb, csak annyit csal le ebből a tb- és szja-fizetésből, amire azt gondolja, hogy nem tűnik fel még az ellenőröknek. Ennél a szolid vállalkozónál feltételezhetünk 20-25%-ot. Mindezzel együtt, ha összeadjuk a szolidat és nem szolidat, akkor a lakosság vagy a vállalkozók fele fizet, mert ugyanezen játékok folynak az állami és a kvázi magánszektorban is.

Az rt-vé átalakult állami vállalatnál is, mert nagy részük úgy alakul át, hogy minden maradt a régiiben. Mindezek a játékok folynak nemcsak a kisvállalkozóknál, hanem az egész gazdaságban. Az összes terhet az egészségügy és a nyugdíj vonatkozásában a lakosság fele fizeti a másik fele helyett.

Ha ugyanarra a vállalkozóra gondolunk, akinek van egy 15 ezres embere, de ebből csak 12 ezer forint van bejelentve, akkor a dolgozó a vállalkozóval egyetértésben maga csal a maga javára. Az összes terheknek a fele valahogy el van mismásolva. Ha nem volna elmismásolva a fele, hanem csak a 10%-a, mert joggal feltételezem, hogy egy jól menő szolid országban valamennyit elmismásolnak, akkor az egész dolog másként menne. Azt állítom, és sokan egyetértenek velem ebben, hogy az összes teherből a legsúlyosabb a tb-járulék, mert nagyobb, mint az szja. Az szja-ból befolyik a költségvetésbe egy évben 160 milliárd forint. A tb-járulékok 460 milliárdot tesznek ki egy esztendőben. Csaknem háromszor annyit, mint az szja. Mégis a kettővel együtt kell számolni, mert mindkettő a bérköltségben van, és a jövőben mindkettővel kezdenünk kell valamit. Ezen kívül Magyarországon vannak még egyéb terhek, pl. a társasági adó, amely szintén komoly teher, de kisebb nagyságrendű. Kell még számolni az áfával és a fogyasztási adóval. Ezek azonos nagyságrendűek, mint egy 160-180 milliárd forint, a kettő együtt mintegy 360 milliárdot tesz ki.

A mai helyzetből úgy tudunk kimászni, ha az egész adórendszert átalakítjuk. Mégpedig abból a konstrukcióból kiindulva, hogy ami igazán súlyos, az a bérköltségre nehezedő rész. Tehát az szja és a tb-járulék. Ezeknél a legnagyobb a lehetőség a csalásra is. Ezt úgy lehet átalakítani, ha az egésznek a konstrukcióját átalakítjuk. Amikor a konstrukció megváltoztatásáról beszélünk, akkor figyelmen kívül hagyom a társasági adót, mert ez önmagában nem olyan nagy teher, hogy feltétlenül változtatni kellene rajta. Az eddig felsorolt adók drágítják a termelést, visszafogják a beruházásokat, a fejlesztéseket. Mindegyik megakadályozza, hogy kimásszunk a bajból, s ha valami csoda folytán mégis kimásztunk volna, akkor is akadályozná a növekedést.

Csak egy olyan adó van, amely nem csökkenti a termelést, hanem serkenti. Ez pedig a földekre és a városi telkekre kivetett értékadó. Az értékadó nem arra ösztönöz, hogy visszafogd a beruházásokat, hanem arra, hogy fokozd. Ha van egy városi telkem kihasználatlanul – ez egy képzelt példa –, és ennek piaci értékére adót vetnek ki, akkor arra vagyok késztetve, hogy eladjam olyannak, aki valamit kezdeni akar vele, illetve én kezdem hasznosítani. Tehát bérbe adom a telket vagy a rajta levő házat, hogy hasznosítsam. Ez az egyetlen adó, amely a termelés fokozására ösztönöz, és nem korlátozza a termelést.

Becslésem szerint 1992-ben 4 ezer milliárd forint a GDP Magyarországon. A nyugati tapasztalatok és a nemzetközi statisztikai és közgazdasági irodalom szerint a földek és telkek piaci értéke közel azonos a GDP értékével. Tehát ahol 4 ezer milliárd a GDP értéke, ott a földek és telkek összpiaci értéke ugyancsak 4 ezer milliárd forint. Ha erre a magyar országgyűlés kivetne egy 2%-os adót,

vagyis a piaci értéknek 2%-át kellene befizetni, ez 80 milliárdot tenne ki. Ezzel a 80 milliárddal csökkenteni lehetne a bérterheket, tehát az szja és a tb-járulék együttes értékét.

Ezen kívül növelni lehetne a fogyasztási adókat. Ezek együttes összege napjainkban kb. 360 milliárd forint. Ezt az összeget lehetne 200 milliárddal növelni. Ebben az esetben már 280 milliárddal lehetne csökkenteni a bérköltségekre most ránehezedő 620 milliárdot.

Azt gondolom tehát, hogy a földek és telkek értékére kivetett 2%-os értékadóval plusz a fogyasztási adók 200 milliárdos emelésével az szja és a tb-járulék együttes összegét 620 milliárdról 340 milliárdra lehetne csökkenteni. Ez teljesen más erkölcsi helyzetbe hozná az államháztartást az adózó polgárokkal szemben, akik ekkora szja és tb mellett annyit próbálnak csalni, amennyit csak tudnak. Ennek az elképzelésnek az elfogadása esetén a bevezetés 6-8 évet venne igénybe, mert az egyik oldalon az adó bevezetése és felemelése és a másik oldalon az adó csökkentése túlságosan radikális lépésekben alaposan megzavarná a gazdaság menetét. A fogyasztási és forgalmi adók emelésével kapcsolatban szokás azt mondani, hogy ha ezeket felemeljük, akkor az inflációt növeljük. De az inflációt a tb-járulék és az szja is növeli. Ha nekem mindig hozzá kell adnom valakinek a fizetéséhez annak a kétszeresét, akkor nyilvánvaló, hogy az jelentkezik a termék árában is. A fogyasztási adóval beálló inflációs hatást nemcsak kompenzálja, hanem túlkompenzálja az szja-nak és a tb-járuléknek a csökkentése, vagyis egy ilyen rendszer bevezetésével anti-inflációs hatás áll be.

NÉVMUTATÓ

- Anderson, Perry 16 60
 Andorka Rudolf 179
 Andrássy Gyula 92
 Antall József 120 133 184
 Augusztinovics Mária 173-176 182-187
 Balogh Edgár 42
 Bartók Béla 42
 Baudelaire, Charles 38
 Bauer Tamás 116-118 160
 Bay Zoltán 108
 Berend T. Iván 41-44 46 117 120
 Bethlen István 113
 Beveridge, William 114
 Bibó István 10 16-19 21 41 52-56 61 64-67 69 70 72 75-84 86 87 104 143 149 152 153
 Bloch, Marc 51 57
 Bod Péter 166 167 173 174 176 181 182 186 187
 Bod Péter Ákos 120
 Boétie, Étienne de la 32
 Borlói Rudolf 175 184
 Bourdieu, Pierre 27-40 138-140
 Böhm Antal 155
 Berényi Sándorné 175 184
 Bródy András 116 160
 Cassirer, Ernst 30
 Cicero, Marcus Tullius 53
 Constant, Benjamin 89 90
 Csaba László 173 174
 Csepi Lajos 142 143
 De Gaulle, Charles 63
 Deák Ferenc 64
 Defoe, Daniel 13
 Eckhardt Sándor 42
 Elster, Jon 28
 Engel Pál 72-74
 Eötvös József 18 57 64 89 90 95 104 152
 Erdei Ferenc 9 19 104-106 143 149 151-154 157
 Featherman, David L. 136
 Ferrero, Guglielmo 19
 Flaubert, Gustave 38
 Fletcher, Giles 49
 Furet, Francois 20 66
 Gábor R. István 132
 Galasi Péter 27 132
 Gáldi László 42
 Goffman, Ervin 33
 Gouldner, Alvin 132 133 159 160
 Göncz Árpád 63
 Hajnal István 9 10 12-18 41 42 44 45 50-52 56 57 70 75 76
 Hankiss Elemér 133
 Hargitai Zoltán 172
 Hauser, Robert M. 136

Hobbes, Thomas 19 58	Matolcsy György 177 178 180
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 122-124	Mayer, Arno J. 98
Humboldt, Wilhelm, Freiherr von 90	Menger, Carl 22
Illyés Gyula 19 42	Mill, John Stuart 89
Imrédy Béla 42 86	Mitterrand, Francois 63 141
Jászi Oszkár 42	Montesquieu, Charles-Louis baron de Secondat 58 102
Jones, Frank L. 136	Németh László 19 104 105 143 149 150 152 153
Juhász Pál 131	Németh Miklós 184
Kádár Béla 111 120 178	Niederhauser Emil 42
Kádár János 117 125 128 130 158	Oláh György 110
Kárász Artúr 109 163	Pach Zsigmond Pál 42 43 60
Kertesi Gábor 27	Párniczky Tibor 186 187 188
Kljucsevszkij, Vaszilij Oszipovics 47 48	Péter Gábor 112 113
Kolosi Tamás 130-134 161 179 190	Pető Iván 107 116 118
Konrád György 133 146 157	Polányi Károly 15
Kopátsy Sándor 167 173	Ránki György 41
Kornai János 24 117 118 160 163 165 167 168 177 178 181	Rassay Károly 113
Kovács Imre 104 105	Réti János 175 184
Köllő János 170 188-190	Ring Éva 41
Kulcsár Kálmán 155	Rocard, Michel 141
Kupa Mihály 106 120 177-180 185 186	Rousseau, Jean-Jacques 58
Ladányi János 164	Schumpeter, Joseph 98 128
Laky Teréz 170	Sík Endre 190
Locke, John 58	Smith, Adam 102 176
Makkai László 42	Solt Ottília 23
Márkus István 10 155 156	Soós Károly Attila 24 116 179
Marx, Karl 29-31 47 97 158	Staniszkis, Jadwiga 133
	Surányi György 120 178 180
	Szabó Dezső 42

Szabó István 69 76	Teleki Pál 42
Szabó Miklós 92 96	Teller Gyula 131 132 154 155
Szabó Zoltán 12 19 42 104 105	Tocqueville, Alexis de 66 89 90
Szakács Sándor 107 116 118	Troeltsch, Ernst 57
Szalai Erzsébet 133	Ungvárszki Ágnes 116 118-121
Széchenyi István 41 64 92 95 104	Váczy Péter 42 74
Szekfü Gyula 42 65 74	Vágvölgyi András 155
Szelényi Iván 103-105 130-136 138	Veres Péter 42 104
140-162 169	Wacquand, Loic J. D. 27 31 39
Szelényi Szonja 130 132-134 136	Wallerstein, Immanuel 16 60
138	Watt, James 14 15
Sztolipin, Pjotr Arkagyevics 48	Weber, Max 22 25 29 47
Szűcs Jenő 17 21 42 56-61 64 65	Western, Bruce 130 132-134
70-72 75	Wittvogel, Karl August 46 47
Tamási Áron 42	Zsille Zoltán 131
Tardos Márton 24	

X132959

OT / 2

Megrendelhető: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Kiadta: Belvedere Meridionale 6725 Szeged, Hattyas sor 10.

Honlap: www.belvedere.meridionale.hu

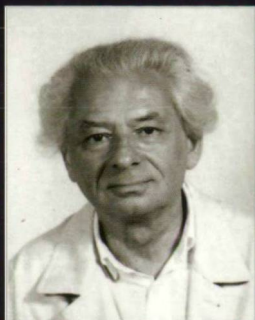
Felelős kiadó: Dr. Szegfű László

Kiadóvezető: Jancsák Csaba

Műszaki szerkesztő: Szuperák Attila

Nyomta: E-press Nyomdaipari Kft, Szeged

Felelős vezető: Engi Gábor

A Kemény István (1925 – 2008) által röviddel a kényszerű emigrációból való hazatérése után, 1991–93-ban a szegedi egyetemen tartott előadások legtöbbje most először jelenik meg nyomtatásban. A főleg a cigányság kutatójaként ismert szociológus rendkívül széles témakört tárgyal éles logikával, sokszor meglepően új megvilágításban.

Elméleti-módszertani indítás (Hajnal, Bibó István, Max Weber, Durkheim) után végighalad a magyar társadalomtörténeten, az általa – a vonatkozó koncepciók elemzése, bírálata miatt is – fontosnak tartott szakaszain-kérdésein. Középkor („kelet-közép-európaiság”, Berend T. Iván, Szűcs Jenő), XIX-XX. század (reformkor, liberalizmus, dualizmus kor, újkonzervativizmus, zsidókérdés), a két világháború között (antipolgári fejlődés, népiesek), 1945 (koalíció, jóvátétel, infláció), Rákosi-, majd Kádár-korszak, és végül az előadások jelene, a mi közvetlen múltunk: a rendszerváltozás első évei.

Előadásában elemzi a társadalmi-hatalmi struktúra jellegének és az átalakulás irányának nagy elméleti-ideológiai kérdéseit (éles polémiát folytat Szelényi Ivánnal mint a „harmadik út” képviselőjével) csakúgy, mint a közvetlen gyakorlati gazdasági és társadalmi bajok okait s a reformok útkereséseit (eladósodás, munkanélküliség, feketemunka; adórendszer, nyugdíjrendszer, egészségbiztosítás, szociális ellátórendszerek alakítása stb.)

Roppant tanulságos több mint másfél évtizedes távlatból látni, hogyan látta e máig sem megnyugtatóan megoldott – újra és újra felvetődő, konfliktusokkal terhes – kérdéseket egy a romantikus antikapitalizmussal szemben álló és a szegények, a nincstelek, a „vesztések” sorsa iránt elkötelezett tudós.